

IV. C. 16

TIRTHACINTĀMANI

OF

VĀCASPATI MISRA.

EDITED BY

KAMALAKRISHNA SMRITITIRTHA.

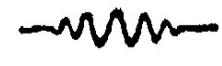
C A L C U T T A :

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRT PRESS,

No. 5, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1912.

तौर्यचिन्तामणिः ।

वाचस्पतिमिश्रविरचितः ।

एषियाटिकसोसाहटीनामिकायाः सभाया अनुमत्या

भद्रपल्लीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णास्मृतिर्थेन

संशोधितः ।

कलिकाता-नगर्याम्

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्जिना

संस्कृतयन्ते मुद्रितः

एषियाटीकसोसाहटीनामिकया सभया प्रकाशितः ।

PREFACE.

The present treatise "Tirtha Cintamani" is one of the series of "Smriti Cintamani" by Vācaspati Misra and treats of the holy places of Hindu pilgrimage. The details of rites and ceremonies prescribed in the Castras for performance in the five foremost places of Hindu pilgrimage, Gaya, Purushottama (Puri), Prayag (Allahabad), Kashi (Benares), and Ganga (the sacred river Ganges) have been dealt with in extenso, while the other places of pilgrimage have also been treated generally. The work shows the devoted religious faith of the Hindus and is full of information derived from laborious researches and investigation; the other works of the same series are Sraddha Cintamani, Suddhi Cintamani, etc.

The author Vācaspati Misra belonged to Mithila and flourished in the court of Raja Harinarain Deb, a Brahmin Raja of Mithila, at whose instance he composed the famous Smriti collection "Kirtya Maharnava." After the demise of the Raja, he composed another important Smriti collection "Dwaita Nirnaya" at the instance of the widowed Rani Jayadevi.

The period of the works of the great Bengali savant, Pandit Raghunandana Bhattacharjya, has been determined to be the latter half of the sixteenth century. Raghunandana has freely quoted from Dwaita Nirnaya and also from Sraddha Cintamani and other works of the present author in many places of his famous Smriti collection. Quotations from the present work occur in the chapter deal-

ing with "GANGA MAHATMYA" of his Prayaschittwa tatwa and also in Malamasa tatwa. The period of the present author then dates back before the latter half of the sixteenth century. *Biswakosha* (the Bengali Encyclopaedia) in the article on "Smriti" has fixed the age of Raja Harnarayan Deb and of the present author to be the first period of the sixteenth century.

In editing this book I have consulted *Brahma purana*, *Tristhali Sethu*, Raghunandan's *Asthabingsati tatwa* and other authorities.

Three manuscripts indicated in the foot notes as क, ख, and ग respectively have been collated for the present publication, one obtained from the rooms of the Asiatic Society of Bengal, the other from the library of the Sanskrit College, Calcutta, and the third from Pandita Panchanana Tarkaratna of my native village, Bhatpara. But the last page was either wanting or illegible in the first two manuscripts and Pandit Bindhweswari Prasad, Librarian of the Benares, Sanskrit College, very kindly lent me the last page of a manuscript in his possession for which I am grateful to him.

In conclusion I am much indebted to the learned members of the Asiatic Society for kindly permitting me to edit these valuable old manuscripts. The services which the Society is rendering to the cause of old Sanskrit literature by the publication and consequent preservation of ancient and useful manuscripts are invaluable and most praiseworthy.

The 21st July, 1912.

BHATPARA, 24 PERGANAS.

KAMALA KRISHNA SMRITITIRTHA.

श्रीश्रीरामो जयति ।

तौर्यचिन्तामणेविषयसूची ।

विषयः	पृष्ठः	पं
अक्षयवर्षीयसूची—ग्रन्थम्	२४१	१३
अवगाहनम्	१०५	१४
अवोरमन्त्रम्	८८	२
अथ उपः	२२७	१५
अथ दानम्	२३१	११
अवगाहनम्	२२२	१
अस्थिप्रक्षेपप्रकारः	२६५	१२
आङ्गिरस—तौर्ययात्रा	२७६	६
कपिलदर्शनफलम्	१८४	६
कालविशेषे गङ्गास्नानम्	२०८	१
काशीदेवमानम्	३४०	५
काशीमरणफलम्	३४६	१
काशीमाहात्म्यम्	३६८	१३
ज्ञातिवासाः	१७६	१
ज्ञातिवासःक्षेत्रप्रयोगः	१८४	१०
ज्ञातिवासःपूजा	१८४	१५
कोणार्कः	१८०	१३
कोणार्कप्रयोगः	१८७	७

विषयः		पृष्ठः	पं
गङ्गाकीर्तनम्	...	२०३	१
गङ्गाजलभावात्माम्	...	११६	१
गङ्गातर्पणप्रयोगः	...	२२४	३
गङ्गातोयपानफलम्	...	११७	१
गङ्गादर्शनम्	...	१९८	११
गङ्गान्तर्जलमरणफलम्	...	२६२	१६
गङ्गापूजा	...	२२८	१
गङ्गाप्रकाशः	...	१८६	१
गङ्गाभक्तिफलम्	...	१८६	३
गङ्गाभिलाषः	...	२०३	७
गङ्गाभृत्तिकाफलम्	...	२६८	१
गङ्गावगाहनम्	...	२२२	१
गङ्गासागरसमीपे कपिलदर्शनम्		१८४	६
गङ्गासेवनफलम्	...	१८४	६
गङ्गास्नानम्	...	२०३	१२
गङ्गास्नानप्रयोगः	...	२०६	७
गङ्गास्यर्थनम्	...	२०३	१
गङ्गास्मरणम्	...	२००	१२
गङ्गायामस्त्रिस्त्रितिफलम्	...	२६४	१५
गङ्गायां व्रतफलम्	...	२४४	१५
गङ्गायां आहफलम्	...	२६१	१०

विषयः		पृष्ठः	यं
ग्रन्थाविधिः	...	२६८	८
प्रामदानप्रयोगः	...	२४३	८
हृतधेनुप्रयोगः	...	२३६	५
क्षेत्रस्तुक्षादशीप्रयोगः	...	१०३	१८
तपर्णम्	...	२२२	१२
तीरादिनिरूपणम्	...	२६६	६
वयहस्तानफलम्	...	२७	१
दशहराप्रयोगः	...	२५८	१३
दशहराव्रतम्	...	२५०	५
दानम्	...	२३१	११
देशविशेषे स्नानम्	...	२१६	१
हादशयात्राप्रयोगः	...	१६८	१७
धौम्यतीर्थयात्रा	...	२७७	१२
नरसिंहस्त्रोपासनाफलम्	...	८४	८
नारायणपूजाप्रयोगः	...	१२८	१
प्रथमदिनेग्याहात्यम्	...	२८७	६
पञ्चतीर्थविधिः	...	८७	१
पञ्चतीर्थदिनोत्तरद्वितीयदिनहात्यम्	...	३०८ *	१
पञ्चतीर्थदिनोत्तरद्वितीयदिनहात्यम्	...	३१०	१५
पञ्चतीर्थदिनोत्तरवृत्तिर्थदिनहात्यम्	...	३१४	१०
पञ्चतीर्थदिनोत्तर पञ्चमदिनहात्यम्	...	३२१	१२

विषयाः	...	पू०	पं
पञ्चनदम्	...	३७०	१
पुरुषोत्तमपूजाप्रयोगः	...	११८	१
पुरुषोत्तमपूजाप्रमाणम्	...	१२९	१
पुरुषोत्तमादिविधिः	...	५३	१
पुलस्त्यतीर्थयात्रा	...	२७५	१८
प्रयागविधिः	...	१८	१
प्रस्त्रादयात्रा	...	२७६	८
प्रेतपर्वतक्षत्यम्	...	२८४	८
प्रेतशिलाक्षत्यम्	...	२८०	१८
बलभद्रतीर्थयात्रा	...	२७८	८
भूमिदानप्रयोगः	...	२४२	११
भ्राणफलम्	...	४७	१
महाज्यैष्टीप्रयोगः	...	१४३	४
माघप्रयोगः	...	२५७	१८
सुख्नम्	...	३२	१९
वाराणसीप्रवेशफलम्	...	३४३	८
वाराणसीवासफलम्	...	३४४	१
वाराणसीमाहात्मम्	...	३३८	१८
विरजःक्षेत्रम्	...	१८३	१
विरजःक्षेत्रप्रयोगः	...	१८८	१
श्राविखरविधिः	...	१८८	१

[५]

विषयाः

		पूः	पं
ब्रतप्रयोगः	...	२५५	१७
ब्रतान्तरम्	...	२५८	८
लिङ्गार्चनम्	...	३५१	१
लोमश्तीर्थयाता	...	२७८	१०
शिवार्चनम्	...	२२५	१
षोड़शीकर्म	...	२८६	८
सन्ध्या	...	२२२	७
सुवर्णदानप्रयोगः	...	२४३	८
स्त्रीषोड़शी	...	२८२	१५

कृषिनामानि ।

कात्यायनः

... २३७-३, २४६-१७

देवलः

१४ ११

पैठीनसिः

१०-१३, १३-२१

पौलस्यः

२२२ ८

हँसनुः

२११ ४

हँसतिः

२७४ ३

मार्कण्डेयः

८ ३

यमः

१८२-८, २११-७, २६५-६ २८०-३

याज्ञवल्क्यः

२७९ २१

वसिष्ठः

२८० ७

[६]

	पृष्ठः	पं
विषयाः	...	७-८, ११-१२,
विशुः	...	३१६, १०-८, २१०-१२
शहः	...	

संग्रहकारनामानि ।

कल्पतरुकारः	...	१३-८, ३२-३
गणेश्वरमित्रः	...	७-३, १०-१७
जौड़ः	...	१०-१, ४०-१, २६५-८
मध्यदेशीयाः	...	३८ १७

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः	८-१२, २११-१, २६८-१०, ३६८-१२	
मिताचरा	...	८ १७
स्मृतिः	२१०-४, २१२-६, २२५-१, २२८-२, २६२-१७	
स्मृतिसमुच्चयः	...	७-८, १६-१४
हैमाद्रिः	...	२८७ २०

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

अथर्ववेदः	...	४५	११
ऋग्वेदः	...	४४-११, ४०-७	

विषयः		पृष्ठा:	पै
अथोतिःशास्त्रम्	...	४०	३
यजुर्वेदः	...	४४	१५
रामतापनी	...	३४७	१४
सामवेदः	...	४४	१२

पुराणनामानि ।

आनन्दियम्	...	२०६-१, २६३-१
काशीखण्डम्	...	३६८-१३, ३७०-१
कौर्मम्	...	४५-१८, २६४-१८
गारुडम्	...	२६८-१६, ३१८, ६
दामधर्मः	...	२६६
देवीपुराणम्	...	१०-१८, २४६-२२
नरसिंहपुराणम्	...	२७८
भारद्वौयम्	१८२-१७, १८३-१६, १८४-१३, २०२-१३	
पश्चपुराणम्	...	१८-२, २११ १०, २१६-२
पात्रम्	२६-१६, २७-१४, ४७-१५, १८८-८	
वामनपुराणम्	...	२७३-१, २७८ ८
ब्रह्मपुराणम्-५-१, ६-७, ५३-१, ८७-२	१०३-७, १११-१८,	
१२१-१७, १२४-१, १२८-११, १४३, १८, १६०-६, १७६-२,		
१८४-७, १८१-१, २००-१३, २३०-५, २६५ १३, २६६-७,		
२३७ ५, २७२-१८, १३५-७, १४०-११ ।		

[८]

ब्रह्माण्डपुराणम्—१८१-१३, १८३-१, १८४-४, १८५-१, १८६-१,
२०१-१६, २०२-८, २०४ ५, २०८-२, २१०-१, २११-१४,
२२२-२, २३१-१२, २६३ ८, २६४-१२, २६५ ३।

श्रावणम्—१८४-१६, १८६-४, २६३-१८, ३४१-१२, ३४५-१६,
३४८-१०, २५-१६।

भविष्यपुराणम्—७-१। २५-१८। १८१-१०। १८४-१, १८५-१५,
१८७-१२०। १८८-११। २००-१८। २०३-८। २०५-१८,
२०८-७, २०८-८, २१६-१७, २२२-१६, २२३-७, २२७-१६,
२२८-५। २३०-८। २३१-१५। २३३-१४। २४४-१६।
२५०-६। २६१-११। २६४-१। २६७-१। ३६८-१८।

भारतम्—४-१६, २६-८, २०३-१६, २६४-४, २२३-२, २६८-२।

महाभारतम्—१-१०, १५-६, १८८-१३, १८२-१३, १८६ १८,
१८८-१८, २१७-५, २१८-१८, २७५-१८।

मत्स्यपुराणम्—८, ३, ११। १७, १८। २३, १६। २८, १५। ४७, २।
१८२, १८। २३३, ११। २३६, ७। २६७, १३। २६८, १०।
२७८, ७। ३४०, ६।

मात्स्यम्—२६, ११। २७, २। ४२, १६-२०। ४५, ६। ४८, २०।
२००, १६। २०२, ५। २०५, २१। २१६, ११। ३४२, १।
३४५, १३। ३४८, २। ३५१, १०। ३५३, ८।

लिङ्गपुराणम्—१८२-५, ३४१-८, ३४४, २। ३४५, ७। ३५१-१४,
३५६, २

लैङ्गम्—३४३, ८। ३४४, २। ३४७, ८। ३४८, ४। ३५३, ३। ३५८, १७।

[६]

वराहपुराणम्—२७०,२०।

वायव्यम्—२८५,२०।

वायुपुराणम्—४-१। ७-११। २७४-१-१३। २८०-११।

२८२,१६-१८। २८४,१। २८६,१२। २८८,५। २८६,७।

वाराहम्—१८१,१६। २०३,२।

विष्णुपुराणम्—८,२। १८८,१०। २०२, १। २०३, १३। २२२, १३।

२६४,१६।

खल्वपुराणम्—१४,१८। १६,१८। १८२,२। १८४, ७। १८६,१६।

१८७,८। २६६,१६। ३३८,१३। ३४०,१५।

खाल्वम्—२१०,७। ३५२,१। ३६०,२।

तीर्थचिन्तामणिधृतव्यवस्थापकवचनाना-
मकारादिक्रमेण सूची ।

—○○○○—

अ ।

वचनादिपादः		पृष्ठः	पं
अकल्कको निरारभः	...	३	७
अकामो वा सकामो वा	...	४८	२२
अकालेऽप्यथवा काले	...	११	५
अकोपनश्च राजेन्द्र	...	३	१३
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः	...	२	७
अग्निहोत्राणि वेदाश्च	...	२२५	६
अङ्गस्यैर्न तिलैः कुर्यात्	...	११७	१
अङ्गुष्ठे हस्ते पादे च	...	११४	१५
अज्ञानतो ज्ञानतो वा	...	२६३	१८
अतःपरं प्रवद्यामि	...	८७	२
अत दूरे समीपे वा	...	२६३	१६
अथवा शुष्कवृक्षाण्ये	...	८८	१७
अथाहः कापिलं तीर्थम्	...	२१७	१५
अदत्तानामुपादानम्	...	२५२	११
अदीच्छितश्च नान्नैव	...	१७७	४

वचनादिपादः		पूः	पं
अधःशिरासु यो धूमम्	...	४६	७
अनन्ताख्यं वासुदेवम्	...	१००	२१
अनाशकं गृहीत्वा यः	...	२६३	११
अनिच्छ्याऽपि गङ्गायाम्	...	२०२	११
अनुपोष्य त्रियाताणि	...	२	४
अनेकजन्मसभूतम्	...	२०४	८
अन्तरीक्षे क्षितौ तोये	...	२६४	७
अन्तर्जले जपेत् पञ्चात्	...	११५	२०
अन्यदायतनं वस्ये	...	३५८	२
अन्यस्थानक्षतं पापम्	...	२०४	१२
अन्ये च बहवस्तीर्थाः	...	५१	१२
अन्वष्टकायां लुम्बौ च	...	२८८	३
अन्वारब्धेन सव्येन	...	११६	१७
अपरेऽङ्गि शुचिर्भूत्वा	...	२८६	८ .
अपहत्य तमस्तीव्रम्	...	२०४	३
अपि जायेत सोऽस्माकम्	...	२८०	९
अपुक्तो लभते पुत्रान्	...	१५८	८
अभूत्कृतयुगे विप्राः	...	१०१	१२
अमाऽकंपातश्चवणैः	...	३८	१८
अमावस्यां शत्गुणम्	...	२०८	२
अमृतं कथ्यते राजन्	...	१८	११

		पृः	पं
वचनादिपादाः			
अयने कोटिगुणितम्	...	४०	४
अलङ्घत्य विधानेन	...	२४८	७
अरुणीदयवेलायाम्	...	४०	१
	...	२१२	७
अर्जभारेण वत्सः स्यात्	...	२२६	१६
अर्जोदके तु जाङ्गव्याः	...	२६३	५
अविमुक्तेश्वरं लिङ्गम्	...	३५८	१४
अविमुक्तस्योत्तरेण	...	३५८	१४
अवन्तीविषये राजा	...	२८	८
अशुभैः कर्मभिर्युतान्	...	२००	१४
अश्वमेधसहस्राणाम्	...	२८६	१२
अष्टकासु च हृष्टौ च	...	२८८	१२
अष्टमूर्तिधरां गङ्गाम्	...	२४४	१७
असंस्कृता मृताये च	...	२७०	१२
अस्मिन्नायतने पुण्ये	...	६२	१८
अस्मिन्नेव महादेशे (?)	...	२६६	१७

आ ।

आकल्यजन्मभिः पापम्	...	२५	१७
आचम्योद्वा च पञ्चाङ्गम्	...	२८४	१०
आच्यं द्रव्यमनादेशे	...	२४६	१६

वचनादिपादाः		पृष्ठः	पं
आत्मनो जन्मनक्तवे	...	२११	१८
आदित्येनार्चिंतं पूर्वम्	...	१७८	११
आदेहपतनाद्यावत्	...	३४५	८
आद्यो गदाधरो देवः	...	३१४	१८
आदौ च पञ्चतीर्थेषु	...	२६८	३
आनन्द्याय भवेहत्तम्	...	२७४	२
आपःक्षीरं कुशाग्राणि	...	२२६	१०
आपो नरस्य सूनूत्वात्	...	११३	८
आप्रयागप्रतिष्ठानात्	...	४७	३
आवस्थ्यपदे आद्यौ	...	२१५	१२
आषाढ़ग्राञ्छैव कार्त्तिक्याम्	...	१२७	३
आस्तीर्थं च कुशान् साग्रान् ...		११७	१५
आस्ते तत्र महादेवः	...	१८२	८
आस्ते वैतरणी तत्र	...	१८३	८

इ ।

इति मन्त्रेण सततम्	...	२४५	११
इति मन्त्रञ्च यो मर्त्यः	...	२५३	१
इतीदं पठति स्तोत्रम्	...	२५४	२०
इद्युक्तसरो नाम	...	१५६	१८
इद्राणीनाम तत्तीर्थम्	...	२१८	८
इमं स्तवं गृहे यस्तु	...	२५५	५

[१४]

उ ।

बचनादिपादाः		पूः	घं
उत्तमा-गुडधेनुः स्यात्	...	२३६	१४
उत्तरं मानसं गत्वा	...	२७५	१३
उत्तरे दक्षिणे विप्राः	...	१४०	५
उत्तीर्थं वाससी धौते	...	११६-३, १६२-६	
उदके नोदकं कुर्यात्	...	११७	७
उदीचारं सुख्लपृष्ठस्य	...	२७५	७
उडरेहशपूर्व्वन्तु	...	२५३	३
उद्यतश्चेहयां गन्तुम्	...	७	१२
उपवासात् परं भैश्यम्	...	२४६	८
उपोषितोऽथ गायत्री—	...	३२५	१५
उञ्जशीपुलिने रम्ये	...	४८	२१
उषिला तत्र मासार्घम्	...	२१७	१

ऋ ।

ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ताः	...	१	११
-------------------------	-----	---	----

ए ।

एकछत्रेण स महीम्	...	२५०	१
एकरात्रोषितः स्त्रात्वा	...	३१	१
एकास्त्रके च केदारे	...	१४१	११
एकास्त्रके शिवच्छ्रेत्रे	...	१८०	१०

वचनादिपादः		पृष्ठः	पं
एकाहमुपवासच्च	...	३५१	१०
एकाहारसु यस्तिष्ठेत्	...	३४५	२
एकेन स्नानमाचेण	...	२०४	६
एवं कुरुष्व कौन्तेय	...	१७	१६
एवं छत्रा पञ्चतीर्थीम्	...	१३८	१३
एवं प्रत्यक्षतः साक्षात्	...	२४५	१७
एवं सम्यूज्य विधिवत्	...	१२६	२
एषु तीर्थेषु यच्छ्राव्यम्	...	२६२	३
एष्टव्या बहवः पुत्राः	...	२६८	१४
	...	२७७	७

ऐ ।

ऐश्वर्यलाभमाहात्म्यात्	...	८	८
------------------------	-----	---	---

क ।

कदा वस्यामि तां गङ्गाम्	...	२०३	८
कन्यादानैस्तथात्यन्त्र	...	१८७	३
कपालमोचनं नाम	...	२६४	१५
कपिलां पाटलवर्णाम्	...	४३	२
कपिलाकोटिदानात्	...	२०५	२०
कपिलाशतदानेन	...	१५१	२०
कपिलेशो नदीतीरे	...	२३०	८

वचनादिपादः	पृष्ठः	पं
कलौ तु सर्वतीर्थानि	१८१	१४
कल्यहक्षं ततो गत्वा	८८	१३
कश्यपस्य पदे दिव्ये	३१६	१
काङ्गन्ति पितरः पुत्रान्	२७४	७
कायस्यैर्यस्तिलैः कुर्यात्	११६	१८
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च	४	१७
काश्यामुत्तरवाहिन्याम्	३६८	६
किमष्टाङ्गेन योगेन	१८४	१४
किं यज्ञैब हुवित्ताङ्गैः	१८५	.२
कीकटेषु गया पुण्या	३३२	२
किं गयापिण्डदानेन	३२	८
कुरुणेनाथ तपस्तम्	३२८	५
कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा	१८	२
	२१६	३
कुशाग्रेणापि राजेन्द्र	१०१	१८
क्षच्छादिनियमान् कल्त्वा	१८५	१६
क्षते तु लग्नकं प्रोक्तम्	३५३	१८
क्षते तु सर्वतीर्थानि	१८१	११
क्षत्तिवासेष्वरं लिङ्गम्	३५३	७
कल्त्वा प्रदक्षिणं सूर्यम्	११६	८
कल्त्वा सुग्रोभनं मञ्चम्	१४४	१०

वचनादिपादः

	पृष्ठ	पं
क्षाण्ण दृद्धा महाज्यैष्टग्राम्	१४०	२०
क्षाण्णस्यां सहस्रन्तु	२०८	२०
क्षाण्णस्यां यदाद्र्ग्ग स्थात्	२०८	१३
केशमूलान्युपाश्रित्य	३६	१५
केशानां यावती संख्या	३४	२
कोटितीर्थे तु संख्ये	३६२	५
क्रियते पतितानान्तु	२७२	२०
	३३५	३
क्रौञ्चरूपेण हि मुनिः	३३३	१
क्षेत्रं वाराणसी पुण्या	३६०	३
क्षेत्रस्यमुद्गृतं वापि	१८२	८

ग ।

गङ्गागङ्गेति यन्नाम	...	२०२	३
गङ्गातीरनिवासस्त्र	...	१८५	१३
गङ्गातीरसमुद्गृताम्	...	२६८	२
गङ्गातीरे माघमासे	...	२४७	२
गङ्गातीयाभिषिक्तान्तु	...	१८३	११
गङ्गातीयेषु यस्यास्मि	...	२६५	१
गङ्गाहारे च कुण्डास्त्रे	...	१५३	११
गङ्गाहारे प्रयागे च	...	२१८	१७

वचनादिपादः		पूः	पं
गङ्गान्मः कणदिन्धस्य	...	१६१	१७
गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते	...	२१६-१८, २१७-१७	
गङ्गा पादोदकं विषणीः	...	३००	१४
गङ्गायां कुशदानेन	...	२३४	१८
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे	...	१६-१२, ३५-१५	
गङ्गायमुनयोर्मध्ये	...	४५	७
गङ्गायमुनयोस्तौरे	...	२६२	१
गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा	...	२२५	२
गङ्गासीमां न लङ्घन्ति	...	२६७	२
गङ्गां पश्यति संस्तौति	...	१६७	२१
गच्छन् देशान्तरं यत्तु	...	६	२१
गत्वा तत्र जपेत्तत्वम्	...	८७	१
गयायां धर्मपृष्ठे च	...	२७४,८	२२२,४
गयागजो गयादित्यः	...	३२८	८
गयायान्तु वृषोत्सर्गात्	...	३२८	
गयायां गोपतिं इष्टुम्	...	२७८	१०
गयायां सर्वकालेषु	...	२८५	१०
गयायामक्षयं आह्वाम्	...	२७४	२१
गयाश्वार्दं कृतं तेन	...	२६१	४
गयाश्विरसि यः पिण्डं	...	३१७	१२
गरुदूषमात्रतो भक्षया	...	१८३	४

बचनादिपादः

		पूः	पं
गण्डुषमात्रपानेन	...	१८७	८
गदां कोटिसहस्रस्य	...	२१०	८
गुडधीनुविधानस्य	...	२३६	८
गुरुलिङ्गकायां समुत्थाने	...	१६०	८
गार्हपत्यपदे श्राव्ही	...	२१५	८
गृहस्याः स्रातकास्वैव	...	१४४	१८
ग्रहोपरागे संक्रान्त्याम्	...	१७६	१०
ग्रस्ते सूर्ये कुरुक्षेचे	...	१५३	१३
आमं गङ्गातटे योऽसौ	...	२३३	१५

च ।

चतुर्दश्यां यदा योगः

चतुर्वेदेषु यत्पुण्यम्	...	२२	१८
चतुःक्रोशं चतुर्दिशु	...	२४०	१६
चान्द्रायणसहस्रन्तु	...	१८७	१८
चान्द्रायणसहस्राणां	...	१८७	७
चिन्तामणिगणाञ्चापि	...	१८३	२
चैत्रे मासि सिते पक्षे	...	१८१	१६

ज ।

जनार्दनो भस्मकृटे

जनार्दनो भस्मकृटे	...	२०८	६
जनार्दने तु छते स्राने	...	२०८	६

		पृः	पं
वचनादिपादः			
ज्ञानक्षमानसे माधः	...	२०	१०
ज्ञानमैश्वर्यमायुष	...	१८८	२
ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने	...	२१०	१६
ज्येष्ठे यात्रां नरः क्षत्वा	...	१६१	६
ज्येष्ठग्रां ज्येष्ठक्षयुक्तायाम्	...	१४०	१५

त ।

ततो ब्रह्मसरो गच्छेत्	...	२७६	५
तत्र मासं वसेद्वीर	...	३४४	१६
तत्र सन्ध्यामुपासीत	...	२७७	१
तत्रास्ते भारते धर्षे	...	५३	५
तपसा ब्रह्मचर्येण	...	१८८	१६
तस्मात् समग्रतीर्थेभ्यः	...	१२७	१८
तस्यालं तीर्थगमनम्	...	२६१	१४
तां दृष्टा सर्वलोकश्च	...	३२१	५
तिलाज्यदधिमध्वादि	...	२८५	१
तिष्ठतेऽवाक् शिरा यस्तु	...	१८४	११
तिष्ठेदुग्रसहस्रन्तु	...	१८४	१७
तीराह्नश्चूतिमाचन्तु	...	२६६	१७
तीर्थयात्राफलं यत्तु	...	१५३	७
तीर्थयात्राविधिं क्षत्सम्	...	१८२	१८

वचनादिपादः		पृष्ठः	पं
तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण	...	१०	६
तीर्थानि च यथोक्तेन	...	४	१८
तीर्थे प्रेतशिलादौ च	...	२८३	१४
	...	२८४	१४
तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात्	...	२६७	१४
तीर्थे यः प्रतिगृह्णाति	...	२६७	१६
तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव	...	१०	१८
हृतीये ब्रह्मसरसि	...	३१०	१७
चिभिः सारस्वतं तीर्थं	...	१८७	१२
त्रिषु लोकेषु ये केचित्	...	२२३	३
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि	...	३६८	१८

द ।

दण्डखाते नरः स्त्रात्वा	...	३५६	६
दण्डं संसर्पयेद्दिश्चुः	...	३२०	३
दत्ताः पिण्डभ्यो यज्ञापः	...	२२२	१४
दर्शनात् सर्पनात् पानात्	...	१८८	१८
दशसौवर्णकं पुष्पम्	...	३५०	६
दशानामश्चमेघानाम्	...	३४८	३
दशाश्चमेघे यः स्त्रात्वा	...	३६८	२०
दशाश्चाभ्यन्तरे यस्य	...	२६५	१०

वचनादिपादः

दानेन दृतधेन्वाच्च	...	पूः १५२	३
दृष्टा सकृज्जैरषशुक्ल-	...	८५	११
हियोजनमथार्ष्वच्च	...	३४०	७
हिष्टकवर्णमन्त्रेण	...	८०	६

ध ।

धौतपादे निःक्तीरायाः	...	३२७	१८
----------------------	-----	-----	----

न ।

नत्वा गयाकुमारच्च	...	३२८	१८
न त्यजेत गयाश्राद्धम्	...	२८६	१
नरो दोलागतं दृष्टा	...	१४०	७
न सा गतिः कुरुक्षेते	...	३४४	५
नाविसुक्ते मृतः कश्चित्	...	३४८	६
नाभिमात्रे जले स्थित्वा	...	८७	११
नाभ्यन्तर्गततोयानां	...	१८७	१५
निशायां जागरं छात्वा	...	२५०	८
नैमिषे च कुरुक्षेते	...	१८८	१८
नैरन्तर्येण गङ्गायाम्	...	२०८	३
नैरन्तर्येण विधिना	...	२०८	८
नोदकेषु न पात्रेषु	...	११७	६

प ।

वचनादिपादः		पृष्ठ	पं
पञ्चमेऽङ्गिगदालोले	...	३२१	१४
पञ्चयोजनविस्तीर्णं	...	२३	४
पायसेन गयायाञ्च	...	२८६	४
पिङ्गला नाम या नाडी	...	३४१	८
पिण्डानं ततः शस्तं	...	२८७	३
पिण्डो धेनुकारणे	...	३२८	३
पिण्टीर्थं गया नाम	...	२६८	१०
पितॄन् विसृज्यचाभ्यर्ज्ञ	...	२८५	१०
पुष्करे चान्यतीर्थे च	...	१५४	७
पूजितायान्तु गङ्गायां	...	२२८	२
पूर्वभाद्रपदायुक्ता	...	३५२	१७
पूर्वे वयसि कर्माणि	...	१८८	१८
पृथिव्यां भारतं वर्षं	...	५३	३
पृथिव्यां यानि तीर्थानि	...	१८	१३
प्रतिकृतिं कुशमयीम्	...	१३	२२
प्रतिग्रहादपाहृतः	...	३	५
प्रतिमासे चतुर्दश्याम्	...	२११,१५	१८५,११
प्रभासे गोसहस्रेण	...	१८५	६
प्रथागे तीर्थयाचायाम्	...	७	६
प्रथागे माघमासे तु	...	२७	१२

वचनादिपादाः पृष्ठः पं

प्रयागे वपनं कुर्यात्	...	३२	५
प्रयागे तु महामाध्याम्	...	१५३	१५
प्रयागे श्रोत्रियं साधुम्	...	४३	४
प्रवाहमवधिं छात्वा	...	२६३	८
प्रभावादद्भुताद्भूमेः	...	१५	४
प्रवेशमात्रे गङ्गायाम्	...	१६४	२
प्राणानिह नरस्यद्वा	...	२४८	१३
प्राणेष्ट्लृज्यमानेषु	...	२६४	२

फ ।

फलगुतीर्थे चतुर्थेऽक्षि	...	३१४	१२
फलगुतीर्थे नरः छात्वा	...	३०१	५

ब ।

बलिः काकशिलायास्त्र	...	३३०	१
वार्हणे न समायुक्ता	...	२१०	११
वैशाखस्य चतुर्दश्याम्	...	३५४	१६
वैशाखे शुक्लपक्षे तु	...	२१०	१४
ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं	...	२७०	६
ब्रह्महत्या सुरापानम्	...	२७०	१०
ब्रह्महा योऽभिगच्छेत्	...	३४३	१०
ब्रह्महा गुरुहा गोप्त्रः	...	१८२	५

वचनादिपादः		पृष्ठः	पं
ब्रह्मारण्यं धर्मपृष्ठम्	...	२७४	११
ब्राह्मणः क्वचिया वैश्याः	...	३४६	१०
भ ।			
भद्रदोहं सरस्तत्तु	...	३६६	१८
भाद्रकृष्णचतुर्हश्यां	...	२६६	१२
भक्त्या तज्जलपक्षाशी	...	१८६	११
म ।			
मकरस्ये रवौ माघे	...	३१	१८
मतङ्गवाप्यां स्नात्वा तु	...	३०८	८
मनसा संस्करेद्यसु	...	२०१	११
मनोवाक्यायजैः पूतः	...	१८३	८
मन्वादौ च युगादौ च	...	२०८	१५
महाज्येष्ठी सुरश्रेष्ठ	...	२१२	४
महापातकसंज्ञानि	...	२११	११
महापातकसंयुक्तः	...	२०४	२१
महाक्रदे च कौशिक्यां	...	२७५	१
माघे मासि चतुर्हश्यां	...	३५७	१०
मानसं हि सरो द्वित	...	२८८	१
मार्कंण्डेयं वटं छाणम्	...	१०३	१६

वचनादिपादाः

		पृः	पं
मार्कण्डेयक्रदं गत्वा	...	८७	५
मार्कण्डेयक्रदे स्नानम्	...	१०३-१३, १११-११	
मासतर्पणमात्रेण	...	२२३	१५
मासमेकन्तु स्नायौत	...	२३	१२
माससंज्ञेन क्रत्वेण	...	२१२	२
मासि भाद्रपदे नक्तम्	...	३५५	३
मुण्डपृष्ठं गयाञ्चैव	...	२७८	७
मुण्डनञ्चोपवासञ्च	...	१४	१७
मुमूर्षीदंक्षिणि यस्य	...	३४७	१५
सुहुर्मुहुस्तथा पश्येत्	...	१६६	८
सृलुभात्तास्त्रकुम्भं च	...	२२५	१६

य ।

यज्ञो दानं तपो जप्यम्	...	२३१	१३
यत्फलं सर्वतीर्थेषु	...	१५२	८
यत्फलं जायते पुंसाम्	...	१८८	१५
यत्र तत्र स्तुतो वापि	...	२६४	१३
यत्र सा दृश्यते देवौ	...	३५२	२१
यमलोके पितॄगणैः	...	३७०	१८
यदा भवेत् महाज्यैष्ठौ	...	१४०	१७
यत्तु सूर्यांशुनिष्ठसम्	...	१६८	२

वचनादिपादः		पृष्ठः	पं
यस्य हस्तौ च पादौ च	...	२-१८	३-१७
यः पश्यति वृत्तीयायां	...	१४०	१३
य इच्छेत् सफलं जन्म	...	२२३	५
या गतिर्योगयुक्तस्य	...	२६०-८	४७-१८
याऽस्तौ वैतरणी नाम	...	३३३	२१
यात्रा द्वादशसम्पूर्णा	...	१६१	१६
यान् यान् कामानभिध्यायन्		१००	१
यामुने चोत्तरे कूले	...	३०	१८
यावल्तश्च तिला दत्ताः	...	४७२०	२२२-१७
यावल्तश्च तिला मत्यैः	...	२२२	१७
यावन्ति नखलोमानि	...	१७	२
यावल्यस्थीनि गङ्गायां	...	२६४	२०
युधिष्ठिरसु तस्यां हि	...	२२६	१४
यूपं प्रदक्षिणीकृत्य	...	३११	१३
ये नरा दुःखिताः सम्यक्	...	२२३	८
ये मदीयांशुसन्तप्ते	...	२०६	२
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति	...	३५६	८
यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा	...	२२२	२
यो गृहे वर्तमानोऽपि	...	२०६	५
स्त्रीगाभ्यासेन यत्पुण्यं	...	२७	८
स्त्रीजनानां सहस्रेषु	...	२००	१७

वचनादिपादाः पृष्ठं

र ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा	...	२३०	१०
रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां	...	२०४	१५
रामतीर्थे पिण्डदस्तु	...	२८१	५
रामो रुद्रपदे रम्ये	...	३१७	५

ल ।

लघुणकाजिनं तद्वत्	...	२३६	१२
-------------------	-----	-----	----

व ।

वटमूलं समासाद्य	...	४८	१५
वटसागरयोर्मध्ये	...	१७४	१७
वरणा चाष्टसिश्वेव	...	३४०-३	३४३-१२
वत्सं भारेण कुर्वीत	...	२३६	१४
वापीकूपतडागादि	...	१९८	१२
वाराणस्यां विशालाक्षी	...	२७८	११
विरजे यो मम क्षेत्रे	...	१८४	१
विरजे विरजा माता	...	१८३	२
विषुवहिवसे प्राप्ते	...	१४०	१
विमुक्तं न मया यस्मात्	...	२४२	२

श ।

वचनादिपादाः	पृः	पं
शतं समास्तपस्तष्टा	३७१	१८
शमीपत्रप्रमाणेन	३०२	७
शिलादक्षिणहस्ते तु	३२८	३
शिवस्य विष्णोः सूर्यस्य	२२६	१४
शिवनदां शिवकरम्	२७८	१४
शुक्लपत्रे चतुर्दश्याम्	२६२	१२
शुक्लपत्रे दिवाभूमौ	२६२	१८
शुक्लप्रतिपदमारभ्य	१८१	४
शुक्लैकादश्रीमारभ्य	१८१	५
शुक्लपत्रस्य दशमी	१४०	१
शृङ्गिदंश्चिन्हिव्याल	३३५	८
आङ्गं क्षत्वा चन्द्रपदे	३१५	१३
आङ्गं क्षत्वा रुद्रपदे	३१५	५
आङ्गं क्षत्वा सत्यपदे	३१५	११
आङ्गे हवनकाले च	११६	१५
अवणाश्चिधनिष्ठार्दा—	२११	५
आवणस्य चतुर्दश्यां	३५५	४
आलग्रामे महाचैत्रग्राम्	१५३	१७

ष ।

वचनादिपादः

षण्मासं स्नाति गङ्गायाम् ...

पूः

८

षष्ठ्यादौ क्षणपक्वे तु

२०५

८

स ।

सक्षग्नयाभिगमनम्

२७२

१७

सङ्गमे देवनद्याश्च

३६७

१२

सत्यवादिषु यत्पुरुष्यम्

१८६

१

सदा यजति यज्ञेन

३४४

२

सागराहायवे भागी

३५२

१२

सन्तोषः परमैश्वर्यम्

१८६

७

सप्तहस्तेन दण्डः स्यात्

२२२

१२

सम्मार्ज्जने पञ्चशतम्

३५०

१२

सम्यामुपास्य सायाङ्के

३२६

१

सर्व्यज्ञ-तपो-दान-

१८५

२०

सर्व्यत्र सुलभा गङ्गा

२१६

८

सर्वतीर्थेषु यत्पुरुष्यम्

२०४

१७

सर्वदानेषु यत्पुरुष्यम्

२२२

१७

सर्वात्मना तपः सत्यम्

३४४

६

सर्वानन्दप्रदायिन्याम्

२२७

१७

सर्वान् केशान् समुद्भूत्य

३६

१०

सर्वाणि येषां गाङ्गेयैः

१८६.

१४

वचनादिपादः		पृष्ठः	पं
सर्वावस्थां गतो वापि	..	२०२	१४
संक्रान्तिषु व्यतीपाते	...	२१०	२१
संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते	...	२०८	२०
संवल्सरं द्विमासोनम्	...	३५	७
संवल्सरश्चतं साग्रम्	...	२७	५
स्मरणादेव गङ्गायाः	...	२००	२०
सुषुम्नायां महाकौश्यां	...	३२८	१
सुभद्रारामसहितम्	...	१५१	१८
सप्तकोश्यसु लिङ्गानि	...	३६०	२०
स्नातो यः सागरे मर्त्यः	...	१८४	८
स्नातो गोदावैतरण्यां	...	३२६	७
स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन	...	२६५	१४
स्नातस्तत्र च मध्याक्षे	...	३२८	४
स्नानं क्षत्वा क्रदे तस्मिन्	...	३५६	३
स्नात्यमथव यो दद्यात्	...	३४८	४
स्नामाट-पिट-दाराणाम्	...	१८६	५
ह ।			
द्विमवहिन्धासटशाः	...	१८३	१७
द्विमसुरस्य च शिरः	...	३२३	२
द्विमसुरस्य यच्छ्वरः	...	३१८	३

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठायाम्	पंक्त्याम् ।
तीर्थप्राप्तिदिने	तीर्थप्राप्तिदिने	१४	१६
अयज्ञिया:	अयज्ञिया:	१७	१२
तत्त्व	तत्त्व	१८	१७
मोक्षकामिणः	मोक्षकामिणः	२५	३
कर्वुरे	कर्वुरे	२७	२०
तवाष्टुतासौ	तवाष्टुतासौ	४७	८
रोमकूपाणि	रोमकूपाणि	५०	७
दर्शनजं	दर्शनजं	१८८	३
भित्ता	भित्ता	२०६	३
दानेषु	दानेषु	२३३	१७
संस्कार्य	संस्कार्य	२४७	१०
लभेत्	लभेत्	२५०	३
प्रतिपच्छदशी	प्रतिपच्छदशी	२५६	२०
कव्यालो	कव्यालो	२८८	९
यथापूर्वं	यथापूर्वं	२८५	४
पितृवावाह्य	पितृवावाह्य	२८४	१३
ईरिणे	ईरिणे	२८१	१७
श्वेतच्छव	श्वेतच्छव	२५१	७
परा	परा	२६०	१८

ॐ नमः सरस्वत्यै ।

तीर्थचिन्तामणिः ।

ॐ नमो रामचन्द्राय ।

कनकनलिनलक्ष्मीसद्धिराधाकुचाय-
यथितनयनभृङ्गः स्मेरवक्षाम्बुजश्रीः ।
नवगगन-तमालश्यामलामलान्दगाचः^१
क्षपयतु मम कर्म क्रूरमक्रूरमित्रः ॥
श्रौहत्यकल्पद्रुम-पारिजात-
रत्नाकरादौनवलोक्य यत्रात् ।
प्रणम्य मूर्धा मधुसूदनाय
वाचस्पतिस्त्रीर्थविधिननोति ॥

तच महाभारते—

स्वषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
फलश्चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्नुं महीपते^२! ।
बङ्गपकरणा यज्ञा नामासम्भारविस्तराः ॥
प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्षित् ।
. नार्थन्यूनैरवगणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥

१ क, ग श्यामलानन्दगाचः । अलद इत्युचितः । २ ख महामते ।

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं न रेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधाम्बर ॥
 चृष्टैणां परमं गृह्णमिदमुक्तं मया तव ।
 तौर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि^१ विशिष्यते ॥
 अनुपोष्य विराचाणि तौर्थन्यमभिगम्य च ।
 अद्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो जायते नरः ।
 अग्निष्ठोमादिभिर्यज्ञैरिद्वा विपुलादच्छिणैः ।
 न तत् फलमन्नाप्नोति तौर्थाभिगमनेन यत् ॥
 वज्ञानेनापि यस्येह तौर्थयाचादिकं भवेत् ।
 सर्वकाममस्तुदुः स खर्गलोके महोषते ॥
 स्यानञ्च लभते नित्यं धनधान्यममाकुलम् ।
 ऐश्वर्यज्ञानमस्यच्चः मदा भवति भोगवान् ।
 तारिताः पितरस्तेन नरकात् प्रपितामहाः ॥
 अवगणैः महायरहितैः । एकात्मभिः पत्रीरहितैः । असंहतैः
 चूचिगादिरहितैः । अनुपोष्येति—विराचोपोषण-तौर्थाभिगमन-
 काञ्चनदान-गोदानानां प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फलमित्यर्थः ।

तथा—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्त्व द्वयतम् ।
 विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च म तौर्थफलमश्रुते ।
 हस्तमयमः परम्परानिवृत्तिः । पादमयमः अगम्यदेशगमन-

४

तौर्थचिन्तामणिः ।

निवृत्या । मनःसंयमः कुत्सितेच्छानिवृत्या । विद्या तौर्थगुणादि-
ज्ञानं । तपस्त्रीर्थनिवासोपवासादिलक्षणम् । कीर्तिः सच्चरित्वेन
प्रसिद्धिः ।

तथा—

प्रतिग्रहादपावृत्तः मन्तुष्टो येन केनचित् ।

अहङ्कारविमुक्तश्च स तौर्थफलमश्रुते ॥

अकल्कको निरारम्भो लक्ष्माहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गैस्तु स तौर्थफलमश्रुते ॥

प्रतिग्रहादपावृत्तत्वन्तु यात्रानन्तरमेव यात्रासुपक्षम्यैवाभि-
धानात् । अकल्कको दम्भरहितः । निरारम्भः-अर्थार्ज्जनादिव्यापार-
रहितः । सर्वसङ्गैरिति—सङ्गोऽत्र अविहितासक्तिः^१ ।

तथा—

अकोपनश्च राजेन्द्र सत्यवादौ दृढ़ब्रतः ।

आत्मोपमश्च भूतेषु म तौर्थफलमश्रुते ॥

आत्मोपम इति सर्वभूतहिते रत इत्यर्थः ।

शङ्खः—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्तिश्च म तौर्थफलमश्रुते ॥

इदन्तु हस्तसंयमनादिकं तौर्थज्ञानात् पूर्व^२ यात्रासुपक्षम्य-
भाभिधानात् ।

---

१ क पुस्तके तौर्थगमनादिज्ञानम् । २ ख विहारसङ्खः ।

३ ख तौर्थज्ञानादिकर्माङ्गम् ।

तौर्थचिन्तामणिः ।

वायुपुराणे—

तौर्थान्यनुसरन् धौरः श्रहधानः समाहितः ।

कृतपापो विशुद्धेत किं पुनः शुद्धकर्मण् ॥

तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे नैव आयते ।

खगैः भवति वै विप्रो मोक्षोपायच्च विन्दति ॥

अश्रहधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छब्दसंशयः ।

हेतुनिष्ठश्च पञ्चते न तौर्थफलभागिनः ॥

पापात्मा बड्डपापयस्तस्य पापशमनं तौर्थं भवति न तु
यथोक्तफलम् ।

तदक्तं—

नृणां पापवतां तौर्थं पापस्य शमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तौर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम् ॥

इति ।

अच्छब्दसंशयः फलोपायेतिकर्तव्यतार्थनिश्चयशून्यः, हेतुनिष्ठः
कुतर्केण शास्त्रोपज्ञावकः ।

भारते—

कामं क्रोधस्त्र लोभस्त्र यो जित्वा तौर्थमाविशेत् ।

न तेन किञ्चिदप्राप्तं तौर्थाभिगमनाद्ववेत् ॥

तौर्थानि च यथोक्तेन विधिना सञ्चरन्ति ये ।

सर्वदद्वसहा धौरास्ते नराः स्वर्गगमिनः ॥

सर्वदद्वसहाः शौतातपादिक्लेशसहिष्णवः ।

१ क, ग पुस्तकद्वये पूतः ।

२ ख शास्त्रोङ्गारकः ।

ब्रह्मपुराणे—

गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्या
देवालये पक्षिगणाश्च सन्ति ।
भावोज्ञितास्ते न फलं लभन्ते
तौर्थाच्च देवायतनाच्च तात॑ ॥
भावं ततो हृत्कमले निधाय
तौर्थानि सेवेत समाहितात्मा ॥
या तौर्थयात्रा कथिता मुनीन्द्रैः
हृता प्रयुक्ताप्यनुमोदिता च ।
१तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
सुसंयतो गुरुणा सन्नियुक्तः ॥
सर्वखनाशेऽप्यथवात्मपचे
सद्ब्राह्मणानग्रत एव हृत्वा ।
यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते
विप्रस्तु तौर्थानि परिभ्रमेत्तु ॥
तौर्थं फलं यज्ञफलं हि यसात्
प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमलस्त्रभावैः ।
यस्येष्टियज्ञेष्वधिकारिताऽस्ति
वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ॥

१ क, ख पुस्तके मुख्यात् ।

२ ख, ग पुस्तकद्वये इत एकादशसंख्यकपञ्चं यावत् न दृश्यते ।

एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
तौर्थं गतिः पूर्वतर्तीर्णिषिद्धा ।
सर्वाणि तौर्थान्यथवाग्नि-
होत्रतुल्यानि नैवेति वयं वदामः ॥

ब्रह्मचारीत्यादि—ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च तौर्थगमनेऽधिकारः
साग्रेस्त्रनधिकार इति वर्तुलार्थः ।

तथा ब्रह्मपुराणम्,—

यो यः कश्चित्तौर्थयाचान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्ते ।
हतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
सम्पूजयेद्भक्तिनस्तो गणेशम् ॥

देवान् पितृन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
घौमान् प्रौणयन् वित्तशङ्खाप्ता प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ॥

एवं कुर्वतस्तस्य तौर्थाद्युक्तफलं तत् स्याज्ञात्र सन्देह एव । सुसंयत
इति पूर्वदिने हतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने हतोपवास-
स्तदुत्तरदिने गणेशं यहानिष्टदेवताश्च सम्पूज्य पार्वणश्च हाता
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इदम् पार्वणं छत्तमुख्यद्रव्यकम् ।

गच्छन् देशान्तरं यत्तु आद्यं कुर्याच्च सर्पिषा ।
याचार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

इदामौमाभ्युदयिकमिति तु केचित्—तत्र प्रकृतिलेन उपस्थितिलाघवात् प्राप्ते पार्वणे विशेषानभिधानात् । गणेश्वरमिश्रादयोऽप्येवम् ।

उपवासदिने मुण्डनमपि-

प्रयागे तौर्थयाचायां पितृ-मातृ-वियोगतः ।

कचानां वपनं कुर्यादृथा न विकचो भवेत् ॥

इति सूतिसमुच्चयधृतविष्णुलिखितवचनात् ।

कार्पटीवेशेन तौर्थगमने चिकौर्षिते आदौ वपनमित्यर्थः ।

आद्वानन्तरञ्ज गमनं सङ्करते ।

ततो वेशधारणम् । तदुक्तं वायुपुराणे,—

उद्यतश्वेद्यां गन्तुं आद्वं हला विधानतः ।

विधाय कार्पटीवेशं हला यामं प्रदक्षिणम् ।

ततो यामान्तरं गला आद्वशेषस्य भोजनम् ॥

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ।

पदे पदेऽश्वसेधस्य स्यात् फलं गच्छतो गयाम् ॥

इदम् कार्पटीवेशधारणं गणेशं यहानिष्टदेवताम् सम्पूज्य गमनफलम् यद्यपि गयायामेव श्रूयते तथापि तौर्थन्तरयाचायामपि इष्टव्यम् “एकत्र निर्णीत इति न्यायात् । फलाकाङ्क्षायाम् गमनफललेन एतस्यैवान्यत्रापि गमनफललेनमुचितमन्तरङ्गलात् ।

* न तु विश्वजित्यायादन्यत्र फलकल्पनं तस्य बहिरङ्गलेनोपस्थितिगौरवात् ।

ग्रामान्तरं क्रोशाभ्यन्तरमेव “अध्वनि च क्रोशपूरणे”

दूत्यादिना आङ्गोन्तरं क्रोशगमननिषेधात् ।

मत्स्यपुराणे मार्कण्डेयवाक्यम्—

कथयिष्यामि ते वत्स तौर्ययाचाविधिकमम् ।

आर्षणैव विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

वल्लीवर्द्धममारुढः पृष्ठणु तस्यापि यत्फलम् ।

नरके वसते घोरे गवां क्रोधो हि दारणः ।

मलिलञ्जु न गृह्णन्ति पितरस्त्वय देहिनः ॥

ऐश्वर्यलाभमाहात्याङ्गच्छेद्यानेन यो नरः ।

निष्फलं तस्य तत्त्वौर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत् ॥

अयच्छ याननिषेधः प्रयागमाचपरः तत्पकरण एव मत्स्यपुराणस्य
श्रुतत्वादिति कल्पतरुः ।

पठन्ति च—

गोयाने गोवधः प्रोक्तो हययाने तु निष्फलम् ।

नरयाने तदद्दृं स्यात् पश्चां स्यात्तु चतुर्गुणम् ॥

पद्मामिति उपानन्त्रादिव्यतिरेकेण सातिशयं तौर्यफलं
भवति । न तु तत्परिधाने दोषो निषेधाश्रवणात् । मिताच्चरादि
खरमोऽप्येवम् ।

यत्—जड्बैँ हरति पादुकेति पठन्ति तत् सर्वैरेव निषब्धकार
रनादरणादनाकरमिति निर्णीयते ।

एवच्छ—उपानन्त्रिषेधे बाधिते

वर्षातपादिके क्वची दण्डी रात्र्यटवीष च ।

शरीरचाणकामो वै सौपानत्कः सदा ब्रजेत् ॥

इति विष्णुपुराणीयवचनेन निष्प्रतिपक्षसदाग्रब्दखरसात्तीर्थ-
याचायामप्युपानत्परिधानमावश्यकमिति । एवं वर्षाख्यपि—

यस्तु वर्षासु तन्निषेधः स तदा खद्वादिनिषेधवत् काम्य इति ।

तदयं याचानुष्ठानक्रमः—

कस्मिंश्चिह्ने एकभक्तादिकं हृत्वा तदुत्तरदिनेऽधिकारि-
विशेषणत्वेन प्राप्तं मुण्डनमुपवासस्तु विधाय तदुत्तरदिने हृतनित्य-
क्रियो गणेशं गृहानिष्टदेवतास्तु सम्पूज्य—

ॐ अह्म तौर्थयाचायां पार्वणश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्प्य
हृतेन श्राद्धं निर्बन्धं ब्राह्मणचयं सम्पूज्य हिरण्यादिना परितोष्य—

ॐ अह्म प्रतिपदमश्वसेधयज्ञज्ञ्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽसुक-
तौर्थयाचामहं करिष्ये—

इति संकल्प्य तत्रैव मुद्राकङ्गणकाषायपरिधानरूपं हृतोपानह-
दण्डधारणरूपस्तु कार्पटौवेशं हृत्वा यामं वासावस्त्रिनं प्रदक्षिणं
परिवृत्य क्रोशाभ्यन्तरस्यं यामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषहृतेन पारणं
कुर्यात् ।

ततो दिनान्तरे प्रातः शुचिवस्त्रयुगे धृत्वा हृतस्त्रानाचमनो
गृहीतकार्पटौवेशः पूर्वाह्नि तौर्थाभिमुखं गच्छेत् ।

वेशधारणस्तु याचाङ्गत्वात् गमनकाल एव न लाक्षिक
भोजनादिकालेऽपि मानाभावात् ।

एवमेव यावत्तौर्थप्राप्ति प्रत्यहं गच्छेत् तौर्थेऽपि तद्वत् चेत्रा-
दिकमनुसरन् कार्पटौवेशं विभृयात् ।

न तु तत्र स्वानश्राद्धादिकालेऽपि प्रमाणाभावात् ।
 एवं तौर्यात्तथैव प्रत्यावृत्तः स्वयामसमीपे पामान्तरे तत्पूर्वप्राप्ति-
 दिने हतोपवासस्तदुत्तरदिने यहानिष्टदेवतास्त्र सम्पूज्य—
 अद्य तौर्ययाचायां पार्वणश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्प्य
 तच्चैव दृतेन पार्वणं विधाय ब्राह्मणत्वयं पूर्ववत् सम्पूज्य स्वयामं
 प्राप्य तं पूर्ववत् प्रदक्षिणौहत्य स्वगृहं प्रविश्य वेशधारणस्थाने
 वेशमुज्ज्वला श्राद्धग्रेष्टेन पारणां कुर्यादिति ।

शङ्खः—

तौर्यं प्राप्यानुषङ्गेण स्वानं तौर्यं समाचरन् ।
 स्वानजं फलमाप्नोति तौर्ययाचाफलं न तु ॥
 अनुषङ्गेण विदेशस्यपिचादिप्रणामाय चलितो मध्ये तौर्यं
 प्राप्य स्वाला तत्स्वानजं फलमेव लभते ।

पैठीनस्मिः—

षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
 अहं तौर्यफलनास्य यः प्रमङ्गेन गच्छति ॥
 परार्थेन वेतनादिना, प्रसङ्गेन उद्दिश्य तौर्यन्तरप्रसङ्गेन
 गणेश्वरमिश्रादयोऽयेवम् ।

देवीपुराणे—

तौर्येषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।
 अस्त्रार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यन्तं मनुरब्रवीत् ॥
 शक्तुभिः पिण्डदानस्त्र संयावैः पायसेन वा ।
 कर्त्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्डाकेन गुडेन वा ॥

पिण्डाकः तिलकल्कः । तथा तच्चैव,—

आद्वृच्छ तच्च कर्त्तव्यमध्यावाहनवर्जितम् ॥

श्वध्वाङ्गटध्रकाकानां नैव दृष्टिहतच्छ यत् ।

आद्वृन्तु तौर्थिकं प्रोक्तं पितृणां तुष्टिकारकम् ॥

अकालेऽप्यथवा काले तौर्थे आद्वृं तथा नरैः ।

प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तच्च शस्त्रं पितृणाम्बातिदुर्लभम् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विष्णुं समाचरेत् ॥

तच्चेति—इयमधिकरणसप्तमी न तु निमित्तसप्तमी उपपद-
विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलौयसौति न्यायात् । तेन तौर्थाधिकर-
णकआद्वृं सर्वमेवार्थावाहनवर्जितम् । न तु तौर्थप्राप्तिनिमित्तक-
माचमपौति केचित् ।

तच्च—प्राप्तैरेव कर्त्तव्यमित्युपसंहारदर्शनादुपक्रमोपसंहारैकवा-
क्यतया तौर्थप्राप्तिनिमित्तक एव आद्वैतार्थावाहननिषेधप्रतीतेः ।

ननु आवाहनं पित्रादिसन्निधिफलकं ते च तौर्थे नित्य-
सन्निहिता एवेति तौर्थाधिकरणआद्वृमात्र एवावाहनवाध उचितो
वैयर्थ्यात् ।

इति चेत् न शरीरस्य बौद्धस्य वा सन्निधिर्देवताधिकरण-
विरोधेन निरस्त्वात् । किमध्ये तर्ह्यन्यत्रावाहनम् अदृष्टार्थमित्य-
वेहि अतएव नावाहनमन्त्रोऽपि ।

अन्वेतं नमो व इत्यचादृष्टार्थत्वे कथं मन्त्रोहः समवेतार्थोऽय-
मिति यदि तर्हि प्रतिपुरुषं कथं बङ्गवचनप्रयोग इति । उच्यते—

अस्य तु तज्जेवताप्रकाशकलेन समवेतप्रहृतिकलेऽपि प्रतिपुरुषं
बङ्गवचनम् ।

एतद्वः पितरो वास इति अन्यन् पृथक् पृथक् ।

इति वचनबलादेव ॥

नम्नेवं प्रहृतौ विभक्तेरसमवेतार्थत्वे विहृतावपि तथात्वं—
यथा—अदितिः पाशान् प्रमुमोऽक्षित्यच वाढमिति चेत् तर्हि
पितुरेकोहिष्टेऽपि एतद्वः पितरो वास इति स्यात् ।

विभक्तेः प्रहृतावेवासमवेतार्थत्वादिति चेत् भास्त्रोऽमि दिधा
हि विभक्तौनामसमवेतार्थत्वं मन्त्राभिवादबलाद्वाक्यबलाद्वा ।

तत्राद्यं पाशाधिकरणे ।

अतएव विहृतावपि बङ्गपाशशून्यायां बङ्गवचनान्तएव पाश-
शब्दप्रयोग इति सिद्धान्तः ।

द्वितीयस्तु—वाक्यविषयमात्रे सम्भवति यावद्बङ्गवचनं हि वाच-
निकमिति न्यायात् । अकाले अमावस्यादिव्यतिरिक्तकाले न तु
रात्रादौ निषेधविरोधादिति ।

यत्तु अकाले रात्रादाविति न हि कोऽपि वारः काऽपि
तिथिर्वा न आद्यस्य कालः सर्वदैव आद्यविधानादिति तस्माद-
कालत्वेन रात्रादिकसेव प्रतिप्रस्तुतमिति केचित् ।

तत्र—सर्ववारतिथीनां आद्यकालत्वेन आवश्यकआद्यकालत्वा-
भावादेव ।

इदम्नु तीर्थआद्यमावश्यकम् । तेनायमर्थः—यस्मिन्नपि काले

प्रतिपदादौ आद्वमनावश्यकं तदापि तौर्धप्राप्निपचे आद्वमवश्य-
कार्यमिति ।

अत्र केचिदाङ्गः—

यस्य तु दैवगत्या सायाङ्गादौ तौर्धलाभस्य तत्प्राप्नि-
निमित्तकआद्वबाध एव तद्विने विहितमुहूर्तभावादुत्तरदिने च
प्राप्निदिनलाभावादिति ।

वस्तुतस्तु तत्राप्युत्तरदिनेऽच्चिरोदितमुहूर्तद्वयानन्तरं आद्व-
सुचितमैव । प्राप्युत्तरविहितमुहूर्तं एव आद्वविधानात् ।

न च विलम्बो दोषाय स्वयमकरणात् ।

न चैवं प्राप्यनुपदं ज्ञते तदन्तेऽपि आद्वापत्तिः । प्राप्यनन्तर-
विहितमुहूर्तस्य “प्राप्तैरेव तु कर्त्तव्यम्” इत्यनेन तच्छाद्वाधि-
कस्तत्वेन विहितस्य व्यतिक्रमादिति ।

पिण्डदानमिति—

आद्वाङ्गत्वेनैव पिण्डदाने प्राप्ते पुनः पिण्डदानवचनं यत्र
द्रव्यसम्पत्यादिना आद्वं न सम्भवति तत्र पिण्डदानमपि कार्य-
मित्येवंपरम् ।

एकस्यां यात्रायामेकस्मिंस्तीर्थं एकमैव आद्वं यात्राभेदे
तौर्धभेदे चावर्तते प्राप्तिनिमित्तकलात् ।

अतएव गयायामेकस्मिन् दिने नानातौर्धप्राप्तौ तन्निमित्तकानि
नानाश्राद्वानौति ।

पैठीनसिः—

प्रतिलिपिं कुशमयौ तौर्धवारिणि मञ्जयेत् ।

तौर्थचिन्तामणिः ।

मज्जयेनु यसु दिश्य सोऽष्टभागं फलं खभेत् ॥
प्रतिष्ठतिः प्रतिमा ।

यत्तु—

कुशोऽसि कुशपुचोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि स्त्राते स च स्त्रातो यस्येदं यन्त्रिवन्धनम् ॥
इति मन्त्रेण बद्धूयन्येः कुशस्य मज्जनं तस्मिवन्धकङ्गिरनुपयहा-
दनाकरमिति ।

तौर्थोपवासो विशेषार्थो न त्वावश्यकः—

तौर्थमधिगम्य ब्रतोपवासनियमयुक्तस्य हमवगाहमानस्त्रिरात्र-
मुखिला सर्वपापेभ्यो विमुच्यते खस्त्रिमांश्च भवति ।

इति देवस्त्रवचनात् ।

एवम्भात्र चिरात्रोपवासस्त्रानामां सर्वपापविमुक्ति-खस्त्रिमत्त्वे-
फलं । आहितः पूत आहवनीयो भवतीतिवत् एकवाक्यतार्थ
विशिष्टान्वयात् । न तु प्रत्येकमन्त्रयो वाक्यभेदापत्तेः ।—

केचित्तु—

सर्वत्रैव तौर्थं प्राप्तिदिने मुण्डनसुपवासस्त्रेच्छन्ति ।

मुण्डनस्त्रोपवासस्य सर्वतौर्थेभ्यं विधिः ।

वर्जयिला गयां गङ्गां विशालां विरजान्तथा ॥

इति खक्ष्यपुराणोयवचने सर्वपदस्त्ररसात् गयादिविशेष-
निषेधात् ।

तत्र—

सर्वपदस्त्रासङ्कोचेऽतिप्रसङ्गात् ।

तथाहि—

भौमानामपि तौर्धनां पुण्यले कारणं शृणु ।

यथा ग्रीरस्योदेशः केचिन्मुख्यतमाः सृताः ॥

प्रभावादहुताङ्गमेः सलिलस्य च तेजसः ।

परिग्रहान्मुनौनाच्च तौर्धनां पुण्यता सृता ॥

इति महाभारते तौर्धोदेशे भौमवाक्येन सातिशयफलकस्य
स्थलस्य जलस्य च तौर्धवाभिधानात् खदेशान्तर्गतप्रस्तवणादौ
वपनोपवासयोः प्रसङ्गः । न चेष्टापञ्चिः सर्वदेशीयशिष्टाचार-
विरुद्धलात् ।

न च सर्वपदं विदेशतौर्धपरं मध्यदेशीयानां सकलशिष्टानु-
मतस्य प्रयागवपनस्य विलोपापञ्चिः ।

न च—

येवेव महातौर्धेषु विशेषतो मुण्डनं विहितमस्ति तत्परमेव
सर्वपदमिति वाच्यम्—

प्रयागादन्यत्र तद्विधानाश्रवणात् ।

अथ—

गङ्गां संप्राप्य यो धीमान् सुण्डनं नैव कारयेत् ।

वृथा तस्य क्रियाः सर्वा तौर्धद्वौही भवेन्नरः ॥

गङ्गायां भास्करचेचे सुण्डनं यो न कारयेत् ।

स कोटिकुस्संयुक्त आकर्षं रौरवे वसेत् ॥

गङ्गां प्राप्य सरिच्छेष्ठा कर्त्तानु॑ पापसञ्चयाः ।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्माच्चान् परिवापयेत् ॥
 यावन्ति मखरोमाणि गङ्गातोये पतन्ति वै ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महौयते ॥
 इत्यादिवचनाङ्गायां प्रयागव्यतिरेकोऽपि सुण्डनमिति चेत्
 अस्तु तावदेवं तथापि बङ्गवचनात्पपत्तिः । प्रयाग-गङ्गयोरेव
 सुण्डनविधानात् ।
 न चैतद्विशेषनिषेधवलादेव तेषु सुण्डनमबाधितं । १बाधस्योक्त-
 लात् ।

वस्तुतस्तु—गङ्गासुण्डनविधायकानाममौषां कस्यतस्तुकारादिभिः
 सर्वेरेवानिबद्धत्वेन निर्मूलतैव ।

अथ—

गङ्गायां भास्करच्छेच मातापित्रोर्गुरोर्मृते ।
 आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्तुतम् ॥
 भास्करच्छेचं प्रयागस्त्रं सुण्डनमिति सूतिसमुच्चयस्तिति-
 वस्तुतात् गङ्गायामपि वपनमिति चेत् ।

सुण्डनस्त्रोपवासस्य सर्वतोर्यज्ययं विधिः ।

वर्षयिता गर्या गङ्गां विश्वासां विरजां तथा ॥

इति स्कन्दपुराणीयवचनेन गर्या-गङ्गा-विश्वासा-विरजा-
 व्यतिरिक्ततोर्य वपनं विद्धता गङ्गायामर्थतो वंपनस्य निषेधात् ।

तर्हि षोडशिप्रहणायहणवदिकस्त्रोऽस्तिति चेत् भवेदेवं यदि
 विषयभेदेणाविरोधो न स्यात् ।

नन्देवं तथाहि—

यावन्ति नखलोमानि वायुमा प्रेरितानि वै ।

पतन्ति जाङ्गवौतोये नराणां पुष्टकर्मणाम् ॥

तावद्वर्षसहस्राणि खर्गलोके महीयते ।

इत्यादि वचनानां गङ्गायां सकलमुण्डनविधायकानामविगौत-
शिष्टाचारोपस्थितेन प्रयागवच्छिक्षगङ्गापरत्वंै । निषेधवचनस्य
तदनवच्छिक्षगङ्गापरत्वमिति निर्णयात् ।

कथन्तर्हि सर्वतौर्थविति बङ्गवचनं सर्वतौर्थपदस्य बङ्ग-
ब्रौहिणा प्रयागवचनत्वे सिद्धे तस्याविवक्षितत्वात् यहं संमार्द्दीति-
वत् । कथन्तर्हि गयादिविशेषनिषेधः ।

इत्यं यदा॒ मौड़स्तर्भवतीति विशेषविधिनैव माषादिनिषेधे
सिद्धे पुनरप्ययज्ञीया वै माषा इति माषनिषेधवचनं यथा प्रति-
निधिविषया अपि॑ माषा न यज्ञा अत्यन्तायज्ञीयत्वादित्यवंपरम्।
तथा गयादिवपननिषेधोऽपि अत्यन्ताप्राशस्यपर इति ।

सर्वतौर्थपदस्य प्रयागवाचकपरत्वे किञ्चानमिति चेत्—

एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतौर्थाभिषेचनम् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्त्वणादेव नश्यति ॥

इति प्रयागवर्णनाभ्यन्तरस्यं मत्यपुराणवचनमित्यवेहि ।

इति सामान्यविधिः ॥

तौर्थचिन्तामणिः ।

अथ प्रयागविधिः ।

अथ पश्चपुराणे—

कुबजेचसमा गङ्गा यज्ञ तचावगाहिता ।
 तस्माद्यगुणा प्रोक्ता यज्ञ विन्ध्येन सङ्कृता ॥
 तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यासुत्तरवाहिनी ।
 काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायासुनसङ्गमे ॥
 सहस्रगुणिता साऽपि भवेत् पश्चिमवाहिनी
 सा राजन् दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणौ ॥
 पश्चिमाभिसुखी गङ्गा कालिक्ष्मा सह सङ्कृता ।
 हन्ति कस्यहतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥
 अमृतं कथते राजन् सा वेणौ सुवि कौर्त्तिता ।
 तस्यां माघे सुहर्त्तनु देवानामपि दुर्लभम् ॥

तथा—

पृथिव्यां यानि तौर्थानि पुर्वः सन्तौह याः पुनः ।
 क्वातुमायानि ता वेष्यां माघे मासि नराधिप ॥
 ब्रह्मविष्णुश्चिवा देवा रुद्रादित्यमरुङ्गणाः ।
 गन्धर्वां लोकपालास्य यज्ञकिञ्चरशुद्धकाः ॥
 अणिमादिगुणोपेता ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः ।
 ब्रह्माणी पार्वती लक्ष्मीः शशी लेघाऽदिती रतिः ॥
 सर्वासा देवपत्न्यस्य तथा नागाङ्गना नृप ।
 इताची मेनका रमा सर्वशी च तिष्ठोत्तमा ॥

गणाश्वाप्तरसां सर्वे पितृणाम् गणालया ।
 स्त्रातुमायानि ते सर्वे माघे वैष्णवां नराधिप ॥
 हते युगे स्वरूपेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः ॥
 सर्वतीर्थानि हृष्णानि पापिनां सङ्कोषतः ।
 भवन्ति शुद्धकवर्णानि प्रयागे माघमञ्जनात् ॥

तथा—

मकरस्ये रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
 स्त्रानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य स्त्रायान्मौनं समाप्तिः ।
 वासुदेवं हरिं हृष्णं श्रीधरम् सरेत्ततः ॥
 तप्तेन वारिणा स्त्रानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।
 षष्ठाब्देन फलं तद्विं मकरस्ये दिवाकरे ॥
 बहिः स्त्रानन्तु वाप्यादौ द्वादशाब्दे फलं सूतम् ।
 तड्डागे द्विशुणं राजन् नद्यादौ तु चतुर्गुणम् ॥
 दशधा देवखाते च शतधा च महानदौम् ।
 शतं चतुर्गुणं राजन् महानद्यास्तु सङ्गमे ॥
 सहस्रगुणितं सर्वं तत् फलं मकरे रवौ ।
 गङ्गायां स्त्रानमाचेण लभते मानुषो नृप ॥

तथा—

गङ्गां चेऽचावगाहन्ति माघे मासि नराधिपै ।
 चतुर्बुद्धग्रहस्त्रान्तेै न पतन्ति सुरालयात् ॥

शतेन गुणितं माघे सहस्रं राजसन्तम् ।
 निर्हिष्टमृषिभिः स्थानं गङ्गायामुनसङ्गमे ॥
 पापौष्ठभूरिभारत्यै दाहदेशं प्रजापतिः ।
 प्रथागं विदध्यै भूप प्रजानास्त्र हिते रतः ॥
 सूनास्यानमिदं सम्यक् छिताचितजलं किल ।
 पापरूपपश्चानां हि ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥
 छिताचिता तु या धारा सरस्त्या विदर्भिता॑ ।
 तत्त्वार्ग॑४ ब्रह्मलोकस्य सृष्टिकर्त्ता सप्तर्णं वै ॥

तथा—

ज्ञानकान्मानसे माघस्त्वमोक्षफलप्रदः ।
 हिमवत् पृष्ठतौर्थेषु सर्वपापप्रणाशनः ॥
 इन्द्रलोकप्रदो माघो निर्हिष्टो वेदवादिभिः ।
 सर्वकामप्रदो माघो मोक्षदो वदरौवने ॥
 पापहा दुःखहारी च सर्वकामफलप्रदः ।
 इन्द्रलोकप्रदो माघो नार्थदः पापनाशनः ॥
 सारस्तोऽघविध्वंसी ब्रह्मलोकफलस्था ।
 विश्वासफलदो माघो विश्वासायां द्विजोन्तम् ॥
 पापेन्द्रदवाग्निस्तु गर्भहेतुशयावहः ।
 विष्णुलोकाय मोक्षाय जाह्नवः परिकीर्तिः ॥

सरयूर्गण्डकी चिन्हुस्त्रभागा च कौशिकी ।
 तापी गोदावरी भीमा पयोष्णी छाणकौशिकी^१ ॥
 कावेरी तङ्गभद्रा च यास्तान्यास सुद्रगाः ।
 तासु खायी नरो याति स्वर्गलोके विकल्पः ॥
 नैमिषे विष्णुसारुप्यं पुक्करे ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
 आखण्डलस्य लोको हि कुरुचेचे च माघतः ॥
 माघो देवद्वदे^२ विप्र योगसिद्धिफलप्रदः ।
 प्रभासे मकरादित्ये माघे रुद्रगणो भवेत् ॥
 देवक्यां देवतादेहो नरो भवति माघतः ।
 माघस्तानेन भो विप्र गोमत्यामपुनर्भवः ॥
 इमकूटे महाकाले उँकारे ह्यपरे तथा ।
 नौलकण्ठार्बुदे माघाद्रुद्रलोके महोयते ॥
 सर्वासां सरितां विप्र संज्ञवे मकरे रवौ ।
 स्तानेन सर्वकामानामवाप्निर्जायते नृप ॥
 माघस्तु प्राप्यते धन्यैः प्रयागे द्विजसत्तम ।
 अपुनर्भवदं तत्र सितासितजलं यतः ॥

३गायनि देवाः सततं दिविष्टा

माघः प्रयागे किल नो भविष्यति ।

स्ताता नरा यत्र न गर्भवेदनां

पश्यन्ति तिष्ठन्ति च विष्णुस्त्रिधौ ॥

तथा—

तौर्यव्रतैर्दानतपोभिरध्वरैः
 सार्हं विधाचा तुलया धृतः पुराः ।
 माघः प्रयागस्त्र तयोर्द्वयोरभूत्
 माघो गरीयास्त्र तयोस्त्र सोऽधिकः ॥
 वाय्वनुपर्णश्चन-देहशोषणै-
 स्तपोभिरुपैस्त्रिरकालसञ्चितैः ।
 योगैस्त्र मंयान्ति नरास्त्र यां गतिं
 क्षानात् प्रयागस्त्र हि यान्ति तां गतिम् ॥
 क्षाता हि ये माकरभास्त्ररोदये
 तौर्ये प्रयागे सुरसिन्धुसङ्गमे ।
 तेषां गृहद्वारमलङ्करोति
 भृङ्गावलौ कुञ्जरकर्णचालिता^१ ॥
 यो राजसूयाद्वयमेधयज्ञतः
 क्षानात् फलं सम्प्रददाति चाखिलम् ।
 पापानि सर्वाणि विलुप्य लौलया
 नूनं प्रयागः स कथं न वर्णते ॥

तथा समयमाचे च—

चतुर्वेदेषु यत्पुण्यं सत्यवादेषु चैव हि ।
 क्षात एव तदाप्नोति गङ्गायामुनसङ्गमे ॥

^१ अ, ग पुस्तकद्वये-ताडिता ।

तथा—

तचाभिषेकं कुर्वीत सङ्गमे चंगितव्रतः ।
तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
पञ्चयोजनविस्तौर्ण प्रयागस्य तु मण्डस्तम् ।
प्रवेशादस्य भूमौ तु अश्वमेधः पदे पदे ॥

तथा—

त्रैणि कुण्डानि राजेन्द्र तेषां मध्ये तु जाङ्गवौ ।
प्रयागस्य प्रवेशेन पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥
त्रैणौति एकं प्रयागनगरे द्वितीयं प्रतिष्ठानगरे हत्तीयं
यमुनादचिणे अलर्कनगरे । कुण्डानि कूपा इत्यर्थः ।

तथा—

मासमेकम् खायीत प्रयागे नियतव्रतः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यथादिष्टं खयमुवा ॥
शुचिस्तु प्रयतो भूत्वा अहिंसः अद्वयान्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स गच्छेत् परमं पदम् ॥
प्रयागस्तु ब्रह्मायूपोपलक्षितः प्रदेशः ।

तथा च मत्यपुराणे—

शृणु राजन् प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव हि ।
नैमिषं पुष्करस्तैव गोत्रीर्थं सिन्धुसागरम् ।
गथा च धेनुकस्तैव गङ्गासागरमेव च ॥

एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोचयाः ।
 दश्टौर्थसहस्राणि चिंश्टकोच्चस्तथा पराः ॥
 प्रयागे संखिता नित्यमेवमाङ्गमनीषिणः ।
 चौणि चाष्टग्निकुण्डानि तेषां मध्ये तु जाङ्गवौ ॥
 प्रयागादभिनिक्रान्ता सर्वतौर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता देवी चिषु लोकेषु विश्रुता ॥
 यमुना गङ्गया साहृदै सङ्गता लोकपावनौ ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्यां यत्परं सूतम् ॥
 प्रयागं राजग्राहूल कलां नार्हन्ति षोडशैम् ।
 तिस्तः कोच्छोऽर्द्धकोटिश्चै तौर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
 दिवि मुव्यन्तरीचे च तत्सर्वं जाङ्गवौ सृता ।
 प्रयागं समधिष्ठाय कम्बलाश्वतरावुभौ ॥
 भोगवत्यथ या चैषा वेदिरेषा प्रजापतेः ।
 तत्र वेदास्त्र यज्ञास्त्र मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥
 प्रजापतिसुपासने स्तुष्यत्यस्त्र तपोधनाः ।
 यजन्ते क्रतुभिर्देवा स्थाना चक्रधरा नृप ॥
 ततः पुण्यतमं नास्ति चिषु लोकेषु भारत ॥
 प्रभावात् सर्वतौर्थभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥
 तथा दृष्टा तु तत्तौर्थं प्रयागं परमं पदम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राङ्गणा ॥

तथा—

ततो गत्वा प्रयागन्तु सर्वदेवाभिरच्छितम् ।
ब्रह्मचारी॑ वसन्नासं पितृन्देवांश्च तर्दयेत् ॥
ईस्तिन् सभते कामान् यत्र यत्राभिजायते ।

तथा—

सितासिते तु यो मञ्जेदपि पापग्रतावृतः ।
मकरस्ये रवौ माघे न स गर्भेषु मञ्जति ॥
दुर्जया वैष्णवौ माया देवैरपि सुदुत्यजा ।
प्रयागे दद्धते सा तु माघे मासि नराधिप ॥
तेषु तेषु च लोकेषु भुक्ता भोगाननेकशः ।
पश्चात्त्रिष्णि लौयन्ते प्रयागे माघमच्छिनः ॥
उपस्थृति यो माघे मकरार्के सितासिते ।
तस्य पुण्यस्य सङ्खारं नो चित्रगुप्तोऽपि वेत्यलम् ॥
राजसूयसहस्रस्य राजस्विकलं फलम् ।
सितासिते तु माघे च स्वातानां भवति ध्रुवम् ॥

तथा—

आकर्ष्यजन्मभिः पापं सञ्चितं यज्ञरैर्नृप ।
तद्वेद्वेदसामाघे स्वातानान्तु सितासिते ॥

भविष्ये—

गङ्गायसुनयोश्चैव सङ्गमो लोकविश्रुतः ।
से एव कामिकं तौर्थं तत्र सानेन भक्तिः ॥

^१ के पालके ब्रह्मचारीहैं सग्रामासं ।

यस्य यस्य च यः कामस्त्वा तस्य भवेद्द्वि सः ।
 भोगकामस्य भोगाः स्युः स्याद्राज्यं राज्यकामिनः ।
 स्वर्गः स्यात् स्वर्गकामस्य मोक्षः स्यात् मोक्षकामिनः ॥
 कामप्रदानि तौर्यानि चैलोक्ये यानि कानि च ।
 तानि सर्वाणि सेवन्ते गङ्गायामुनसङ्गमम् ॥
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।
 स्वात्मैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं ब्रजेत् ॥

भारते—

सितासिते तु यत् स्वानं माघे मासि युधिष्ठिर ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिश्चतैरपि ॥

मात्ये—

सत्यवादी जितक्रोधो अहिंसापरमास्थितः ।
 धर्मानुसारी तत्त्वज्ञो गो-ब्राह्मणहिते रतः ॥
 गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये स्वातो मुच्येत किञ्चिषात् ।
 मनसा चिन्तितान् कामांस्त्वं प्राप्नोति पुष्कलान् ॥

पादे—

सर्पभारसहस्रेण कुरुक्षेचे रवियहे ।
 यत्फलं लभते माघे वेष्टा तच्च दिने दिने ॥

अथ अहस्तानफलम् ।

मात्रे—

गवां ग्रतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासे तु अहस्तातस्य तद्वेत् ॥

तथा—

संवत्सरशतं साहं निराहारस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासे तु अहस्तातस्य तत्फलम् ॥

तथा—

योगाभ्यासेन यत्पुण्यं संवत्सरशतचये ।

प्रयागे माघमासे तु अहस्तातस्य तद्वेत् ॥

तथा—

प्रयागे माघमासे तु यस्यहं स्ताति मानवः ।

पापं त्यक्ता दिवं याति जीर्णं लक्ष्मिवोरगः ॥

पादे—

प्रयागे माघमासे तु अहस्तातस्य यत्फलम् ।

नाश्वसेधसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि ॥

तथा—

अहस्तानफलं माघे पुरा काश्वनमालिनौ ।

राक्षसाय ददौ भूप तेन युक्तः स पापकृत् ॥

अहस्तापक्षयो जातः सप्तविंशतिभिर्दीनैः ।

शेषं से यदभूत्पुण्यं तेन देवतामागता ॥

रममाणा^१ तु कैलासे गिरिजायाः प्रिया सखौ ।

जातिस्मरा तथा जाता प्रयागस्य प्रसादतः ॥

तथा—

मञ्जन्ति येऽपि श्वस्मच मानवा-
स्तीर्थे प्रयागे बज्जपापकारकाः ।
मञ्जन्ति ते नो निरयेषु धर्मातः
खर्णेऽपि ते चापि वसन्ति देववत् ॥

तथा—

श्रवन्तौविषये राजा वीरसेनोऽभवत्पुरा ।
नर्मदातौरमाश्रित्य राजसूयकार सः ॥
षोडशैरस्त्वंसेधैश्च खर्णवाढःधिराजितैः ।
खर्णभूषणरौप्याद्यै रौजेसोपिै यथाविधि ॥
प्रदहौ धान्यराश्चिच्छ द्विजेभ्यः पर्वतौपमम् ।
ऋद्धावान् देवताभक्तो गोप्रदः स सुवर्णदः ॥
ब्राह्मणो भट्टको नाम मूर्खो हीनकुलस्तथा ।
लघौवलो दुराचारः सर्वधर्मविकृतः ॥
सौरकर्मसमुद्दिग्नो वन्धुभिश्च स वक्षितः ।
इतस्ततः परिक्रम्य निर्गतो वृष्टिपौद्दितः ॥
देवतासामुमाश्रित्य प्रयागं स समाश्रितः ।
महामाघौ पुरस्तथा सखौ तच दिनचयम् ॥
अनधः सानमाचेण स भूत्वैह द्विजोत्तमः ।
प्रयागाच्छसितस्तथा पुनर्यस्मात् समागतः ॥

स राजा सोऽपि विप्रश्च विपक्षावेकदा तदा ।
 तयोर्गतिः समा दृष्टा मया शक्त्य सञ्चिधौ ॥
 तेजो रूपं बलं स्लैणं देवयानं विभूषणम् ।
 माला च पारिजातस्य नृत्यगौतं समन्नयोः ॥
 इति दृष्टा हि माहात्म्यं क्षेत्रस्य कथसुच्यते ।
 माघः वितासिते विप्र राजसूयसमोऽनघः ॥
 एतेषान्तु अहस्तानफलत्वे विकल्पो योगसिद्धिन्यायात् । पर-
 यहस्तैस्त्विक एव विनिगमकाभावात् ।

यस्मु—

अहसंकल्पकोऽदीहतेऽपि माघसप्तमी-प्रातःस्नानादावसाधारण
 संकल्पेन पुनस्तदैव प्रातःस्नानाचरणम् । तदयुक्तं तदा सहत् स्नान-
 स्यैव विहितत्वात् अन्यथा तत्त्वयहस्तकामनायां तदानन्यापत्तेः ।
 कथं तर्हि दिवा नानातीर्थस्तामे स्नानावृत्तिर्विश्ववचनादिति ।
 अहसंकल्पस्तु प्रातःस्नानमाचविषय इति शिष्टाः ।

तथा मत्स्यपुराणे—

धनुविंशतिविश्वीर्णं वितनौलाम्बुसङ्गमे ।
 माघादपुनरावृत्तौ राजसूयौ भवेत् पुमः ॥
 माघमासौयवातोऽपि वितासितजलं स्फृशन् ।
 अधन्याम त्यृशेष्वनं महापातकहा हि सः ॥
 कम्बलाश्वतरौ नागौ विपुले यमुनातटे ।
 तत्र स्नाना च पौत्रा च सुच्यते सर्वपातकैः ॥

नरस्तारयते पुंसो दशपूर्वान् दशावरान् ॥
 कूपस्त्रैव तु सासुइं प्रतिष्ठाने तु विश्रुतम् ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधस्तिराचं यदि तिष्ठति ।
 सर्वपापविश्छ्रात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 उत्तरेण प्रतिष्ठानाद् भागीरथ्यास्य पूर्वतः ।
 हंसप्रपतनस्याम चिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अश्वमेधफलान्तरं खानमाचेण भारत ।
 यावद्वक्षस्य सूर्यस्य तावत्कर्म महौयते ॥

तथा—

ततो भोगवतीं गत्वा वासुकेहत्तरेण तु ।
 दशाश्वमेधिकं नाम तत्तीर्थं परमं भवेत् ॥
 लत्वाभिषेकं तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 धनाद्यो रूपवान् दक्षो दाता भवति धार्मिकः ॥
 चतुर्वेदेषु यत्युष्यं सत्यवादेषु यत् फलम् ।
 अहिंसायान्तु यो धर्मो गमनान्तरं तत् फलम् ॥
 तत्र भोगवती नाम वासुकेहत्तरेण तु ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सोऽश्वमेधमवाप्न्यात् ॥

तथा—

यासुने चोक्तरे कूले प्रयागस्य तु इच्छिणे ।
 चतुर्णमोचनकं॑ नाम तीर्थन्तु परमं शूतम् ॥

१ ख पुस्तके फलं लभेत् ।

२ क ऋणप्रमोचनं—सूलग्रन्थे चतुर्णप्रमोचनं ।

एकराचोषितः स्वाला चूणैः सर्वैः प्रसुच्यते ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति अमृतस्य सदा भवेत् ॥

तथा—

विप्र-गो-घातकानान्तु प्रयागे शृणु यत्फलम् ।
त्रिकालमेव स्वायीत आहारं युक्तमाचरेत् ।
त्रिभिर्मासैः प्रसुच्येत प्रयागे तु न संशयः ॥

तथा—

तच्च स्वाला च पीत्वा च यमुनायां युधिष्ठिर ।
कीर्तनास्थभते पुण्यं दृष्टा भद्राणि पश्यति ।
अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

अच्च च प्रातःस्नानमरणोदयवेळायां “प्रातःस्नायरुणकिरणयसां
प्राचीमवलोक्य स्वायात्” इति विष्णुवचनात् ।

यत्तु—

माकरभास्करोदये इत्यादि वाक्यश्रवणात् सूर्योदयकालेऽपि
प्रयागे प्रातःस्नानमिति । तस्मा—

तस्य फलमाचविधायकलेन काल्पविधायकत्वात् सामीप्य-
लक्षणाया चैकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यान्याच्यत्वात् ।

मकरस्ये रवौ माघे न स्वात्यनुदिते रवौ ।

कथं पापैः प्रसुच्येत कथं वा त्रिदिवं ब्रजेत् ॥

इत्यादौ बड्डच अनुदितस्नानश्रवणाच्च ।

मध्याङ्गस्नानम् काम्यं प्रहरद्याभ्यन्तर एव “पूर्वाङ्ग एव
कुर्वीतेंति वसनाच्च ।

अथ मुण्डनम् ।

तत्र यद्यपि कल्पतरकारेण प्रयागे मुण्डनं नोकं न वा तत्र
माणं दर्शितमिति तथापि बज्जभिर्निबन्धुभिः परिमट्टीतानि
तत्तद्वचनान्युपसंग्रह्यन्ते ।

तथाहि—

प्रयागे वपनं कुर्याङ्गयायां पिण्डपातनम् ।

दानं दद्यात् कुरुचेचे वाराणस्यां तनुम्यजेत् ॥

किं गयापिण्डदानेन किं काश्यामरणेन वा ।

किं कुरुचेचदानेन प्रयागे मुण्डनं यदि ॥

अत्र प्रयागे वपनं कुर्यादिति विधिः । तत्र फलाकाङ्क्षाद
राचिसञ्चन्यायेनार्थवादिकमेव फलमन्वीयते ।

तत्र-किं गयापिण्डदानेनेत्यादिश्रवणात् गयापिण्डदानाज्ञ-
फलं तेन गयापिण्डदानाज्ञ-काश्मैमरणाज्ञ-कुरुचेचदानाज्ञ-
फलकामोऽचाधिकारी ।

इह नु चिन्यते— यद्यपि मुण्डनस्य परिवापनरूपतया तत्रानु
वादेन फलगिर्दशाम् विहिते वपने फलान्वयः प्रतिभाति वपन
वापनयोर्भेदात् तथापि विहितं कर्मानुषानुवादस्य तत्र फलमात्र
समर्पकतया विधिः प्राधान्यात् विहित एवाच फलसम्बन्धः ।

नन्देवं वस्तुः फलं स्याम् वापयितुरिति चेत् विधेरपि हि वापन-
परत्वानेन कारयेदित्यर्थं कुर्यादिति णिष्ठो लोपेन निर्देशः ।

नन्देवं णिष्ठगर्भितमेवार्थं स्फुटीकृत्य यथोक्तफलकामः प्रयागे
वपनमहं कारयिष्ये इत्यभिलापः कार्यः—इति चेत्—

मत्यम्—

किञ्चु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन प्रकृत्यनुसारेणैव करिष्ये
शब्दाभिलापोऽत्रोचितः ।

अतएव यत्र चूतिगद्वारापौज्या निर्वाह्यते तत्रापि यजेतेति
विध्यनुरोधाद् यजमानो यत्क्ये इत्येवाभिलपति न तु याजयिष्ये
इति केचित् ।

तत्रोच्यते—प्रकृतिवद्विकृतिरिति हि विकृतियागेषु प्रकृतियाग-
धर्मातिदेशो न तु लौकिकवाक्ये आर्षवाक्यस्यशब्दनियमविधि-
र्बद्धत्र व्यभिचारात् ।

न च—“यथाश्रुति विहारे” इति अवणाद् यदेव पदं श्रुतं
तदत्याज्यमिति वाच्यम् ।

देवतापरशब्दस्यादृष्टोपयुक्तजप्यादिशब्दस्य च तथात्वात् । अयं
लर्थपरः शब्दः । अर्थस्यैव वापनस्याच देशितत्वात् ।

न च स्तु तथापि लुप्तणिच्चकल्पमेव निर्दिष्यतां कुर्यादित्यचैवा-
न्वयधीः स्यादिति चेत् हन्तैवं परिवापनस्य देशितत्वे अस्त्रादा-
यते हि शब्दप्रयोगे किमवाचकं प्रयोक्त्यामहे इति न्यायात्
कारयिष्ये इत्येवास्तु यत्क्ये इति प्रयोगस्य न दृष्टान्तो वैषम्यात् ।

तच्च हि देवतोऽस्यकडिविस्त्यागो यागः स च यजमानकर्तृक एव
समिभागपूर्वकस्त्यागानुवादस्त्यकद्रव्यप्रचेपफलाको होमः स एव
चूतिकृकार्तृकः ।

अतंएव चूतिजो याजका न तु यष्टारः । अतएव च विश्वा-
मित्रस्त्रिशब्दं याजयामास इति टीकापौत्रिं दिक् ।

एवं प्रयागावस्त्रिक्षगङ्गायामपि सुण्डनम् ।

केशानां यावती संख्या द्विनानां जाङ्गवौजले ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

यावन्ति नखलोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।

पतन्ति जाङ्गवौतोये नराणां पुण्यकर्मणाम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इत्यादिभिः शिष्टपरिग्रहीतैर्वचनैस्तत्रापि सुण्डनविधानात् ।
हन्तैवं स्वर्गफलकमिदं, मोक्षफलकञ्च प्रयागौयसुण्डनमनयोर्न
तन्त्रेण प्रसङ्गेन वा युगपत्सिद्धिः नानाफलकामाधिकारिकत्वात् ।
कामनयोश्च युगपदम्बन्धात्^१ । ततश्च क्रमाकाङ्गायां गङ्गासुण्डन-
माद्यं गङ्गां प्राप्येत्यादिश्रवणात् प्राप्तमात्राधिकारिकत्वात् । प्रयाग-
सुण्डने तु न तथा कालाश्रवणात्^२ ।

ननु प्रयागेऽपि च “सुण्डनं चोपवासञ्च” इत्यादिश्रुत्या सुण्ड-
नोपवासयोरेककालीनत्वं प्राप्यते उपवासश्च तत्र प्राप्तिदिनकर्त्तव्य
इति तत्र सुण्डनमपि तथाऽस्त्विति चेत्—

सत्यम्—उपवाससुण्डनयोर्द्योरपि तत्र प्राप्तिनिमित्तकत्वात्तस्य
च सुण्डनस्य गङ्गासुण्डनेनैव काम्येन प्रमङ्गतो निर्वाहाच्च ।

यत्तु—

तत्र काम्यं सुण्डनं तदनियतकालमतो दिनान्तरे प्रयाग-

^१ एव एस्तके असम्भवात् ।

^२ एवं तत्र कालाश्रवणात् ।

मुण्डलाभ्यन्तरे स्वले तदनुष्ठानं नव्विदं मुण्डनं केवलकाम्यज्ञेत् तच
सानवत् प्रतिदिनमापद्येत् ।

प्राप्तिनिमित्तकमिति चेत्—

प्रथमाह एव क्रियते निमित्त-कामनयोस्तदहरेव सन्निपातात्
समयस्य चेपायोगादिति ।

अत्र केचित्—

संवत्सरं द्विमासोनं पुनर्जीर्णं ब्रजेष्यदि ।

मुण्डनज्ञोपवासज्ञ ततो यत्रेन कारयेत् ॥

इति वचनादेकोपाधिप्रयुक्तं मुण्डनं दशमासाभ्यन्तरे पुन-
र्जीर्णं न कर्त्तव्यम् ।

न चैवं प्रयागीयप्रथममुण्डनमपि न स्यात्तस्यापि तदवच्छिन्न-
गङ्गामुण्डनापेक्षया द्वितीयलादिति वाच्यम् ।

तस्य प्रयागविहितस्य गङ्गामुण्डनेन भिन्नाधिकारिकेण प्रसङ्गत-
स्तस्वतो वा न निष्पत्तिरिति पृथगनुष्ठानस्य तत्र न्यायत्वा-
दित्याङ्गः ।

तत्र—

एतद्वचनस्य निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि प्राप्तिनिमित्तकमुण्डन-
परत्वात्तस्मिन्तकोपवाससाहचर्याद्वजेदित्यभिधानाश्च इति ।

तत्रोच्यते—

गङ्गायां भास्करचेते मुण्डनं यो न कारयेत् ।

• स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे पचेत् ॥

इत्यादिना आकरणे निन्दामवणात्करणे फलमवणाश्च । .

प्रयागमुण्डनं नित्य-काम्यतया निष्पत्तम् ।

तच्च सहृदरणादेव शास्त्रार्थसिद्धेरेकस्यां याचायामेकमेव
नियतकालञ्चेत्यवसौयते । एवं तदवच्छिन्नगङ्गामुण्डनमपौति ।

अन्ये तु,—

प्रयाग-गङ्गायोः प्राप्तिनिमित्तकमेकैकं मुण्डनम्—

तथा स्वर्गफलमेकैकम्—अतो नैमित्तिकयोः काम्यप्रसङ्गेण
काम्ययोश्च तत्त्वेणानुष्टानमिति प्राप्तिदिन एव सहृदेव मुण्डनं
प्रयागमण्डलाभ्यन्तरगङ्गायामिति चतुर्णामपि निर्वाह इत्याङ्गः ।

अत्र स्त्रौणां प्रयागप्राप्तामां मुण्डने प्राप्ते,—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेद्वृलिङ्गयम् ।

एवमेव तु नारीणां मुण्डनं वरमादिशेत् ॥

इत्यादेः प्रायश्चित्तप्रकरणे श्रुतस्याप्याकाङ्क्षातौर्येनान्यचाप्य-
यात् प्रयागेऽपि तासां द्वाङ्गुलकेशाग्रकर्त्तनमात्रं वपनमिति वदन्ति ।

तच्च,—

केशमूलान्युपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।

तिष्ठन्ति तौर्यस्तानेन तसात्तान्यच वापयेत् ॥

इत्यादिना तौर्य केशमूलवपनस्यैव विशिष्य विहितस्यादिति ।

अन्ये तु प्रयागप्राप्तिनिमित्तकमेव मुण्डनं फलश्रवणात् काम्य-
मपि भेदे प्रमाणाभावादेवं गङ्गाप्राप्तिनिमित्तकमपि फलश्रवणे
काम्यमपि, काम्यशोभयत्र स्वर्ग एवेति ।

स्वर्गपदेनोभयप्राप्तिनिमित्तसत्त्वादुभयकामनासत्त्वाच्च प्राप्तिदिव
एव तत्त्वेणोभयस्त्रिद्विरित्याङ्गः ।

तदयमत्र प्रयोगः ।

अ(थ)हतवैधयाचेण प्राचार्यां गोतमाश्रमात् प्राक् पूर्वदिने उषिला
प्रवेशदिने प्रातःस्नानादि हृत्वा प्रयागप्रवेशनादिसङ्कल्पः करणीयः ।

तथा,—

ॐ अष्ट प्रयागमण्डलभूम्यधिकरणकमत्कर्त्तव्यगमनपदसमसङ्गा-
श्वमेधफलप्राप्तिकामः प्रयागमण्डलप्रवेशपूर्वकतद्वूम्यधिकरणकगमन-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य प्रयागं प्राप्यादावुद्धृतोदकेन स्तावा ततः शुचि-
र्वेणौ प्रविष्य अमाघे,—

ॐ अष्ट विष्णुपुरगमनकामो गङ्गायामुनसङ्गमे स्तानमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्त्रावोक्तविधिना तदज्ञाने सर्वसाधारण-
विधिना स्त्रायात् ।

माघे तु,—

अष्ट कुरुतेचाधिकरणक रविग्रहकालौनब्राह्मणसम्प्रदानकसुवर्ण-
भारसहस्रानन्तर्यफलसमफलप्राप्तिकामो माघे वेष्ट्या स्तानमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्त्रायात् ।

सितासितप्रवाहसमेदावच्छिक्ष विंशतिधनुरवच्छिक्षे पश्चिम-
वाहिगङ्गाप्रवाहे यामुनप्रवाहकवृरे स्ताने,—

ॐ अष्टापुनरावृत्तिकामो माघे सितासिते स्तानमहं करिष्ये ।

तत्रैव सत्यवादित्वं जितक्रोधत्वाहिंसापरत्वं धर्मानुसारित्वं

तत्त्वशब्द-गोद्राह्वणहितपरत्वविशिष्टस्य स्ताने किञ्चिष्वविसुक्तिमन-
स्थिनितपुष्कलकामप्राप्तिः फलम् ।

तदित्यं प्रयोगः,—

ॐ अद्य किञ्चिष्वविसुक्ति-मोक्षप्राप्तिकामो गङ्गायसुनयोर्मध्ये
स्तानमहं करिष्ये ।

काम्यान्तरपत्रे सुक्तिपदमपहाय तदेव नामयाहं प्रयोज्यम् ।

अथैवं स्ताला नित्यकर्म देवार्चनान्तं हृत्वा,—

ॐ अद्य गङ्गापतिष्वद्यावच्छेदनीय केशलोमसमसङ्घ बङ्गवर्षा-
वच्छिन्न स्वर्गलोकमहितत्वकामो गङ्गायां वपनमहं कारयिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य स्थलोपविष्टस्था वापयेदथा स्वयमेव केशादीनि
गङ्गायां पतन्ति ।

तत ॐ अद्य स्वर्गप्राप्तिकामस्तीर्थीपवासमहं करिष्ये । इत्युपवसेत् ।

ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलमस्येति केचित् ।

ततः,—आद्वाधिकारिणा तौर्थप्राप्तिनिमित्तकं पार्वणच्छ
कार्यम् । तदसम्पत्तौ षट्पुरुषपिण्डानमपि । वस्तुतस्तु नैमित्तिक-
तयाएुपवासानुष्ठानसम्भवो विश्वजित्यायेन फलकल्पनागौरवाद्य-
सुपवासो निष्फल एव देशनाबलात् । ततस्थानेनैवोपवासेन सम्प-
त्ताधिकारस्तदुत्तरदिने चृणमोचनतौर्थं स्तायात् ।

तथा हि,—कम्बलाश्वतरपूर्वे प्रयागयामभित्तिमभिव्याप्त उत्तर-
कूलावच्छिन्नयसुनायामृणमोचनतौर्थम् । तत्र ॐ अद्य सकलाण-
विसुक्तिस्वर्गलोकावाप्यस्ततत्वकामः चृणमोचनतौर्थं स्तानमहं करिष्ये
इति. सङ्कल्प्य स्तानतर्पणे कुर्यात् ।

प्रातःस्नाने तु,—ॐ अद्य गजपतिमहाराजत्वभवनकामो गङ्गा-
यमुनासङ्गमे माकरभास्करोदये स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ संवत्सरशतावच्छिन्नः योगाभ्यासजन्यपुण्य-समपुण्यप्राप्ति-
कामोऽद्यादि प्रथागे माघे अहं प्रातःस्नानमहं करिष्ये ।

तथा,—पापविमुक्तिपूर्वक स्वर्गगमनकामोऽद्यादि प्रथागे माघे
अहं स्नानमहं करिष्ये ।

श्रीमद्याश्वसेधसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो अद्यादि प्रथागे
माघे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ सुक्रिप्राप्तिकामोऽद्यादिप्रथागे माघे अहं स्नानमहं
करिष्ये ।

तथा—ॐ सकलनिरयामव्यनदेवतत्वर्गवासकामोऽद्यादि प्रथागे
माघे स्नानमहं करिष्ये ।

तथा माघैसन्निहितअहस्नाने,—

ॐ सत्तौर्थहतबङ्गसम्भार यथाविधिषोऽग्नाश्वसेध-ब्राह्मणसम्प्र-
दानकपर्वतोपमधान्यराशिदान-देवताभक्ति-गोसुवर्णदानजन्यफल—
समफलप्राप्तिकामोऽद्यादि प्रथागे अहं स्नानमहं करिष्ये ।

मध्यदेशीयास्तु पठन्ति,—

अमार्कपातश्चवर्णैर्युक्ता चेत् पौषमाघयोः ।

अद्वौदयः स विज्ञेयः सूर्यपर्वशताधिकः ॥

पातो व्यतीपातः प्रात्यहिकयोगगणपठितः ।

गौडास्तु,— अहणोदयवेलायां शुक्रा माघस्य सप्तमी ।

प्रथागे यदि लभ्येत् सहस्रार्क्यहैः समा ॥

ज्योतिःशास्त्रे तु सामान्यतः,—

अथने कोटिपुण्यं स्यात् लक्ष्मन्तु विषुवे फलम् ।

षड्शौत्यां सहस्रन्तु तथा विषुपदौषु च ॥ इति ।

अन्ये तु,—ये कालविशेषोपाधिना फलविशेषा गङ्गायां स्मर्यन्ते ते तप्रकरण एव प्रपञ्चिताः । ते च सातिशयास्तत्र द्रष्टव्याः ।

यमुनाया उत्तरकूले कम्बलाश्वतरसमौपे प्रयागपञ्चिमे यमुनास्ताने—

ॐ अद्य सर्वपापविमुक्तिकामः कम्बलाश्वतरसमौपे यमुनायां स्थानमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य स्थानतर्पणे तत्र कुर्यात् । अचैतच्छस्तपानेऽप्येतदेव फलमिति ।

इदन्तु स्थानं महादेवस्य सम्निधौ । एतद्गमने तु,—

ॐ अद्य दशपूर्वदशावरपुरुषतारणकामः कम्बलाश्वतरोपलक्षित यमुनातटरूपमहादेवस्थानगमनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्स्थानं यायात् ।

अथ वासुकेः समौपे दशाश्वमेधिकं नाम स्थालं, तद्गमने तु,—

ॐ अद्य चतुर्वेदाभ्ययनजन्य सत्यवादिताजन्याहिंसाजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो दशाश्वमेधिकगमनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य तत्र गच्छेत् ।

तत्र स्थाने तु,—ओमद्याश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्तिधनाद्यत-

रूपवत्व-दचत्व-दाहत्व-धार्मिकत्व-भवनकामो दशाश्वमेधिकतीर्थ
स्थानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्थानतर्पणे कुर्यात् ।

तत्रैव भोगवतीनदीस्थाने,—

ओमद्याश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो भोगवत्यां स्थानमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्थानतर्पणे कुर्यात् ।

गङ्गापूर्वकूले प्रतिष्ठानं नाम नगरम् । तत्रैव सामुद्रो नाम कूपः ।

तत्र ब्रह्मचर्यवतो जितक्रोधस्य तत्फलम् ।

विशुद्धात्मत्वाश्वमेधफलसमफलप्राप्तिकामोऽद्यादि चिरात्रं
सामुद्रकूपसमीपेऽवस्थानमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य चिरात्रावस्थितिं कुर्यात् । ततः प्रतिष्ठानादत्त-
रस्मिन् गङ्गापूर्वतः हंसप्रपतनं नाम कुण्डं तत्र स्थाने,—

ओमद्याश्वमेधफलसमफलप्राप्ति चन्द्रसूर्यममकालौनखर्गाधि-
करणकमहीयमानत्वकामो हंसप्रपतने स्थानमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य स्थानतर्पणे कुर्यात् ।

प्रथागमण्डस्थावच्छिन्नयमुमास्थाने तु,—

ओमद्य सप्तकुलपविचौकरणकामः प्रथागमण्डस्थाभ्यन्तरयमु-
नाथां स्थानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्थानतर्पणे कुर्यात् ।

एतच्चलपानेऽप्येतदैव फलम् । यदा कदाचिन्मासव्यापिनि
प्रथागावस्थाने ब्रह्मचर्ययुक्तस्य पितृदेवतर्पणश्चौलस्य तन्मञ्जनकरणे
खेष्टवज्जकामस्ताभः फलम् ।

यदा कदाचिन्मासस्थाने,—

ओमद्य सर्वपापविनिर्मुक्ति-परमपदप्राप्तिकामोऽद्यादि मासं

प्रयागे स्नानमहं करिष्ये । माघव्यापितत्स्नाने तु तत्स्नोकाधि-
करणकबङ्गभोगोपभोगपूर्वक चक्रिलौनत्वं फलम् ।

तथा च—ॐ तत्स्नोकाधिकरणक बङ्गभोगोपभोगपूर्वक चक्रि-
लौनत्वकामोऽद्यादि माघं प्रयागे स्नानमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य माघं प्रत्यहं द्विकालं स्नायात् । प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गामाच्चनाने तु,—

ओमद्याद्युभूम्यन्तरीक्षाधिकरणक सार्वचिकोटीतौर्थस्नानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामः प्रयागावच्छिन्नगङ्गायां स्नानमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तत्र स्नायात् ।

अथ कस्मिन्नपि मासे कस्मिन्नपि दिने प्रयागमुण्डनं तत्त्वं
प्रयागनगराभ्यन्तरे ब्रह्मयूपसन्निधानादौ क्षापि शुचौ देशे कार्यम् ।
कारितगङ्गावपनस्यापि च तत्राधिकारः कामनाभेदादावश्यकत्वाच्च ।

ॐ गया पिण्डदानजन्यफलसमफल काश्मौमरणजन्यफलसमफल
कुरुचेत्रदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः प्रयागे वपनमहं कारयिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य स्थल एव कारयितव्यम् । केचित्तु नेदमाच्चरन्ति ।

तथा च मात्ये,—

तत्र दानं प्रदातयं यथाविभवविस्तरम् ।

तेन तौर्थफलञ्चैव बर्दूते नात्र संशयः ।

खर्गं तिष्ठति राजेन्द्र यावदाहृतसंस्नवम् ॥

तथा मात्ये,—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु गां वै प्रयच्छति ।

सुवर्णं मणिमुक्तां वा यदि वाच्यं प्रतिपद्मम् ॥

तथा तत्रैव,—

कपिलां पाटलवर्णां यस्तत्रैव प्रयच्छति ।
 स्वर्णश्टङ्गौं रौप्यरुद्रां चेलकण्ठौं पयस्त्रिनीम् ॥
 प्रयागे ओत्रियं साधुं याहयित्वा यथाविधि ।
 शुक्राभ्यरधरं शान्तं धर्मजं वेदपारगम् ॥
 सा च गौस्त्रस्य दातव्या गङ्गायासुनसङ्गमे ।
 वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥
 यावन्ति रोमकूपानि तस्या गोर्वत्सकस्य च ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महौयते ॥
 यत्रासौ लभते जन्म सा गौस्त्राभिजायते ।
 न च पश्यन्ति नरकं दातारस्तेन कर्मणा ॥
 उत्तरांश्च कुरुन् प्राप्य मोदते कालमच्यम् ।
 गवां शतसहस्रेभ्यो दद्यादेकां पयस्त्रिनीम् ॥
 पुच्चान् दारांस्तथा भृत्यान् गौरेका प्रतिकारयेत् ।
 तस्मात् सर्वेषु दानेषु गोदानम् विशिष्यते ॥
 दुर्गमे विषमे घोरे महापातकसंक्रमे ।
 गौरेव रक्षां कुरुते तस्मादेया द्विजोत्तमे ॥

तद्यमन्त्र प्रयोगः,—

ॐ सोपकरण-सवत्स-कविलगव्यै नमः । ॐ ब्राह्मणाय नमः ।
 ओमस्यासुकनिमित्ते गङ्गायासुनसङ्गमे दातव्यगोवत्सोभयरोम-
 कूपसमसङ्ग बज्रवर्षसहस्रावच्छिन्न स्वर्गलोकमहितत्त्वं नरका-
 दर्शनोत्तरकुरुप्राप्तिपूर्वकाच्यकासाहर्षं बज्रपुच्चदारभृत्यप्राप्तिपूर्वक-

विषमघोरमहापातकसंकमपरिचाणकाम इमां कपिलां सुवर्णशृङ्गै
रौष्यखुरां चेलकण्ठै पयस्त्रिनौ सवत्सां महार्हबङ्गवस्त्रविविधबङ्ग-
रत्नाभितां गां हृददेवतां अमुकगोचायामुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

इति दद्यात् । ततः स्वस्त्रीति प्रतिवचनम् ।

ततः,— उँ अद्य कृतैतत् सोपकरणसवत्सकपिलगवीदानप्रति-
ष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं अमुकगोचायामुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यं दक्षिणामहं सम्प्रददे ।

ततः स्वस्त्रीयुक्ता प्रतिग्रहीता पुरुषं गृहौला यथाशाखं
कामस्तुतिं कुर्यात् ।

तस्यथा ऋग्वेदे,—

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रसाविश्वत् कामेन त्वा प्रतिगृहामि
कामैतत्ते गृष्टिरसि द्यौस्त्रा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृहातु ।

यजुर्वेदे,—

द्यौस्त्रां ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृहातु इत्यनेन प्रतिगृहा,—
कोऽदात् कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ।

सामवेदे.—

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविश्वत् कामेन त्वां प्रतिगृहामि
कामैतत्ते ।

श्रद्धवेदे,—

क इदं कसा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविश्व लाभेन लां प्रतिगृहामि
कामैतत्ते भूमिख्वा प्रतिगृहातु अन्तरीक्षमिदं महत् माहत्रागेन ।
दानान्तरेषु तौर्यफलवृद्धिर्यावदाहृतसंज्ञवस्त्रगस्थितिश्च फलम् ।

तथा मात्ये,—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु गा प्रतिपद्यते ।
सुवर्णमणिमुक्तां वा यदि वान्यत् प्रतिग्रहम् ।
खकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
विफलन्तस्य तत्तौर्यं यावत्तद्वनमनुते ॥
तौर्यं न प्रतिगृहीयात् पुण्येष्वायतनेषु वा ।
निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेत्तरः ॥
निमित्तेषु च संक्रान्त्यादिषु न प्रमत्तः प्रमादशून्यः समाहित
इति यावत् ।

तथाच तौर्यप्रतिग्रहे तत्तौर्यप्रतिगृहीतधनस्थितिपर्यन्तं
तत्तौर्यस्त्रानादौ प्रतिग्रहीतः स्त्रगफलजनकं न भवति इति
तौर्यमात्रप्रतिग्रहे साधारणे दोषः । गङ्गादौ त्वसाधारणे
दोषोऽपि स गङ्गाप्रकरण वद्यते ।

तौर्यं गङ्गादि आयतनं पुरुषोत्तमादि । तथा कौर्मी,—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

न स पश्यति घोरन्तु नरकं तेन कर्मणा ॥

उत्तरांश्च बुरुन् गत्वा मोदते कालमक्षयम् ।

पुत्रदारांश्च लभते धार्मिकान् रूपसंयुतान् ॥

एवम् कन्यादानवाक्यं—इमां कन्यां प्रजापतिदेवतामित्यन्तं
पठिला घोरनरकादर्शनोन्नरकुहगमनानन्तराच्यकालहर्ष-धार्मि-
करूपसंयुक्तबङ्गपुत्रदारप्राप्तिकामः पत्नीलेनाहं सम्भद्रे इति
प्रथोक्तव्यम् ।

प्रयागे धूमपाने तच्चैव,—

अधःशिरास्तु यो धूममूर्ढ्बाङ्गः पिवेन्नरः ।

शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते ॥

परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र अग्निहोत्रौ भवेन्नरः ।

भुक्ता तु विविधान् भोगान् तत्त्वैर्यं लभते पुनः ॥

अथ मरणफलम् ।

मत्यपुराणे,—

आप्रयागप्रतिष्ठानात् यत्पुरो वासुकिहृदात् ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ नागाच्च बङ्गमूलकात्^१ ॥
एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं चिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्त्राला दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

सूर्योऽपि,—

सितासिते सरितो यत्र सङ्ग-
स्त्रास्त्रुता सो दिवसुत्पतन्ति ।
ये वै तनुं विसृजन्ति धीरा-
स्ते वै जनासोऽमृतत्वं भजन्ते ॥

अत्र प्रजापतिक्षेत्रे यस्य मरणं भवति स मोक्षभाग्भवतीर्थः ।
दश्तौर्थवतीर्थः । काम्यमप्यत्र मरणं तत्र च सर्ववर्णना-
मधिकारः ।

तदुक्तम् पाण्डी,—

न वेदवचनात्तात् न लोकवचनादपि ।
मृतिरुक्तमणीया ते प्रयागे मरणं प्रति ॥
दश्तौर्थसहस्राणि षष्ठिकोऽस्तथापराः ।
तत्रैव तेषां साक्षिधं कौर्त्तिं कुरुनन्दन ॥
या गतिर्येगयुक्तस्य उत्पथस्त्रय धीमतः ।
• या गतिर्यजतः प्राणान् गङ्गायासुनसङ्गमे ॥

व्याधितो यदि वा दीनो क्रु[हृ]द्धो वापि भवेच्चरः ।
 गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
 दीप्तकाञ्चनवर्णभैर्विमानैः सूर्यवर्चमैः ।
 गन्धवर्वाप्तरसां मध्ये स्वर्गं मोदति मानवः ॥
 ईपितान् लभते कामान् वदन्ति चृष्टिपुङ्कवाः ।
 सर्वरत्नमयं दिव्यं नानाध्वजसमाकुलम् ॥
 वराङ्गनाममाकीणं विमानं प्रभुभलच्छणम् ।
 गौतवादिचनिर्दीप्तैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥
 यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गं महीयते ।
 ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः द्वौणकर्मा दिवस्युतः ॥
 हिरण्यरत्नसम्पूर्णं समृद्धे जायते कुले ।
 तदेव स्मरते तौर्थं स्मरणात्तच गच्छति ।

तथा,—

वटमूलं ममासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं म गच्छति ॥
 (?) तत्र वै द्वादशादित्यासं ते रुद्रं समाप्तिताः ।
 निर्दहन्ति जगत् सर्वं वटमूली न दद्धते ॥

वटोऽन्नयवटः —

हरिश्च भगवांस्तच प्रजापतिपुरस्ततः ।
 अस्तीति शेषः । तथा मात्ये,—
 उर्बग्नीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डरे ।
 परित्यजति यः प्राणान् पृष्ठां तस्यापि यत्पालम् ॥

षष्ठिवर्षसहस्राणि षष्ठिवर्षशतानि च ।

वसेत् स पितृभिः सार्द्धं खर्गलोके नराधिप ॥

उर्बग्नीञ्च सदा पश्येदेवलोके नरोत्तमः ।

पूज्यते सततं देवै चृषि-गन्धर्व-किञ्चरैः ॥

ततः खर्गात् परिभ्रष्टः चौणकर्मा दिवस्युतः ।

उर्बग्नीसदृशा(श्री)नान्तु कन्यानां लभते शतम् ॥

मध्ये नारीसहस्राणां बद्धनाञ्च पतिर्भवेत् ।

दश-यामसहस्राणां भोक्ता भवति भूमिपः ॥

• काञ्जी-नूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ।

भुक्ता तु विपुलान् भोगान् तत्त्वौर्ध्यं लभते पुनः ॥

तथा,— शुक्लाम्बरधरो नित्यं नियतः संयतेन्द्रियः ।

एककालान्तु भुज्ञानो मासं भोगपतिर्भवत् ॥

सुवर्णसहस्राणां नारीणां लभते शतम् ।

पृथिव्यामासमुद्रायां महाभोगपतिर्भवेत् ॥

धनधान्यसमायुक्तो दाता भवति नित्यशः ।

स सुक्ता विपुलान् भोगान् तत्त्वौर्ध्यं स्मरते पुनः ॥

तथा,— कोटितत्त्वौर्ध्यं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

कोटिं वर्षसहस्राणां खर्गलोके महीयते ॥

ततः खर्गात् परिभ्रष्टः चौणकर्मा दिवस्युतः ।

सुवर्णमणिमुक्ताक्षे कुले जायेत रूपवान् ॥

तथा,— अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपश्यते ।

मृतस्तु लभते खर्गं नरकञ्च न पश्यति ॥

१[अप्सरोगणसङ्गीतैः सुप्तोऽसौ प्रतिबुधते ।

हंस-सारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥

ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षैणकर्मा दिवस्युतः ।

सुवर्णमणिसुक्ताद्वे जायेत विपुले कुले ॥

तथा,— गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाम्निनु धारयेत् ।]

अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥

यावन्ति रोमकूपानि तस्य गाढे तु धीमतः ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गस्तोके महीयते ॥

ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो अम्बुदौपपतिर्भवेत् ।

स सुक्ता विपुलान् भोगान् तत्त्वैर्थं लभते पुनः ॥

तथा,— यस्तु देहं निकृत्य सं शकुनिभ्यः प्रयच्छति ।

विहगैरूपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत्प्रसाम् ॥

शतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते ।

तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥

गुणवान् रूपसम्पन्नो विद्वांश्च प्रियवादकः ।

सुक्ता तु विपुलान् भोगान् तत्त्वैर्थं लभते पुनः ॥

तथा तत्रैव पाद्य,—

शृणु राजन् प्रयागे तु अनाशकफलं विभो ।

प्राप्नोति पुरुषो धीमान् अहधानो जितेन्द्रियः ॥

अश्वसेधफलं तस्य गच्छतस्तु पदे पदे ।

कुसानि तारयेद्राजन् दश-पूर्वान् दशावरान् ॥

१ ख ग पुस्तकद्वये [ ] चिन्हिताशः प्रतितः ।

सुचते सर्वपापेभ्यो गच्छति परमं पदम् ॥

तथा,— पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रथागस्य तु मण्डले ।

व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भाविनस्तु चतुर्दश ।

नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥

तथा,— यैनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यसुना गता—

इत्युपक्रम्य,—

प्राणांस्त्व्यजति यस्त्र च स याति परमां गतिम् ।

अग्नितीर्थमिति ख्यातं दक्षिणे यसुनातटे ॥

पश्चिमं धर्मराजस्य तौर्यन्तु नरकं सृतम् ।

तत्र स्तावा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

तथा यसुनोन्नरतटं प्रक्रम्य,—

अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः सृताः ।

तेषु स्तावा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

गङ्गा च यसुना चैव उभे तुल्यफले सृते ।

केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ॥

तथा,— जन्मान्तरसहस्रेण योगो सम्भेत वा न वा ।

तथा योगसहस्रेण योगो सम्भेत वा न वा ॥

यस्तु सर्वाणि रक्षानि ब्राह्मणेभ्यः प्रथच्छति ।

तेन दानेन दक्षेन योगो सम्भेत वा न वा ॥

प्रथागे तु मृतस्थेदं सर्वं भवति नान्यथा ।

प्रथागं स्तारतोऽन्यचापि मरणे फलमन्नैव,—

देशस्तो यदि वाऽरथे विदेशे यदि वा गृहे ।

प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति च्छष्टिपुङ्गवाः ।
 सर्वकामफला वृच्चा मही यत्र इरण्मयौ ॥
 चृष्टयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ।
 स्त्रौसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्ते शुभे ॥
 मोदते च्छष्टिभिः सर्वां खलतेनेह कर्मणा ।
 सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः ॥
 ततः खर्गत् परिभ्रष्टो जम्बुद्वौपपतिर्भवेत् ।
 ततः शुभानि कर्माणि चिन्तायानः^१ पुनः पुनः ॥
 गुणवान् वित्तसम्यक्षो भवतीति न संशयः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तस्य धर्मा व्यवस्थितः ॥

द्विति श्रौवाचस्तिमिश्रविरचिते तौर्थचिन्तामणौ
 प्रथमः प्रयागप्रकाशः ॥

अथ पुरुषोत्तमादिविधिः ।

तच्च ब्रह्मपुराणे ब्रह्मार्षिसम्बादे ब्रह्मवाक्यम्,—
 पृथिव्या भारतं वर्षं कर्मभूमिरुदाहता ।
 न खल्वन्यत्र मत्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥
 तच्चास्ले भारते वर्षे दक्षिणोदधिसंस्थितः ।
 ओङ्करेश इति ख्यातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः ॥
 समुद्रादुक्तरं तावद् यावद्विरजमण्डलम् ।
 देशोऽसौ पुण्यग्रौलानां गुणैः सर्वैरलङ्घृतः ॥
 सन्ति तौर्थानि पुण्यानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 उत्कले तु मुनिश्रेष्ठ वेदितव्यानि तानि वै ॥
 समुद्रस्योक्तरे तौरे तस्मिन् देशे हिजोक्तमाः ।
 आस्ले गुणं परं खानं सुक्षिदं पापनाशनम् ॥
 सर्वच वालुकाकौर्णं पवित्रं सर्वकामदम् ।
 दशयोजनविस्तौर्णं क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥
 नदी तच्च महापुण्या विन्ध्यपादविनिर्गता ।
 चित्रोत्पलेति१ विख्याता सर्वपापहरा शुभा ॥

तथा,—

नक्षत्राणां यथा सोमः सरसां सागरो यथा ।
 तथा समस्तौर्थानां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
 वस्त्राणां पावको यद्ब्रह्माणां शङ्करो यथा ।

तौर्धितामणः ।

५४

तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
१[शिखरिणां यथा मेरः पर्वतानां हिमालयः ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
सेनानीनां यथा स्कन्दः सिद्धानां कपिलो यथा ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
ऐरावतो गजेश्चाणां महर्षीणां भृगुर्यथा ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
उच्चैःश्रवा यथाश्वानां कवीनासुशना यथा ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
मुनीनाश्च यथा व्यासः कुवेरो यज्ञ-रच्छसाम् ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
२[दद्विद्याणां मनो यद्वद्वतानामवनौ यथा ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
अश्वत्यः सर्ववृक्षाणां पवनः पवतां यथा ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥]
अरुन्धती यथा स्त्रीणामस्त्राणां कुलिशो यथा ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
अकारः सर्ववर्णानां गायत्री इन्द्रसां यथा ।
तथा समस्तौर्धनां वरिष्ठं पुरुषोत्तमम् ॥]
वर्णानां ब्राह्मणो यद्वत् वैमतेयस्त्र पच्छिणाम् ।

१ कपुरुषके [ ] चिङ्गित स्त्रोका न दृश्यन्ते ।

२ ग पुरुषके [ ] चिङ्गितस्त्रोकाः प्रतिताः ।

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 प्रमदानां यथा लक्ष्मीः सरितां जाङ्गवी यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 सब्बाङ्गेभ्यो यथा श्रेष्ठसुन्नमाङ्गं द्विजोन्नमाः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 यथा समस्तविद्यानां मोक्षविद्या परा सृता ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 मनुव्याणां यथा राजा धेनूनामपि कामधुक् ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 भूषणानानु सब्बेषां यथा सूडामणिर्वरः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 सुवर्णं सर्वरक्षानां सर्पणां वासुकिर्यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 प्रह्लादः सर्वदैत्यानां रामः शख्वभृतां यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 इषाणां मकरो यद्दन्त्मूगाणां मृगराज् यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 वहणो यादसां यद्यद्यमः संयमतां यथा ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 ससुद्धाणां यथा श्रेष्ठः चौरोदः सरितां पतिः ।
 तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
 देवर्णीणां यथा श्रेष्ठो नारदो द्विजसुन्नमाः ।

तीर्थचिन्तामणिः ।

५६

तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
पुरोधसां यथा जीवः कालः कलयतां यथा ।
तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
धनानां काश्चनं यदत् पविचाणां च दक्षिणा ।
तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
ऋश्मेधस्तु यज्ञानां यथा श्रेष्ठः प्रकौर्त्तिः ।
तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
ओषधौनां यथा धान्यं वृणेषु वृणराड् यथा ।
तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
यथा समस्तधर्माणां धर्मः संसारतारकः ।
तथा समस्ततीर्थानां वरिष्ठं पुरुषोन्नमम् ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं ज्ञेचं तत् परमं महत् ।
पुरुषाख्यं सहृद्वा सागराभ्यः सहृद्वृतम् ।
ब्रह्मविद्यां सहृद् ज्ञात्वा गर्भवासो न विद्यते ॥
एतत् ज्ञेचदर्शनस्य-तथा सागराभ्यसि मरणस्य-तथा ब्रह्म-
विद्याबोधस्य च प्रत्येकं गर्भवासाभावः फलमित्यर्थः ।
एवं सर्वगुणोपेतं ज्ञेचं परमदुर्लभम् ।
आसे तच मुनिश्रेष्ठा विश्वातं पुरुषोन्नमम् ॥
यत्र तिष्ठति देशे स विश्वात्मा पुरुषोन्नमः ।
जगद्वापौ जगन्नाथस्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

अहं रुद्रस्त्रकश्च देवास्त्राग्निपुरोगमाः ।
 निवसामो मुनिश्चेष्टास्तस्मिन् देशे सदा वयम् ।
 गन्धव्याप्तरूपः सिद्धाः पितरो देवमानुषाः ॥
 यज्ञा विद्याधराः सर्वे मुनयः ग्रंसितव्रताः ।
 स्तुष्यो वालीखिल्याद्याः कश्चपाद्याः प्रजेश्वराः ॥
 गन्धव्याः किञ्चरा नागास्तथाऽन्ये खर्गवासिनः ।
 साङ्गास्त्र चतुरो वेदाः शास्त्राणि विविधानि च ॥
 इतिहासपुराणानि यज्ञास्त्रैसहदचिणाः ।
 नद्यस्त्र विविधाः पुण्यास्त्रीर्थान्यायतनानि च ॥
 सागरास्त्र तथा शैलास्तस्मिन् देशे व्यवस्थिताः ।
 एवं पुण्यतमे देशे देवर्षिपितृसेविते ॥
 सर्वोपभोगसहिते वासः कस्य न रोचते ।
 श्रेष्ठतमस्य देशस्य किमन्यदधिकं^३ ततः ॥
 आस्ते तच्च स्त्रयं देवो सुक्षिदः पुरुषोत्तमः ।
 धन्यास्ते विबुधप्रख्या ये वसन्त्युत्कले नराः^४ ॥
 तौर्यराजजले स्त्रावा पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
 खर्गं वसन्ति ते मर्त्या न तु ते वै यमास्तये^५ ।
 ये वसन्त्युत्कले चेचे पुण्ये श्रौपुरुषोत्तमे ॥
 सप्तसं जीवितं तेषामुत्कलानां सुमेधसाम् ।

१ क पुरुषके वालीखिल्याद्याः ।

२ ग पुरुषके वरदक्षिणाः ।

३ क पुरुषके किञ्चाक्त्यमधिकं ततः । ख-किञ्चान्यत् ।

४ ग शुभे ।

५ क ग पुरुषके—ते राजसाक्षये ।

ये पश्यन्ति सुतादोषं^१ प्रसवायतस्तीकरणम् ।
 चाहभुकेशमुकुटं चाहकर्णस्ताच्छितम्^२ ॥
 सुनासं सुकपोलस्तु सुखलाटं सुखचणम् ।
 चैलोक्यानन्दजननं शृणास्य सुखपक्षजम् ॥
 पुरा हतयुगे विप्राः शक्रतुख्यपराक्रमः ।
 वभूव नृपतिः श्रीमानिश्चित्तुम् इति श्रुतः ॥
 सत्यवाही शुचिर्दद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 रूपवान् सुभगः शूरो दाता भोक्ता प्रियम्बदः ॥
 यष्टा समस्तयज्ञानां ब्रह्माण्डः सत्यसङ्गरः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च शास्त्रे च निपुणः हती ॥
 वल्लभो नरनारौणां पौर्णमास्यां यथा शशी ।
 आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो मधुरस्त्रमा इव ॥
 वैष्णवः सत्यसत्यस्तो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 अध्यात्मविद्यानिरतो^३ मुमुक्षुर्धर्मतत्परः ॥
 एवं सोऽपालयत् पृथ्वौ राजा सर्वगुणाकरः
 तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना विष्णोराराधनं प्रति
 कथमाराधयिव्यामि देवदेवं जनार्दनम् ।
 कस्मिन् चेचेऽथवा तीर्थं नदीतीरे तथाश्रमे ॥
 एवं चिक्कापरः सोऽथ निरीक्ष्य ममसा महीम् ।

१ ग—सुरश्चेष्ठम् ।

२ ख—कर्णालिकाच्छितम् ।

३ ख पुरुषके अमरनारौणाम् । घ—वरनारौणाम् ।

४ ग पुरुषके अथेता योगसांख्यानां ।

आसोक्य सर्वतीर्थानि ज्ञेचास्यायतनानि च ॥
 तानि सर्वाणि सञ्चिन्त्य जगाम मनसा पुनः ।
 विख्यातं परमं ज्ञेचं सुनिदं पुरुषोत्तमम् ॥
 स गत्वा नृपतिस्त्रज्ज्ञेचं समृद्धबलवाहनः ।
 अयज्ञाश्वसेधेन विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥
 कारयित्वा महोत्सेधं प्राप्तादं भुवि विश्रुतम् ।
 तच्च सङ्करणं हृष्णं सुभद्रां स्थाप्य वीर्यवान् ॥
 पञ्चतीर्थञ्च विधिवत् छत्वा तच्च महीपतिः ।
 स्त्रानं दानं जपं होमं देवताप्रोक्षणं तथा ॥
 भक्त्या चाराध्य विधिवत् प्रत्यहं पुरुषोत्तमम् ।
 प्रसादाहेवदेवस्य ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥

स्त्रष्टय ऊचुः—

तस्मिन् ज्ञेचवरे रम्ये वैष्णवे पुरुषोत्तमे ।
 किञ्चत्र प्रतिमा पूर्वं न स्थिता वैष्णवौ प्रभो ! ॥
 येनासौ नृपतिस्त्रज्ज्ञेचं गत्वा सबलवाहनः ।
 स्थापयामास हृष्णञ्च रामं भद्रां शुभप्रदाम् ॥
 संशयो नो महास्त्रज्ज्ञेचं विस्मयञ्च जगत् पते ।
 ओतुमिच्छामहे सर्वे ब्रूहि तत् कारणञ्च यत् ॥

नमस्त्रावाच—

शुभुध्वं पूर्वसंवृत्तां कथां पापप्रणाश्नीम् ।

१ घ पुरुषके द्वेचाग्नि च पुराग्नि च ।

.२ क पुरुषके भूरिदक्षिणम् ।

३ घ—भुरि-- ।

तौर्थचित्तामणिः ।

४०

प्रवद्यामि समासेन श्रिया षष्ठः पुरा हरिः ॥

सुमेरोः काञ्चने पट्टं सर्वास्त्वर्यसमण्डिते ।

तत्र स्थितं जगन्नाथं जगत्स्तष्टारमव्ययम् ॥

प्रणम्य शिरसा देवी लोकानां हितकाम्यथा

पप्रच्छेदं महाप्रश्नं भूमौ स्थानमनुज्ञमम् ॥

श्रीहवाच—

ब्रूहि तं सर्वलोकेश संशयं मे इदि स्थितम् ।

मर्त्यलोके महास्त्वर्यं कर्मभूमौ सुदुर्लभे ॥

लोभमोहयहयाहकामकोधमहार्णवे ।

येन मुच्यन्ति देवेश नराः संसारसागरात् ॥

आच्च देवेश प्रणतां यदि मन्यसे ।

तदृते नास्ति लोकेऽस्मिन् वक्ता संशयनिर्णये ॥

ब्रह्मोवाच—

श्रुतैवं वचनं तस्या देवदेवो जनार्दनः ।

प्रोवाच परया प्रौत्या परं सारामृतोपमम् ॥

सुखोपायः सुखाधश्च निरायासो महाफलः ।

आस्ते तौर्थवरो देवि विद्यातः पुरुषोन्नमः ॥

न तेन सदृशः कश्चित्तिषु लोकेषु विद्यते ।

कीर्तनाद्यस्य देवेशि मुच्यते सर्वपातकैः ॥

न विज्ञातोऽमरैः सर्वे न दैत्यै न च दानवैः ॥

मरौच्याद्यैमुनिवरैर्गोपितं से वरानने ।

दक्षिणस्योदधेलीरे न्ययोधो यत्र तिष्ठति ॥

यसु कल्पे समुत्पन्ने महदुख्कानिवर्हणे ।
 विनाशं नैवमभ्येति खयं तच्चैवमास्थितः ॥
 दृष्टमाचे चैव तस्मिन् छायामाक्रम्य वा सकृत् ।
 ब्रह्महत्या प्रसुच्येत पापेष्वन्येषु का कथा ॥
 प्रदक्षिणं कृतं यैसु नमस्कारसु जन्तुभिः ।
 सर्वे विधूतपापास्ते गताः स्युः केशवालयम् ॥
 न्यग्रोधस्योत्तरे तीरे दक्षिणे^१ केशवस्य तु ।
 प्रापादं तच्च तिष्ठेत पदं धर्ममयं हि तत् ॥
 प्रतिमां तच्च तां दृष्टा खयं देवेन निर्मिताम् ।
 अनायादेन वै यान्ति भुवनं^२ मे ततो नराः ॥
 गच्छमानांसु तान् दृष्टा एकदा धर्मराट् प्रिये ।
 महमितिकमनुप्राप्य प्रणम्य शिरसाऽब्रवीत् ॥

यम उवाच—

नमस्ते भगवन् देव लोकनाथ जगत् पते ।
 चौरोदवासिनं देवं शेषभोगोपशायिनम् ॥
 वरं वरेण्यं वरदं कर्त्तारमज्जयं विभुम् ।
 विश्वेश्वरमजं विष्णुं सर्वज्ञमपराजितम् ॥
 नौलोत्पलादलक्ष्यामं पुण्डरीकनिभेदणम् ।
 सर्वज्ञं निर्गुणं शान्तं जगद्वातारमव्ययम् ॥
 सर्वलोकविधातारं सर्वलोकसुखावहम् ।

पुराणं पुरुषं वेदं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥
 परापराणां स्थारं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।
 श्रीवत्सोरसि॑ संयुक्तं वनमाला विभूषितम् ॥
 पीतवस्त्रं चतुर्बाह्णं शश्चक्रगदाधरम् ।
 हारकेयूरसंयुक्तं सुकुटाङ्गदधारिणम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 कूटस्थमचलं सूक्ष्मं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
 भावाभावविनिमुक्तं व्यापिनं प्रहृतेः परम् ।
 तं नमस्ये जगन्नाथमौश्वरं सुखदं प्रभुम् ॥
 इत्येवं धर्मराजसु पुरा न्ययोधसन्निधौ ।
 सुत्वा नानाविधैः स्तोत्रैः प्रणाममकरोत्तदा ॥
 तं दृष्टा तु महाभागे प्रणतं प्राञ्छिं स्थितम् ।
 स्तोत्रस्य कारणं देवि पृष्ठवानहमन्तकम् ॥

भगवानुवाच—

वैवस्तत महाबाहो सर्वदेवमयो द्युसि ।
 किमथं सुतधानित्यं॒ संज्ञेपात्तद्वीहि ने ॥

यम उवाच—

अस्मिन्नायतने पुण्ये विख्याते पुरुषोत्तमे ।
 दद्धनीलमयौ रस्ता प्रतिमा सर्वकामिका(कौ) ॥
 तां दृष्टा पुण्डरीकाळ भावेनैकेन अद्वया ।

१ ग पुस्तके श्रीवत्सोरस्त्र - ।

२ ग पुस्तके लक्ष्मतवान् मांत्यं ।

३ क पुस्तके-श्रेष्ठा.....सर्वकामिकौ ।

श्वेताख्यं भुवनं यान्ति निष्कामासैव मानवाः ॥
 अतश्चैनमशक्तोमि॑ व्यापारमरिष्टदन ।
 प्रसौद सुमहादेव संहर प्रतिमां प्रभो ॥
 श्रुत्वा वैवखतस्यैतद्वाक्यमेतदुवाच है ।
 यम तां गोपयिष्यामि सिकताभिः समन्ततः ॥
 ततः सा प्रतिमा देवि वल्लिभिर्गोपिता मथा ।
 तथा तच न पश्यन्ति मनुजाः खर्गकाङ्गणः ॥
 प्रच्छाद्य वल्लिकैर्देवि जातरूपपरिच्छदैः ।
 यमं प्रस्थापयामास खां पुरीं दक्षिणां दिश्म् ॥

ब्रह्मोवाच—

खुप्रायां प्रतिमायान्तु इच्छनीलख वै तदा ।
 तस्मिन् चेचवरे पुष्टे विख्याते पुरुषोन्नते ॥
 यत् हतं तच वृत्तान्तं देवदेवो जनार्दनः ।
 तत् सर्वं कथयामास तस्यै स भगवान् पुरा ॥
 इच्छयुक्तस्य गमनं चेचसन्दर्शनन्तथा ।
 चेचस्य वर्णनसैव व्युष्टिं तस्य च भो द्विजाः ॥
 दर्शनं बलदेवस्य दृष्ट्यास्य च विशेषतः ।
 सुभद्रायास्य तत्रैव माहात्म्यं चैव सर्वशः ॥
 दर्शनं नरसिंहस्य व्युष्टिसंकीर्तनं तथा ।

१ ए—अतः कर्तुं न शक्नोमि ।

२ कर्त्तुं पुरुषकाहवे-अस्माभिरुक्तवान् ।

३ कर्त्तुं चिन्हितप्रस्तकत्रये—ब्रह्मोवाच वाक्यं नात्ति ।

स्थापनस्त्रैव प्राप्तादे सर्वेषां भुवनोत्तमे ।
 अनन्तवासुदेवस्य दर्शने गुणकीर्तनम् ॥
 श्वेतमाधवमाहात्म्यं खर्गदारस्य वर्णनम् ।
 उदधर्दर्शनं चैव स्त्रानं तर्पणमेव च ॥
 समुद्रस्त्रानमाहात्म्यं इश्वर्युक्तस्य भो द्विजाः ।
 पञ्चतौर्थफलस्त्रैव महाज्येष्ठां तथैव च ॥
 स्त्रानं कृष्णास्य हस्तिनः सर्वयाचाफलं तथा ।
 वर्णनं विष्णुलोकस्य चेत्स्य च पुनः खयम् ॥
 पूर्वं कथितवान् तथं तस्यै स पुरुषोत्तमः ।

ऋषय उच्चुः—

ब्रूहि नो देवदेवेश यत् पृच्छामि पुरातनम् ।
 यथा ताः प्रतिमाः पूर्वमिश्रद्युक्तेन निर्मिताः ॥
 केन चैव प्रकारेण तुष्टस्त्वै स माधवः ।
 तत् सर्वं वद चास्माकं परं कौतुहलं हि नः ॥

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं सुनिश्चार्द्दूलाः पुराणं वेदसम्प्रितम् ।
 कथयामि पुरावृत्तं प्रतिमानास्त्र सम्भवम् ॥
 प्रवृत्ते च महायज्ञे प्राप्तादे च विनिर्मिते ।
 चिन्ता तस्य वभूवाथ प्रतिमार्थमहर्निश्चम् ॥
 न वेद्यि केन देवेश सर्वेषां लोकभावनम् ।
 खर्गस्त्रियन्तर्कर्त्तारं पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥

• चिन्ताविष्टस्त्वभूद्राजा दिवाराचौ न शेरते ।
 न सुङ्गे विविधान् भोगान् न च स्थानं प्रसाधनम् ॥
 शैलमृहारुजा वापि प्रशस्ता या महीतले ।
 विष्णोः प्रतिमयोग्यास्त्र सर्वलक्षणलक्षिताः ॥
 एतेषां वै चयाणान्तु प्रशस्तं यत् सुरार्चितम् ।
 स्थापिते प्रौतिमध्येति इति चिन्तापरोऽभवत् ॥
 पञ्चरात्रविधानेन समूज्य पुरुषोत्तमम् ।
 चिन्ताविष्टो महीपालः संस्तोतुमुपचक्रमे ॥

दस्त्रद्युम्न उवाच—

वासुदेव नमस्तेऽस्तु नमस्ते मोक्षकारण ।
 चाहि मां सर्वलोकेश जन्मसंसारमागरात् ॥
 निर्मलाम्बरसङ्काश नमस्ते पुरुषोत्तम ।
 सङ्कर्षण नमस्तेऽस्तु चाहि मां धरणीधर ॥
 नमस्ते हेमगर्भाभ नमस्ते मकरध्वज ।
 रतिकान्त नमस्तेऽस्तु चाहि मां सम्बरान्तक ॥
 नमस्तेऽङ्गनसङ्काश नमस्ते भक्तवत्सुल ।
 अग्निरुद्ध नमस्तेऽस्तु चाहि मां वरदो भव ॥
 नमस्ते विबुधावाम नमस्ते विबुधप्रिय ।
 नारायण नमस्तेऽस्तु चाहि मां शरणागतम् ॥
 नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ नमस्ते लाङ्गलायुध ।
 नमस्ते विबुधश्रेष्ठ नमस्ते कमलोङ्गव ॥
 चतुर्मुख जगद्वाम चाहि मां प्रपितामह ।

तौर्थचिन्तामणिः ।

६६

नमस्ते नीलमेघाभं नमस्ते चिदशार्चित ॥
त्राहि विष्णो जगन्नाथं मग्नं मां भवसागरे ।
प्रलयानलसङ्काशं नमस्ते दितिजानक ॥
नरसिंहं महावौर्यं त्राहि मां हौप्रलोचन ।
यथा रसातलाञ्चोब्ब्रीं त्वया दंडोद्धृता पुरा ॥
तथा महावराहं त्राहि मां दुःखसागरात् ।
तवैता मूर्त्यः कृष्ण वरदाः संस्तुता मया ॥
त्वमेवै बलदेवाद्याः पृथग्यूपेण संस्थिताः ।
अङ्गानि तव देवेशं गहडाद्यास्तथा प्रभो ॥
दिक्पालाः मायुधाश्वैव वासवाद्यास्तथाच्युत ।
ये चान्ये तव देवेशं भेदाः प्रोक्ता मनौषिभिः ॥
तेऽपि सर्वे जगन्नाथं प्रसन्नायतलोचन ।
मयार्चिताः स्तुताः सर्वे तथा यूयं नमस्तुताः ॥
प्रयच्छध्वं वरं मह्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
भेदस्ते कौर्त्तिता ये तु हरे सङ्करणादयः ॥
तव पूजानुसम्बद्धास्ते त्वयि च समाश्रिताः ।
न भेदस्तव देवेशं विद्यते परमार्थतः ॥
विविधं तव यद्रूपमुक्तं तदुपचारतः ।
अद्वैतं लां कथं द्वैतं वकुं शक्तोति मानवः ॥
एकस्तं हि हरे व्यापौ चित्स्नभावोऽ निरञ्जनः ।

परमं तव यद्रूपं भावाभावविवर्जितम् ॥
 निर्लेपं निर्मलं सूक्ष्मं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 सर्वापाधिविनिर्मुकं सन्तामाच्यवस्थितम् ॥
 त्वां देवा हि न जानन्ति कथं जानाम्यहं प्रभो ।
 अपरं तव यद्रूपं पौत्रवस्त्रं चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रगदापाणिं मुकुटाङ्गदधारिणम् ।
 श्रीवस्तोरस्कसंयुक्तं वनमालाविभृषितम् ॥
 तदर्चयन्ति विवृधा ये चान्ये तव संश्रयाः ।
 देव सर्वसुरश्रेष्ठ भक्तानामभयप्रद ॥
 चाहि मां चाहपद्मास्य ममं विषयसागरे ।
 नान्यं पश्यामि लोकेश अस्याहं शरणं ब्रजे ॥
 त्वामृते कमलाकान्तं प्रसीद मधुसूदन ।
 जराव्याधिशतैर्युक्तो नर्नादुःखैर्निपौडितः ॥
 हर्षशोकाभ्युतो मूढः कर्मपाशैः सुयन्त्रितः ।
 पतितोऽहं महारौद्रे घोरे संसारसागरे ॥
 विषयोदकदुष्यारे रागदेषङ्गषाकुले ॥
 हन्त्रियावर्त्तगम्भीरे हणाशोकोर्मिसङ्कुले ॥
 निराशर्यं निरालम्बे निःसारैऽत्यन्तचञ्चले ।
 मायया घोडितसत्रं भ्रमामि सुचिरं प्रभो ॥
 नामाजातिसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः ।

मया जन्मान्यनेकानि सहस्राष्ट्रयुतानि च ॥
 विविधान्यनुभूतानि संसारेऽस्मिन् जनार्दन ।
 वेदाः साङ्गा मयाधीताः शास्त्राणि विविधानि च ।
 इतिहासपुराणानि तथा शिल्पान्यनेकशः ।
 असन्तोषाश्च सन्तोषाः सञ्चयापचया व्ययाः ॥
 मया प्राप्ता जगन्नाथं क्षयवृद्धिदेतराः^१ ।
 भार्यारिमित्रबन्धूनां विष्णुगाः सङ्गमास्तथा ॥
 पितरो विविधा दृष्टा मातरस्य तथा मया ।
 दुःखानि चानुभूतानि मया सौख्यान्यनेकशः ॥
 प्राप्ताश्च बान्धवाः पुत्रा भ्रातरो ज्ञातयस्तथा ।
 मयोषितं तथा स्त्रीणां कोष्ठे विन्मूलपिच्छिले ॥
 गर्भवासे महदुःखमनुभूतं तथा प्रभो ।
 दुःखानि यान्यनेकानि बाल्यथैवनगोचरे ।
 बार्दुके च हृषीकेश तानि प्राप्तानि वै मया ॥
 मरणे यानि दुःखानि यममार्गे यमालये ।
 मया तान्यनुभूतानि नरके यातनाकुले^२ ॥
 ह्रस्मिकौटद्रुमाणाश्च हस्तश्वस्त्रगपचिणाम् ।
 महिषाणां गवाश्वैव तथान्येषां वनौकसाम् ॥
 द्विजातौराज्ञा सर्वेषां शूद्राणाश्वैव योनिषु ।
 धनिनां श्रोत्रियाणाश्च दरिद्राणां तपस्त्रिनाम् ॥

नृपाणां नृपभृत्यानां तथान्येषाच्च देहिनाम् ।
 गृहेषु तेषामुत्पन्नो देव चाहं पुनः पुनः ॥
 गतोऽस्मि दासतां नाथ भृत्यतां बङ्गशो नृणाम् ।
 दरिद्रलं चेश्वरलं स्वामिलच्च तथा गतः ॥
 हतं मया हतश्चान्यैर्धातितं घातितस्था ।
 दत्तं ममान्येरन्येभ्यो मया दत्तमनेकशः ॥
 पिह-माह-सुहृद्भ्यु कष्टचाणां छतेन च ।
 अहं छत्वाऽसृष्टैन्यमश्रुधौताननो गतः ॥
 देव तिर्यग्नुव्येषु चरेषु स्वावरेषु च ।
 न विद्यते च तत्खानं यच्चाहं न गतः प्रभो ॥
 कदा मे नरके वासः कदा स्वर्गे जगत्पते ।
 कदा मनुव्यज्ञोकेषु कदा तिर्यगतेषु च ॥
 जस्यन्ते यथा चक्रे घटी रच्छुनिवन्धिनी ।
 याति चोर्द्धमध्यैव कदा मध्ये च तिष्ठति ॥
 तथा चाहं सुरश्रेष्ठ कर्मरच्छुसमाश्रितः ।
 अधश्चोर्द्धे तथा मध्ये गच्छामि भ्रमयोगतः ॥
 एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भैरवे लोमहर्षणे ।
 भ्रमामि सुचिरं कालं नान्तं पश्यामि कर्हिचित् ॥
 न जाने किं करोम्यद्य हरे व्याकुलितेन्द्रियः ।
 शोकत्वाभिभृतश्च कां दिग्ं याम्यचेतनः^१ ॥

इदानौ लामहं देव विकलः शरणं गतः ।
 चाहि मां दुःखितं कृष्ण मग्नं संसारसागरे ॥
 कृपां कुरु जगन्नाथ भक्तोऽयं यदि मन्यसे ।
 लदृते नास्ति मे बन्धु चेऽसौ चिन्तां करिष्यति ॥
 देव लां नाथमासाद्य न भयं मेऽस्ति कुत्रचित् ।
 जीविते मरणे चैव योगक्षेमे तथा प्रभो ॥
 ये तु लां विधिवदेव नार्चयन्ति नराधमाः ।
 सुगतिस्तु कथं तेषां भवेत् संसारबन्धनात् ॥
 किं तेषां निष्कृतिस्तस्मात् विद्यते नरकार्णवात् ।
 ये दूषयन्ति दुर्वृत्तास्त्वां देव पुरुषाधमाः ॥
 यत्र यत्र भवेत्त्वं मम कर्मनिबन्धनात् ।
 तत्र तत्र हरे भक्तिस्त्वयि तातै दृढ़ा सदा ॥
 आराध्य लां परं दैत्या नराश्चान्येऽपि संयताः ।
 अवापुः परमां सिद्धिं कस्त्वां देव न पूजयेत् ॥
 न शक्तुवन्ति ब्रह्माद्याः स्तोतुं लां प्रकृतेः परम् ।
 तथा चाज्ञानभावेन संस्तुतोऽसि मथा प्रभो ॥
 तत् चमस्तापराधं मे यदि तेऽस्ति दया मयि ।
 कृतापराधेऽपि हरे चमां कुर्वन्ति साधवः ॥
 तस्मात् प्रसौद देवेश भक्तस्तोऽहं समाश्रितः ।
 स्तुतोऽसि यन्मया देव भक्तिभावेन चेतसा ।
 साङ्गं भवत् तत् सर्वं वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मोवाच—

इत्यं स्तुतस्तदा तेन प्रसन्नो गरुड़ध्वजः ।
 ददौ तस्मै सुनिश्चिष्ठाः सफलं मनसेप्तिम् ॥
 यः सम्पूज्य जगन्नाथं प्रत्यहं स्तौति मानवः ।
 स्तोत्रेणानेन मतिमान् स मोक्षं लभते ध्रुवम् ॥
 चिसन्ध्यं यो जपेद्विद्वानिदं स्तोत्रवरं शुचिः ।
 धर्मस्त्वार्थस्त्र कामस्त्र मोक्षस्त्र लभते नरः ॥
 यः पठेत् शृणुयाद्वापि आवयेद्वा समाहितः ।
 स लोकं शाश्वतं विष्णोर्याति निर्धूतकल्पः ॥
 धन्यं पापहरञ्चेदं भक्ति-सुक्तिप्रदं शुभम् ।
 गुह्यं सुदर्लभं पुण्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
 न नास्तिकाय मूर्खायै न कृतप्राय मानिने ।
 न दुष्टमतये दद्यान्नाभक्ताय कदाचन ॥
 दातव्यं भक्तियुक्ताय गुणशैलान्विताय च ।
 विष्णुभक्ताय शान्ताय अद्वानुष्ठानशास्त्रिने ॥
 इदं समस्ताघविनाशहेतुः
 कारणसंज्ञं सुखमोक्षदश्च ।
 अशेषवाच्छापलदं वरिष्ठम्
 स्तोत्रं मयोक्तं पुरुषोन्नमस्य ॥

१ ग भ सुक्ति— ।

२ ग भ पुरुषकाद्ये नास्तिकाय न मूर्खाय ।

ये तं सुसूक्ष्मं विशदाम्बराभम्
 ध्यायन्ति नित्यं पुरुषं पुराणम् ।
 ते मुक्तिभाजः प्रविशन्ति विष्णुम्
 मन्त्रैर्यथाऽज्यं झटमध्वराम्बौ ॥
 एकः स देवो भवदुःखहन्ता
 परः परेषां न ततोऽस्ति चान्यः ।
 स्तृष्टा स पाता स तु चान्तकर्ता
 विष्णुः समस्ताखिलसारभूतः ॥
 किं विद्यया किं 'सुगुणैश्च तेषाम्
 यज्ञैश्च दानैश्च तपोभिरुद्यैः ।
 येषां न भक्तिर्भवतीह छष्टे
 जगहुरौ मोक्षसुखप्रदे च ॥
 लोके स धन्यः स शुचिः स विद्वान्
 मखैस्तपोभिः स गुणैर्वरिष्ठः ।
 यज्ञार्हं स दाता स तु सत्यवक्ता
 यस्यास्ति भक्तिः पुरुषोन्तमाख्ये ॥
 सुल्वैवं मुनिशार्दूलाः प्रणन्ति च सनातनम् ।
 वासुदेवं जगन्नाथं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 चिन्ताविष्टो महोपालः कुशानामौर्य भूतले ।
 वस्त्रस्त तन्मना भूत्वा सुष्वाप धरणीतले ॥

कथं प्रत्यक्षमभ्येति देवदेवो जनार्दनः ।
 सम चार्त्तिहरो देवस्तदाऽसाविति चिन्तयन् ॥
 सुप्रस्तु तस्य नृपतेर्वासुदेवो जगहुरुः ।
 आत्मानं दर्शयामास स्वप्ने तस्मै स चक्रधृक्^१ ॥
 स ददर्श तु स्वप्ने वै देवदेवं जगहुरुम् ।
 शङ्खंचक्रधरं देवं गदापद्मायपाणिनम् ॥
 शर्णवाणासियुक्तश्च ज्वलत्तेजोऽयमण्डलम् ।
 युगान्तादित्यवर्णमं नौस्तवैदूर्यसम्बिभम् ॥
 सुपर्णपृष्ठमासीनं षोडशार्द्धभुजं शुभम् ।
 तच्चासौ प्राब्रवीद्वौराः साधु राजन् महामते ॥
 क्रतुनाऽनेन दिव्येन तथा भक्त्या च अद्वया ।
 तुष्टोऽस्मि ते महीपाल वृथा किमनुशोचसि ॥
 यदत्र प्रतिमा राजन् राजपूज्या सनातनौ ।
 यथा तां प्राप्यते भूप तदुपायं ब्रवीमि ते ॥
 गतायामद्य शर्वर्यां निर्मले भास्करोदये ।
 सागरस्य जलस्यान्ते नानाद्रुमविभूषिते ॥
 जलं तथैव वेष्टायां दृश्यते यत्र वै महत् ।
 लवणस्योदधे राजन् तरङ्गैः समभिसूतम् ॥
 कूलालम्बी महावृष्टः स्थितः स्थलजलेषु च ।
 वेलाभिर्हन्यमानस्य न चासौ कम्पते ध्रुवम्^२ ॥

१ परशुमादाय हस्ते उर्मीरक्षसतो ब्रज ।
 एकाकौ विहरन्नाजन् यं लं पश्यसि पादपम् ॥
 इदं चिङ्गं समालोक्य क्षेदय लमशङ्कितः^१ ।
 ग्रात्यमानन्तु तं वृक्षं प्रांशुमहुतदर्शनम् ॥
 दृष्टा तेनैव सञ्चिन्थ तदा भूपाल दर्शनात्^२ ।
 कुरु तां प्रतिमां दिव्यां जहि चिन्तां विमोहिनीम् ॥
 एव मुक्ता महाभागो जगामादर्शनं हरिः ।
 म चापि स्वप्नमालोक्य परं विस्मयमागतः ॥
 तां निशां समुदीक्षन् स^३ स्थितस्तद्वत्मानसः ।
 व्याहरन्नात्मवान् मन्त्रान् सूक्तस्त्रैव तदात्मकम् ॥
 प्रभातायां रजन्यान्तु तद्वतो नान्यमानसः ।
 स खाला सागरे सम्यक् यथावद्विधिना ततः ॥
 हला दानश्च विप्रेभ्यो यामांश नगराणि च ।
 क्षुला पूर्वाङ्गिकं कर्म जगाम म नृपोन्तमः ॥
 न रथो न पदातिश्च न गजो न च सारथिः ।
 एकाकौ स महावेलां प्रविवेश महीपतिः ॥
 तं दर्श महावृक्षं तेजखलं महाक्रमम् ।
 महान्तिकं समारोह^४ पुण्यं विपुलमेव च ॥

१ क—पुस्तके पर्शि ।

२ ख क्षेदयमपश्चिमातः ।

३ ख पुस्तके तथा हस्तगिर्दर्शनं ग—दर्शनम् ।

४ ख घ पुस्तकाद्ये समुदीक्ष्य स ।

५ गध— महातिग महारोहम्.... विपुलमेव च ।

महोत्सेधं महाकायं प्रसुप्तश्च जलान्तिके ।
 १साक्षमाञ्जिष्ठवर्णभं नामजातिविवर्जितम् ॥
 नरनाथस्तथा विष्णोद्रुमं दृष्टा सुदाच्चितः ।
 परश्चुना श्रातयामास शितेन च दृढेन च ॥
 हैधौभूतमतिस्तत्र वभूवेच्छसखस्तथा ।
 निरिक्ष्यमाणे काष्ठे तु वभूवाहुतदर्शनम् ॥
 विश्वकर्मा च विष्णुश्च विश्वरूपधरावुभौ ।
 आजग्मतुर्महात्मानौ तदा तुल्याग्रजन्मनौ ॥
 ज्वलमानौ २खतेजोभिर्दिव्यस्तगग्न्यलेपनौ ।
 अथ तौ तं समागम्य नृपमिच्छसखक्षदा ॥
 तावब्रूतां महाराज किमच लं करिष्यसि ।
 किमर्थं ते महाबाहो श्रातितस्तु वनस्पतिः ॥
 असहायो महादुर्गे निर्जने गहने वने ।
 महासिन्धुतटे चैव कथं वै श्रातितो द्रुमः ।
 तयोः अत्वा वचो विप्राः स तु राजा सुदाच्चितः ॥
 वभाषे वचनं ताभ्यां मृदूनि मधुराणि च ।
 दृष्टा तौ ब्राह्मणौ तत्र चक्रसूर्याविवागतौ ॥
 नमस्त्रिय जगन्नाथाववाहुखलमास्थितः^३ ।

राजोवाच—

देवदेवमनाद्यन्तमनन्तं जगतःपतिम् ॥

१ क सार्वं ।

२ घ पुस्तके सुतेजोभिः

३ क पुस्तके जगन्नाथमवौत्तमवर्स्थितः ।

आराधनाय प्रतिमां करोमीति मतिर्मम ।

अहं स देवदेवेन परमेण महात्मना ॥

खप्रान्ते च समुद्दिष्टो भवद्यां आवितं मया ।

ब्रह्मोवाच—

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवेन्द्रप्रतिमस्य च ॥

प्रहस्य तस्मै विश्वेशस्तुष्टो वचनमब्रवीत् ।

भगवानुवाच—

साधु साधु महौपाल यदेतन्मनः उत्तमम् ॥

संसारसागरे घोरे कदलौदलसम्भिर्भे ।

निःसारे दुःखबङ्गले कामक्रोधसमाकुले ॥

इन्द्रियावर्त्तकलिले दुस्तरे लोमहर्षणे ।

नानाव्याधिशतावर्त्ते जलवुद्गुदसम्भिर्भे ॥

यतस्ते मतिरुत्पन्ना विष्णोराराधनाय वै ।

धन्यस्तं नृपशार्दूल गुणैः सर्वेरलङ्घनः ॥

सप्रजा पृथिवौ धन्या सग्नीलवनकानना ।

सपुरयामनगरा चतुर्वर्णेरलङ्घनः ॥

यत्र त्वं नृपशार्दूल प्रजापालयिता प्रभुः ।

एहेहि सुमहाभाग इमेऽस्मिन् सुखशीतले ॥

आवाभ्यां सह तिष्ठ त्वं कथाभिर्धर्षसंश्रितः ।

अयं मम सहायस्तु आगतः शिल्पिनां वरः ॥

विश्वकर्मसमः माचात् निषुणः सर्वकर्मसु ।

मयोहिष्टासु प्रतिमाः करोत्येष तटं त्यज ॥

ब्रह्मोवाच—

श्रुतैवं वचनं तस्य तदा राजा द्विजन्मनः ।

मागरस्य तटं त्यक्ता गत्वा तस्य समीपतः ॥

तस्यौ स नृपतिश्रेष्ठो वृक्षक्षायां सुश्रौतलाम् ।

ततस्तस्मै म विश्वात्मा तदाकारां तदाङ्गतिम् ॥

शिल्पिमुख्याय विप्रेन्द्राः कुरुव्व प्रतिमा इति ।

हृष्णारुपं परं शान्तं पद्मपञ्चायतेक्षणम् ॥

श्रीवत्सकौसुभधरं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

गौरं चौरोदवर्णभं^१ द्वितीयं खस्तिकाङ्क्षितम्^२ ।

लाङ्गलास्त्रधरं देवमनन्तार्थं महाबलम् ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगैः ।

न विज्ञातं हि तस्यान्तं तेनानन्त इति सृतः ॥

भगिनौ वासुदेवस्य रुक्मिवर्णां सुशोभनाम् ।

हतीयां वै सुभद्रासु सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥

श्रुतैतद्वचनं तस्य विश्वकर्मा सुकर्महत् ।

तत्क्षणात् कारयामास प्रतिमाः शुभलक्षणाः ॥

कुण्डलाभ्यां विचित्राभ्यां कण्ठाभ्यां सुविराजिताः ॥

चक्रलाङ्गलविन्यस्तास्ताभ्यां साधुसमाताः ।

१ क पुस्तके गोक्षोरवर्णभम् ।

२ खग—चन्द्रितम् ।

प्रथमं शुभ्रवर्णभिं शारदेष्टुसमप्रभम् ॥
 सुरक्षाचं महाकायं जटाविकटमस्तकम्^१ ।
 नीलाम्बरधरं दिव्यं महासुषलधारिणम् ॥
 द्वितीयं पुण्डरीकाचं नीलजीमूतसचिभम् ।
 अतसौपुष्यसङ्काशं पद्मपत्रायतेष्टणम् ॥
 पौत्रवाससमत्युग्रं शुभं श्रीवत्सलक्षणम् ।
 चक्रपूर्णकरं दिव्यं सर्वपापहरं हरिम् ॥
 हतौयां स्खर्णवर्णभां पद्मपत्रायतेष्टणम् ।
 विचित्रवस्त्रसंदर्भां हारकेयूरभृष्टिमिताम् ॥
 विचित्राभरणोपेतां रत्नहारावलम्बिताम् ।
 पौनोन्नतकुचां रम्यां विश्वकर्मा विनिर्मिते ॥
 स तु राजाऽय ता दृष्टा ज्ञेनैकेन निर्मिताः ।
 दिव्यवस्त्रयुगम्भक्षा नानारन्त्रैरलङ्घताः ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नाः प्रतिमाः सुमनोहराः ।
 विस्मयं परमं गत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥

इन्द्रद्युम्न दूवाच—

किं देवौ समनुप्राप्तौ द्विजरूपधरावुभौ ।
 उभौ चाहुतकर्मणौ देववृत्तान्तमालुषौ ॥
 देवौ वा मानुषौ वापि यज्ञविद्याधरौ युवाम् ।
 किं तु ब्रह्म-इष्वीकेशौ वस्त्र वा^२ किमुताश्चिन्नौ ॥

^१ कष्ठ पुरुषकदये वलं वलमदोद्धतम् ।

^२ वा किं वस्त्र ।

ग वेदि सत्यवद्धावौ१ मायारूपेण संस्कितौ ।

युवां गतोऽस्मि शरणमात्मानं ने प्रकाशय ॥

द्विज उवाच—

नाहं देवो न यच्चो वा न दैत्यो न च देवराट् ।

न ब्रह्मा न च रुद्रोऽहं विद्धि मां पुरुषोत्तमम् ॥

आर्तिंहा सर्वलोकानां अनन्तबलपौरुषः ।

अर्षनौयो हि भूतानामनो यस्य न विद्यते ।

पश्यते सर्वशास्त्रेषु वेदान्तेषु निगद्यते ।

यदुक्तं२ ध्यानगम्येति वासुदेवेति योगिभिः ॥

अहमेव स्वयं ब्रह्मा अहं विष्णुः शिवो ह्यहम् ।

दूद्रोऽहं देवराजस्य गतसंयमनो यमः ॥

पृथिव्यादीनि भूतानि चेताग्निर्जितभूक् नृप ।

वहणोऽपांपतिश्चाहं धरणी च महोधराः ॥

यत् किञ्चिद्वाप्तयं लोके जगत् स्वावरजङ्गमम् ।

चराचरं जगद्विश्वं महन्यज्ञास्ति किञ्चन ।

प्रीतोऽहं ते नृपश्रेष्ठ वरं वरय सुव्रत ॥

यदिष्टं तत् प्रयच्छामि हृदि यत्ते व्यवस्थितम् ।

महर्ग्नमपुष्यानां स्वप्रान्तेऽपि न जायते ।

त्वं पुनर्दृढभक्तिवात् प्रत्यक्षं हृष्टवानसि ॥

१ क सत्यवक्तारौ, ग देववद्धावौ ।

२ अ पुरुषोके यमाङ्गः ... ... योगिभिः ।

ब्रह्मोवाच—

श्रुतैवं वासुदेवस्य वचनं तस्य भो द्विजाः ।
रोमाञ्चिततनुभूत्वा इदं स्तोत्रं जगौ नृपः ॥

राजोवाच—

श्रियः कान्त नमस्तेऽस्तु श्रौपते पीतवांससे ।
श्रौद श्रौश श्रौनिवास नमस्ते श्रौनिकेतन ॥
आद्यं पुरुषमौशानं सर्वेशं सर्वतोमुखम् ।
निष्कलं परमं देवं प्रणतोऽस्मि सनातन ॥
शब्दातौतं गुणातौतं भावाभावविवर्जितम् ।
निर्लेपं निर्गुणं सूक्ष्मं सर्वेशं सर्वभावनम् ॥
प्रावृट्सेषप्रतीकाशं गो-ब्राह्मणहिते रतम् ।
सर्वेषामेव गोप्तारं व्यापिनं सर्वभावनम् ॥
शब्दं चक्रधरं देवं गदामुषलधारिणम् ।
नमस्ये वरदं देवं नौलोत्पलदलच्छविम् ॥
नागपर्यङ्कशयमं छौरोदार्णववासिनम्^१ ।
नमस्येऽहं इष्टौकेशं सर्वपापहरं हरिम् ॥
पुनस्त्वां देवदेवेश नमस्ये वरदं विभुम् ।
सर्वलोकेश्वरं विष्णुं मोक्षकारकमव्ययम् ॥

ब्रह्मोवाच—

एवं स्तुत्वा तु तं देवं प्रणिपत्य छताञ्जलिः ।
उवाच प्रणतो भूत्वा निपत्य वसुधात्सु ॥

राजोवाच—

प्रीतोऽसि यदि मे नाथ वृणोमि वरंसुन्तमम् ।
 हेवासुराः सगन्धव्वा यज्ञ रचो-महोरगाः१ ॥
 मिद्धविद्याधराः साध्याः किञ्चरा गुद्धकास्तथा ।
 ऋषयो ये महाभागा नामाश्चास्त्रविश्वारदाः ॥
 परिब्राह्म-योगयुक्ताश्च वेदतत्वार्थचिन्तकाः ।
 मोक्षमार्गविदो येऽन्ये धायन्ति परमं पदम् ॥
 निर्गुणं निर्मलं शान्तं यं पश्यन्ति मनोषिणः ।
 तत्पदं गन्तुमिच्छामि लत्प्रसादात् सुदुर्लभम् ॥

भगवानुवाच—

सर्वैः भवतु भद्रं ते यथेष्टुं सर्वमाप्नुहि ।
 भविष्यति यथाकामं मत्प्रसादात् संशयः ॥
 हश वर्षसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
 अविच्छिन्नं महाराज्यं कुरु त्वं नृपसुन्तम् ॥
 प्रपत्यस्ति२ परं दिव्यं दुर्लभं यत् सुरासुरैः ।
 पूर्णं मनोरथं शान्तं गुद्धमव्यक्तमव्ययम् ॥
 परात्परतरं सूक्ष्मं निर्लेपं निश्चलं ध्रुवम् ।
 चिन्ताश्चोकविनिर्मुक्तं क्रियाकारणवर्जितम् ॥
 तदहं दर्शयिष्यामि ज्ञेयात्मं परमं पदम् ।

१ कथ पुस्तकाद्वै सप्तश्चोरगरात्मकाः ।

२ च एवं ।

३ ए पुस्तके प्रयास्यति ।

यं प्राप्य परमानन्दं प्राप्यसे परमा गतिम् ॥
 कौर्त्तिष्ठ तव राजेन्द्र भवत्वं महीतले ।
 यावद्वूरा नभो यावत् यावच्चन्द्राकंतारकाः ॥
 यावत् समुद्राः सप्तैव यावन्मेव्वादिपर्वताः ।
 तिष्ठन्ति दिवि देवाश्च तावत् सर्वच्च चाव्ययाः ॥
 इन्द्रद्युम्नसरो नाम तौर्थं यज्ञाङ्गसमवम् ।
 यत्र स्नात्वा मण्डोकः शक्तलोकमत्राप्यति ॥
 दापयिष्यति यः पिण्डांस्तात्^१ तस्मिन् सरःशुभे ।
 कुलैकविंश्मुद्भूत्य शक्तलोकं गमिष्यति ॥
 पूज्यमानोऽप्सरोभिष्ठ गन्धवैगौतनिष्ठनैः ।
 विमानेनावसेन्नच यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 सरसो दक्षिणे भागे नैर्चर्त्यां तु समाप्तिः ।
 न्ययोधस्तिष्ठते तत्र तत्समीपे तु मण्डपः ॥
 केतकौवनसंछन्दो नानापादपसङ्कुलः ।
 श्राष्टाढस्य सिते पक्षे पञ्चम्यां पितृदैवते ॥
 सूक्ष्मे नेष्यन्ति नस्तत्र नौत्वा सप्तदिनानि वै ।
 मण्डपे खापयिष्यन्ति सुवेश्याभिः^२ सुशोभनैः ॥
 क्रौडाविशेषवज्ञसैर्नृत्यगौतमनोहरैः ।
 चामरैः सर्वाण्डेष्व व्यजनै रक्तभूषणैः ॥
 वौजयन्यस्तदास्थम्यं लाल्यन्ति परमाङ्गनाः ।
 ब्रह्मचारी यतिष्ठैत्र स्नातकाश्च द्विजोत्तमाः ॥

वानप्रस्था गृहस्थास्य सिद्धाश्वान्ये च ब्राह्मणः ।
 नानावर्णपदैः स्तोत्रैर्च्छग्यजुःसामनिःखनैः ॥
 करिष्यन्ति स्तुतिं राजन् राम-केशवयोः पुनः ।
 ततः स्तुत्वा च दृष्ट्वा च संप्रणाम्य च भक्तिः ॥
 नरो वर्षायुतं दिव्यं श्रीमद्भुरिपुरे वसेत् ।
 पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च गन्धर्वगौतनिखनैः ॥
 हरेरनुचरस्तत्र क्रौडिते केशवेन वै ।
 विमानेनार्कवर्णेन रत्नहारेण भ्राजता॑ ॥
 सर्वकाममहाभोगस्तिष्ठते भवनोत्तमे ।
 तपःक्षयादिहागत्य मनुष्यो ब्राह्मणो भवेत् ।
 कोटीधनपतिः श्रीमान् चतुर्वेदौ भवेद्वृतम् ॥

ब्रह्मोवाच-

एवं तस्मै वरं दत्त्वा कृत्वा च समयं हरिः ।
 जगामादर्शनं विप्राः सहितो विश्वकर्मणा ॥
 स तु राजा तदा हृष्टो रौमाञ्चिततनूरुहः ।
 कृतहृत्यमिवात्मानं मेने सन्दर्शनं हरेः ॥
 ततः कृष्णञ्च रामञ्च सुभद्राञ्च वरप्रदाम् ।
 रथैर्विमानसङ्काशैर्मणिकाञ्चनचित्कैः ॥
 संवाद्य तास्तो राजा जयमङ्गलनिखनैः ।
 आनयामास मतिमान् सामात्यः सपुरोहितः ॥

नानावादिचनिर्धाष्टेनामावेदखनैः शुभैः ।
 संस्थाय च शुभे देशे पवित्रे सुमनोहरे ॥
 ततः शुभतिथौ खच्छ काले च शुभलक्षणे ।
 प्रतिष्ठां कारथामास सुमुहूर्ते द्विजैः सह ॥
 यथोक्तेन विधानेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 आचार्यानुमतेनैव सर्वं छत्रा महीपतिः ॥
 आचार्याय तदा दत्ता दक्षिणां विधिवत् प्रभुः ।
 स्तुतिभ्यसु विधानेन तथान्येभ्यो धनं ददौ ॥
 छत्रा प्रतिष्ठां विधिवत् प्राप्तादे भवनोक्तमे ।
 स्थापयामास तान् सर्वान् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 ततः समूज्य विधिना नानापुष्पैः सुशोभनैः ।
 सुवर्णमणिमुक्ताक्षैर्नानावस्त्रैः सुशोभनैः ॥
 रक्षेश विविधैर्दिव्यैः १शासनैर्यामपत्तनैः ।
 ददौ चाश्वान् खविषयान् पुराणि नगराणि च ॥
 एवं बडविधान् दत्ता राज्यं छत्रा यथोचितम् ।
 ददा च विविधैर्यज्ञैर्दत्ता दानान्यमेकशः ॥
 हतक्षत्यस्तो राजा त्यक्तसर्वपरिघः ।
 जगाम परमं सामं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 एवं मया सुनिश्चेष्टाः कथितो वो नृपोक्तमः ।
 चेत्स्य माहात्यं किमन्यत् श्रोतुमिच्छय ॥

श्रुतैवं वचनं तस्य ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
आश्र्यं मेनिरे विप्रा प्रक्षुप्तं पुनरुदा ॥

मुनय उच्चुः—

कस्मिन् काले सुरश्रीष्ट गन्तव्यं पुरुषोत्तमे ।
विधिना केन कर्तव्यं पञ्चतौर्धमपि प्रभो ॥
एकैकस्य च तौर्धस्य खाने दाने च यत्कलम् ।
देवताप्रेक्षणे चैव ब्रूहि सर्वं पृथक् पृथक् ॥

ब्रह्मोवाच—

निराहारः कुरुचेचे पादेनैकेन यस्तपेत् ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः सप्तसंवत्सरायुतम् ॥
दृष्टा १सहज्यैष्ठशुक्लदादश्यां पुरुषोत्तमम् ।
हृतोपवासः प्राप्नोति ततोऽधिकतरं फलम् ॥
तस्माज्ज्यैषे मुनिश्रेष्ठाः प्रयत्नेन सुमंयतैः ।
खर्गलोकेषु भिर्मर्त्यैर्दृष्ट्यः पुरुषोत्तमः ॥
पञ्चतौर्धनुः विधिवत् हृत्वा ज्यैषे नरोत्तमः ।
द्वादश्यां शुक्लपञ्चस्य पश्येत् पुरुषोत्तमम् ॥
ये पश्यन्त्यव्ययं देवं द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् ।
ते विष्णुलोकमासाद्य न अवग्नि कदाचन ॥
तस्माज्ज्यैषे प्रयत्नेन गन्तव्यं भो द्विजोत्तमाः ।
हृत्वा सम्यक् पञ्चतौर्धं द्रष्ट्यः पुरुषोत्तमः ॥

सदूरस्थोऽपि यो भक्त्या कीर्तयेत् पुरुषोन्नमम् ।
 अहन्यहनि शुद्धात्मा सोऽपि विष्णुपुरं ब्रजेत् ॥
 याचां करोति कृष्णस्य अहधानः समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं ब्रजेन्नरः ॥
 चक्रं दृष्टा इरेदूरात् प्रासादोपरिसंस्थितम् ।
 सहसा सुच्यते पापान्नरो भक्त्या प्रणम्य तम् ॥

अथ पञ्चतौर्थविधिः ।

ब्रह्मपुराणे ।

ब्रह्मोवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्चतौर्थविधिं दिजाः ।
 यत्पलं स्तानदानेन देवताप्रेक्षणेन च ॥
 मार्कण्डेयहृदं गता स्तात्वा॑ चोदञ्चुखः शुचिः ।
 निमज्जेत्तौसु वारान् वै इमं मन्त्रमुदौरथन्॑ ॥
 संसारसागरे मग्नं पापयस्तमचेतनम् ।
 चाहि मां भग्नेत्रम्भैर्त्तिपुरारे नमोऽसु ते ॥
 नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
 स्तानं करोमि देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥
 नाभिसाचे जले स्थिता विधिवदेवता चृष्टीन् ।
 तिलोदकेन मतिमान् पितृंस्तान्यांस्त्र तर्पयेत् ॥
 स्तात्वैवस्त्र तथाचम्य॑ ततो गच्छेच्छिवालयंम् ।
 प्रविश्य देवतागारं छत्रा च त्रिः प्रदक्षिणम् ॥
 मूलमन्त्रेण सम्पूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरम् ।
 अघोरेण च भो विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

१ घ पुस्तके नरः ।

२ कख पुस्तकद्वये पद्मिदं पतितम् ।

३ घ - भगवन्नत्र ।

४ ख ग पुस्तकद्वये तथा तस्य ।

ॐ नमः शिवायेति मूलमन्त्रः ।

ॐ अघोरेभ्यो घोरेभ्यो घोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वसर्वेभ्यो
नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः ।

इत्ययमघोरमन्त्रः ।

चिञ्चोचन नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ।

चाहि मां तं विरुपाक्ष महादेव नमोऽस्तु ते ॥

मार्कण्डेयहृदे लेवं हृत्वा दृष्ट्वा चै शङ्करम् ।

दशानामश्वनेधानां फलमाप्नोति मानवः ॥

पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ।

तच्च भुक्ता वरान् भोगान् यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

इहलोकं समाप्ताद्य भवेद्दिप्रो बङ्गश्रुतः ।

शङ्करं योगमाप्ताद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

कल्पवृक्षं ततो गत्वा हृत्वा तं चिः प्रदक्षिणम् ।

पूजयेत् परया भक्त्या मन्त्रेणानेन तं वटम् ॥

ॐ नमोऽव्यक्तरूपाय महाप्रलयकारिणे ।

महद्रसोपविष्टाय न्ययोधाय नमोऽस्तु ते ॥

अमरस्त्रं सदा कल्पे हरेस्त्रायतनं वट ।

न्ययोध हर मे पापं कल्पवृक्षं नमोऽस्तु ते ॥

भक्त्या प्रदक्षिणं हृत्वा नत्वा कल्पवटं नरः ।

सहस्रा सुच्छते पापात् जीर्णां त्रिमिदोरगः ।

द्वायां तस्य समाक्रम्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ।
 ब्रह्महत्यां नरो जहात् पापेष्वन्येषु का कथा ॥
 दृष्टा कृष्णाङ्गसमूतं ब्रह्मतेजोमयं परम् ।
 न्ययोधाहृतिकं विष्णुं प्रणिपत्य च भो द्विजाः ॥
 राजसूयाश्वेधाभ्यां फलं प्राप्नोति चाधिकम् ।
 तथा खवंशमुद्भृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 वैनतेयं नमस्त्रूत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तस्तो विष्णुपुरं ब्रजेत् ॥
 दृष्टा वटं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोन्नमम् ।
 सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च स याति परमां गतिम् ॥
 प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तं चिः प्रदक्षिणम् ।
 सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च भक्त्यापूज्य प्रसादयेत् ॥
 नमस्ते हस्तधृयाम॑ नमस्ते मुषलायुध ।
 नमस्ते रेवतीकालं नमस्ते भक्तवत्सल ॥
 नमस्ते बलिनां श्रेष्ठं नमस्ते धरणौधर ।
 प्रसाद्यारे नमस्तेऽस्तु चाहि मां कृष्णपूर्वज ॥
 एवं प्रसाद्य चालन्तमजेयं चिदशार्चितम् ।
 कैलासशिखराकारं चक्रात् कालतराननम् ॥
 नीलवस्त्रधरं देवं फलाविकटमस्तकम् ।
 महावक्त्रं हस्तधरं कुण्डलैकविभूषितम् ॥

रौहिणेयं नरो भक्त्या^१ समेदभिभतं फलम् ।
 सर्वपापैर्विनिर्मुको विष्णुस्तोकस्त्र गच्छति ॥
 आह्नितसंज्ञवं यावद् भुक्ता तत्र सुखं बुधः ।
 पुण्यकथादिहागत्य प्रवरे योगिनां कुले ॥
 ब्राह्मणप्रवरो भूत्वा सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
 ज्ञानं तत्र समाप्ताद्य मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥
 एवमध्यर्थं हस्तिनं ततः कृष्णं विचक्षणः ।
 इदादशाच्चरमन्त्रेण पूजयेत्सुखमाहितः ॥
 द्विषद्वर्णमन्त्रेण भक्त्या कृष्णं जगद्गुरुम् ।
 सम्पूर्ण गन्धपुष्पाद्यैः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
 जय कृष्णं जगन्नाथं जय सर्वघनाशन ।
 जय चाणूरकेशिन्नं जय कंसनिसूदन ॥
 जय पद्मपलाशाच्च जय चक्रगदाधर ।
 जय नौलाम्बुदश्याम जय सर्वसुखप्रद ।
 जय देव जगत्पूज्य जय संसारनाशन ॥
 जय स्तोकपते नाथ जय वाच्छापलप्रद ।
 संसारसागरे घोरे निःसारे दुःखफेनिले ॥
 क्रोधयहाकुले रौद्रे विषयोदकसंज्ञवे ।
 नानारोगोर्भिकणिले मोहावर्त्ते सुदुखरे ॥
 निमग्नोऽहं सुरश्रेष्ठं चाहि मां पुद्घोन्नम ।

एवं प्रसाद्य देवेशं वरदं भक्तबत्सलम् ॥
 सर्वपापहरं देवं सर्वकामफलप्रदम् ।
 सुनासं द्विभुजं कृष्णं पद्मपत्रायतेकणम् ॥
 महोरस्कं महाबाङ्गं पीतवस्तं प्रभुभाननम् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिं सुकुटाङ्गदभूषितम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ।
 दृष्टा नरोऽञ्जलिं कृत्वा दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥
 अश्वसेधसहस्राणां फलं प्राप्नोति भो द्विजाः ।
 यत्फलं सर्वतीर्थेषु स्थानदाने प्रकौर्त्तितम् ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्टा कृष्णं प्रणम्य च ।
 यत्फलं सर्वदेवेषु सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ॥
 तत्फलं समवाप्नोति नरः कृष्णं प्रणम्य च ।
 यत्फलं सर्वदानेन व्रतेन नियमेन च ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्टा कृष्णं प्रणम्य च ।
 तपोभिर्विविधैर्यैर्यत्फलं समुदाहतम् ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्टा कृष्णं प्रणम्य च ।
 यत्फलं ब्रह्मचर्येण सम्यक् चौर्णेन कौर्त्तितम् ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्टा कृष्णं प्रणम्य च ।
 सन्यासेन यथोक्तेन यत्फलं समुदाहतम् ॥
 नरस्तत्फलमाप्नोति दृष्टा कृष्णं प्रणम्य च ।

किञ्चाच वज्जनोक्तेन माहात्यं तस्य भो द्विजाः ॥
 दृष्टा छण्डं नरो भक्ष्या मोक्षं प्राप्नोति दुर्लभम् ।
 पापैर्विमुक्तः शङ्खात्मा कल्पकोटिसुम्भवैः ॥
 'क्रियया परया युक्तः सर्वैः समुदितो गुणैः ।
 सर्वकामसमृद्धेन विमानेन सुवर्च्चसा ॥
 चिःसप्तकुलसुद्धूत्य नरो विष्णुपुरं ब्रजेत् ।
 ततः कल्पशतं यावत् सुक्ता भोगान् मनोरथान् ॥
 गन्धव्याप्तरमैः सार्द्धे यथा विष्णुश्चतुर्भुजः ।
 च्युतस्तस्मादिहायातो विप्राणां प्रवरे कुले ॥
 सर्वज्ञः सर्ववेदौ च जायते गतमत्सरः ।
 स्वधर्मनिरतः श्रान्तो दाता॑ भूतहिते रतः ॥
 आसाद्य वैष्णवं ज्ञानं ततो सुक्तिमवाप्नुयात् ।
 अच यद्यपि दृष्टा प्रणम्येति श्रवणात् समुच्चित एव फला-
 न्वयोऽन्यथा वाक्यभेदः स्थान् । तथापि वाक्यशेषे दर्शनमाच एव
 फलोपसंहारात् प्रत्येकसेव फलान्वयः ।
 ततः पूज्य स्वमन्त्रेण॑ सुभद्रां भक्षवत्सुलाम् ।
 प्रसादयेच्च भो विप्राः प्रणिपत्य हताञ्जलिः ॥
 नमस्ते सर्वगे देवि नमस्ते शुभसौख्यदे ।
 त्राहि मा पद्मपञ्चाङ्गि कात्याथनि नमोऽस्तु ते ॥
 एवं प्रसाद्य तां हेवौं जगद्वाचौं जगद्विताम् ।

बलदेवस्य भगिनीं सुभद्रां वरदां शुभाम् ॥
 कामगेन विमानेन नरो विष्णुपुरं ब्रजेत् ।
 आहृतसंश्वं यावत् क्रीडिला तच्च देववत् ॥
 इह मानुषतां प्राप्तो ब्रह्मणो वेदविज्ञवेत् ।
 प्राप्य योगं हरेस्तच्च मोक्षस्तु लभते ध्रुवम् ॥

ब्रह्मोवाच—

एवं दृष्टा नरः क्षणं सुभद्रा प्रणिपत्य च ।
 धर्मस्त्वार्थस्तु कामस्तु मोक्षस्तु लभते ध्रुवम् ॥
 निक्रम्य देवतागारात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 प्रणम्यायतने पश्चात् ब्रजेत्तच्च ममादितः ॥
 'रन्दनौलसमो विष्णुर्यचास्ते बाहुकावृतः ।
 अन्तर्धनिऽपि तं नवा ततो विष्णुपुरं ब्रजेत् ॥
 सर्वदेवमयो योऽसौ इतवानसुरोत्तमम् ।
 स आस्ते तच्च भो विप्राः सिंहार्द्धतवियहः ॥
 भक्त्या दृष्टा तु तं देवं प्रणम्य नरकेशरिम्^१ ।
 सुच्यते पातकैर्मर्त्यः समस्तैर्नाच्च संशयः ॥
 नरसिंहस्य ये भक्ता भवन्ति भुवि मानवाः ।
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् फलं तत् स्यादभौमितम् ॥
 तस्मात् सर्वप्रथमेन नरसिंहं समाश्रयेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां फलं यस्मात् प्रयच्छति ॥

तीर्थचिन्तामणिः ।

४४

तस्मात् सुनिश्चाद्वूल भक्त्या सम्पूजयेत् सदा ।
 मृगराजं महावौर्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 ब्राह्मणः क्षचिद्या वैश्याः स्त्रियः शूद्रान्यजातयः ।
 सम्पूज्य तं सुरश्रेष्ठं भक्त्या सिंहवपुर्धरम् ॥
 सुच्यन्ते चाशुभैर्दुःखै र्जन्मकोटिसमुद्गवैः ।
 सम्पूज्य तं सुरश्रेष्ठं प्राप्नुवन्यभिवाच्छ्रितम् ॥
 देवत्वममरेश्वरं धनेश्वरञ्च भोदिजाः ।
 यक्ष-विद्याधरत्वञ्च तथान्यत्वं प्रयच्छति ॥

प्रसङ्गान्नरमिंहमन्त्रोपासनाफलमाह—

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं नरमिंहस्य प्रभावं गदतो मम ।
 अजितस्याप्रमेयस्य भुक्तिसुक्तिप्रदस्य च ॥
 कः शक्रोति गुणान् वकुं समस्तांस्तस्य भोदिजाः ।
 सिंहाद्वृक्षतदेहस्य प्रवक्ष्यामि समाप्तः ॥
 याः काश्चित् सिद्धयस्वाच्च श्रूयन्ते देवमानुषैः ।
 प्रसादात्तस्य ताः सर्वाः सिद्ध्यन्ते नाच्च संशयः ॥
 खर्गं मर्त्ये च पाताले दिक्षु तोयेऽम्बरे नगे ।
 प्रसादात्तस्य देवस्य भवत्यव्याहता गतिः ॥
 असाध्यं तस्य देवस्य नास्त्यच्च सचराचरे ।
 नरसिंहस्य भोविप्राः सदा भक्तानुकम्पिनः ॥

विधानं तस्य वक्ष्यामि भक्तानामुपकारकम् ।
 येन प्रसौदते चासौ सिंहार्द्धकृतविग्रहः ॥
 शृणुष्व नरशार्द्दलाः कल्पराजं सनातनम् ।
 नरसिंहस्य तत्त्वस्यै यन्न जातं सुरासुरैः ॥
 शाकयावकमूलैस्तु फलपिण्याकशक्तुभिः ।
 पयोभक्ष्येण विप्रेन्द्रो वर्तते साधकेश्वरः ॥
 काशकौपीनवासाश्च ध्यानयुक्तो जितेन्द्रियः ।
 अरण्ये विजने हेशे पर्वते नदीसङ्गमे ॥
 ऊषरे सिद्धुक्तेच्च च नरसिंहाश्रये तथा ।
 प्रतिष्ठाप्य स्वयं चापि पूजां कृत्वा विधानतः ॥
 द्वादश्यां शुक्रपञ्चस्य उपोष्य मुनिपुङ्गवाः ।
 जपेष्ठानि वै विश्वत् मनसा संयतेन्द्रियः ॥
 उपपातकयुक्तश्च महापातकसंयुतः ।
 मुक्तो भवेत्ततो विप्राः साधको नात्र संशयः ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं तत्र नरसिंहं प्रपूजयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्धूपैः प्रणम्य शिरसा प्रभुम् ॥
 कर्पूरचन्दनाकानि जातौपुष्पाणि मस्तके ।
 प्रदक्षिणरसिंहस्य ततः सिद्धिः प्रजायते ॥
 भगवान् सर्वकार्येषु न कठित् प्रतिहन्यते ।
 सोऽुं न शक्तास्तु सर्वे ब्रह्मरुद्रादयः सुराः ॥

किं पुनर्दानवा लोके सिद्ध-गम्भर्व-मानुषाः ।
 विद्याधरा यज्ञगणाः सकिम्बरमहोरगाः ॥
 ते सर्वे प्रलयं यान्ति दग्धा दिव्योयतेजसा ।
 'सहस्राग्निशिखया रक्षां सर्वसुपद्रवात् ॥
 द्विर्जन्मं कवचं दिव्यं रक्षते देवदानवान् ।
 भूताः पिशाचरक्षांसि ये चान्ये परिपन्थिनः ॥
 चिःजन्मं कवचं दिव्यं अभयस्त्र सुरासुरैः ।
 द्वादशाभ्यन्तरेणैव योजनानां द्विजोन्माः ॥
 रक्षते भगवान् देवो नरसिंहो महाबलः ।
 ततो गत्वा 'विशेषारसुपोष्य रजनीचयम् ॥
 पालाशकाष्ठे प्रज्वास्य भगवज्ञातवेदसम् ।
 पालाशसमिधस्त्र जुह्यात्तिमधुसुतम्^२ ॥
 द्वे इयुते द्विजश्चार्द्धस्त्र कटकानसाधकः^३ ।
 ततो विशेषेन्नु निःशङ्कः कवची विवरं बुधः ।
 गच्छतः संकटस्त्र तमो मोहस्त्र नश्यति ॥
 राजमार्गस्त्र विस्तीर्णे हृष्टयते भगवद्विजाः ।
 नरसिंहं स्मरंस्त्र पातालं विश्वते द्विजाः ॥

१ ए - सहस्रासं तु कवचं रक्षेत् सर्वसुपद्रवम् ।

२ ए - विशदारम् ।

३ एग - त्रिमधुरास्त्रम् ।

४ एग पुलाकदेव वषट्कारेत् साधकः ।

गत्वा तत्र 'जपेत्तत्वं नरसिंहं तमव्ययम् ।
 ततःस्त्रीणां सहस्राणि वीणाचामरकम्बणाम् ॥
 निर्गच्छन्ति पुरो विप्राः स्वागतं ता वदन्ति च ।
 प्रवेशयन्ति तं हस्ते गृहीत्वा साधकेष्वरम् ।
 ततो रसायनं दिव्यं पाययन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 पौत्रात्रे दिव्यदेहो जायते सुमहाबलः ।
 क्रीड़ते दिव्यकन्याभिर्यावदाङ्गतसंप्लवम् ॥
 भिन्नदेहो वासुदेवे लौयते नात्र संशयः ।
 यथा नुरोचयेष्वासं तथा निर्गच्छते पुनः ॥
 पट्टं शूलञ्च खड्गञ्च रीचनाञ्च मणिन्तथा ।
 रसं रसायनञ्चैव पादुकाञ्जनमेव च ॥
 क्षणाजिनं सुनिश्चेष्ठाः गुणिङ्काञ्च मनःशिलाम् ।
 कमण्डलुञ्चाकसूत्रं षष्ठीं^३ सञ्जीवनीन्तथा ॥
 सिद्धविद्याञ्च शास्त्राणि गृहीत्वा साधकोत्तमः ।
 ज्वलङ्गिस्फुलिङ्गोन्मिवेष्टितं चिशिखं हृदि ॥
 सक्षम्यस्तं दहेत् सर्वं द्वजिनं जन्मकोटिजम् ।
 विषे न्यस्तं विषं हन्यात् कुष्ठं हन्यात्तनौ स्थितम् ॥
 स्वदेहे भ्रूणहत्यादि क्षत्वा दिव्येन शुध्यति ।
 महाग्रहगृहीतेषु ज्वलमानं विचिन्तयेत् ॥

(१) क सु पुस्तकद्वे शक्तिम् ।

• (२) षु पुस्तके गुटिकाञ्च मनोहराम् ।

(३) ग पुस्तके यष्टिम् । षु पुस्तके विद्याम् ।

हृदन्ते वै ततः शीघ्रं नश्येयुर्दारुणा अहाः ।
 बालानां कण्ठके वष्टं रक्षा भवति नित्यशः ॥
 गण्ड-पिण्डक-लूतानां नाशनं कुरुते ध्रुवम् ।
 'व्याधिधाते समिङ्गिश्च धृतक्षीरेण होमयेत् ॥
 त्रिसन्ध्यं मासमेकन्तु सर्वरोगान् विनाशयेत् ।
 असाध्यं नास्य पश्यामि तत्त्वस्य सचराचरे ॥
 यां यां कामयते सिद्धिं तां तां प्राप्नोति स ध्रुवम् ।
 अष्टोत्तरशतन्त्वेकं पूजयित्वा मृगाधिपम् ॥
 मृत्तिकाः सप्त वल्मीकि शमशाने च चतुष्पथे ।
 रक्तचन्दनसंमिश्रा गवां क्षीरेण लेपयेत् ॥
 सिंहस्य प्रतिमां क्षीरेण प्रमाणेन घडङ्गुलाम् ।
 विशेषेण भूर्जपत्रे रोचनया समालिखेत् ॥
 नरसिंहस्य कण्ठे तु वहा चैव हि मन्त्रवित् ।
 जपेत् संख्याविहीनन्तु पूजयित्वा जलाशये ॥
 सप्ताहं यावन्मन्त्रन्तु जपते संयतेन्द्रियः ।
 जलाकीर्णा मुहूर्तेन जायते सर्वमेदिनी ॥
 अथवा शुष्कवृक्षाग्रे नरसिंहन्तु पूजयेत् ।
 जघा चाष्टशतं तत्त्वं वर्षन्तं विनिवारयेत् ॥
 तमेवं पिञ्जि(ञ्जि)के वहा भामयेत् साधकोक्तमः ।
 महावातो मुहूर्तेन आगच्छेन्नाच संशयः ॥

(१) घ.पुस्तके व्याधिधाते ।

(२) क. उ. पुस्तके वहा ।

पुनश्च धारयेत् सिक्षां सप्त(ज)सप्तेन वारिणा ।
 अथ तां प्रतिमां हारि निखनेदु यस्य साधकः ॥
 'गोत्रोत्सादो भवेत्तस्य उद्धृते चैव शान्तिदः ।
 तस्मात्तं मुनिशार्दूला भक्त्या सम्पूजयेत् सदा ॥
 मृगराजं महावीर्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
 दृष्टा सुत्वा नमस्तुत्वा सम्पूज्य नरकेशरीम् ।
 प्राप्नुवन्ति नरा राज्यं स्वर्गं मोक्षस्तु दुर्लभम् ॥
 नरसिंहं नरो दृष्टा लभेदभिमतं फलम् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
 सक्षदृष्टा तु तं देवं भक्त्या सिंहवपुर्धरम् ।
 मुच्यते कल्पषैः सर्वैर्जन्मकोटिसमुद्धैः ॥
 संग्रामे सङ्घटे दुर्गे चौरव्याघ्रादिपीडिते ।
 कान्तारे प्राणसन्देहे विष-बङ्ग-जलेषु च ॥
 राजादिभ्यस्तु संग्रामे ग्रहरोगादिपीडिते ।
 स्मृत्वा तं पुरुषः सर्वरापदैश्च प्रमुच्यते ॥
 सूर्योदये यथा नाशं तमोऽभ्येति महत्तरम् ।
 तथा सन्दर्शने तस्य विनाशं यान्त्युपद्रवाः ॥
 गुणिङ्गकाञ्जनपातालपादने परमालयम् ।
 नरसिंहे प्रसन्ने तु प्राप्नोत्यन्यांश्च वाच्छितान् ॥

- (१) ग पुरुषके गोत्रोत्साहः ।
 (२) घ पुरुषके चाशुभैर्दुखैः ।
 (३) क्ष पुरुषके सुखद्रेष्यः ।

- (४) सूलपुरुषके—पादुके च रसायनम् ।

तीर्थविनामणः ।

१००

यान् यान् कामानभिध्यायन् भजते नरकेशरीम् ।
तान् तान् कामानवाप्नोति नरो नास्यत्र संशयः ॥

प्रकृतमाह—

दृष्टा तं देवदेवेशं भक्ष्या पूज्य प्रणम्य च ।
दशानामश्खमेधानां फलं दशगुणं लभेत् ॥
पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तो गुणैः सर्वैरलङ्घनः ।
सर्वकामसमृद्धात्मा जरामरणवर्जितः ॥
सौवर्णेन विमानेन किञ्चिणीजालमालिना ।
सर्वकामसमृद्धेन कामगेन सुवर्चसा ॥
तरुणादित्यवर्णेन मुक्ताहारावलम्बिना ।
दिव्यस्त्रीशतयुक्तेन दिव्यगन्धर्वनादिना ॥
कुलैकविंशमुद्धृत्य देववन्मुदितः सुखी ।
स्तूयमानोऽप्सरोभिश्च विष्णुलोकं व्रजेन्द्रः ॥
भुक्ता तत्र वरान् भोगान् विष्णुलोके हिजोत्तमः ।
गन्धर्वैरप्सरैर्युक्तः क्षत्रा रूपं चतुर्भुजम् ॥
‘समाह्नादकरं सौख्यं यावदाह्नतसंप्लवम् ।
पुण्यक्षयादिहायातः प्रवरे योगिनां कुले ॥
चतुर्ब्बेदी भवेहिप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
वैष्णवं योगमास्याय ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

तथाच तत्रैव ब्रह्मोवाच—

अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्टा भक्ष्या प्रणम्य च ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति परं पदम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तं पुण्डरीकायतेक्षणम् ।
 'श्रीवत्सोरस्कसंयुक्तं सुप्रसन्नं चतुर्भुजम् ॥
 वनमालावृतोरस्कं मुकुटाङ्गदधारिणम् ।
 पौत्रवस्त्रं सुपीनांसं कुण्डलाभ्यामलङ्घन्तम् ॥
 श्वेतगङ्गां नरः स्त्रात्वा यः पश्येत् श्वेतमाधवम् ।
 मत्स्याख्यं माधवञ्चैव श्वेतहीयं स गच्छति ॥
 मुनय ऊचुः ।
 श्वेतमाधवमाहात्मं वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
 विस्तरेण जगन्नाथं प्रतिमां तस्य वै हरेः ॥
 तथा तचैव ब्रह्मोवाच ।
 अभूत् कृतयुगे विप्राः श्वेतो नाम महाबली ।
 स गत्वा परमं क्षेत्रं सागरं दक्षिणाश्रयम् ॥
 श्वेतोऽथ कारयामास प्रासादं शुभलक्षणम् ।
 धन्वन्तरशतञ्चैकं देवदेवस्य दक्षिणे ॥
 ततः श्वेतेन विप्रेन्द्राः श्वेतशैलमयेन तु ।
 कृतः स भगवान् श्वेतमाधवश्वेन्दुसन्निभः ॥
 श्वेतो नाम राजा—तं प्रति भगदाक्यम् ।
 कुशाग्रेणापि राजेन्द्र श्वेतगाङ्गेयमन्बु च ।
 सद्वा स्वर्गं गमिष्यन्ति मङ्गलाये समाहिताः ॥

(१) क ग पुस्तकद्वये श्रीवत्सोरसि ।

(२) क ख पुस्तके धन्वन्तरशतम् ।

तीर्थचिन्नामंचिः ।

१०२

यस्तिवमां प्रतिमां गच्छेमाधवाख्यां शशिप्रभाम् ।
 शङ्ख-गोद्धीरसङ्घाशमशेषाविनाशिनीम् ॥
 तां प्रणम्य सक्षमत्या पुण्डरीकनिभेदणाम् ।
 विहाय सर्वलोकान् वै मम लोके महीयते ॥
 मन्वन्तराणि तत्रैव देवकन्याभिरावृतः ।
 गौयमानश्च मधुरं सिङ्गगन्धर्वसेवितः ॥
 भुनक्ति विपुलान् भीगान् यथेष्टुं मामकैः सह ।
 च्युतस्तस्मादिहागत्य मनुष्यो ब्राह्मणो भवेत् ॥
 व्रेदवेदाङ्गवित् श्रीमान् भीगवान् चिरजीवितः ।
 गजाश्वरथशालाक्षो धनधान्यावृतः शुचिः ।
 रूपवान् 'बहुभाग्यश्च पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 पुरुषोत्तमं पुनः प्राप्य वटमूलेऽय सागरे ॥
 त्यक्ता देहं हरिं स्मृत्वा ततः शान्तं पदं व्रजेत् ।
 श्वेतमाधवमालोक्य समीपे मत्स्यमाधवम् ॥
 एकार्णवे जले पूर्वं रोहितं रूपमास्थितम् ।
 वेदानां हरणार्थाय रसातलतले स्थितम् ॥
 चिन्तयित्वा श्वेतमत्थं कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितम् ।
 आद्यावतरणं रूपं माधवं 'मत्थरूपिणम् ॥
 प्रणम्य प्रयतो भूत्वा सर्वान् दुःखान् विमुच्छति ।
 प्रयाति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्वयम् ॥

(१) उपुष्टको—भार्यस् ।

(२) गुप्ताको—साहशम् ।

काले पुनरिहायातो राजा स्यात् पृथिवीतले ।
 मत्स्यमाधवमासाद्य दुराधर्षी भवेन्नरः ॥
 दाता भोक्ता भवेद्यज्ञा वैष्णवः सत्यसङ्गरः ।
 योगं प्राप्य हरेः पश्चात् ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 मत्स्यमाधवमाहात्मं ग्र मया सम्परिकीर्त्तिम् ।
 यं दृष्टा मुनिशार्दूलाः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तत्रैव—ब्रह्मपुराणे मुनय ऊचुः ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामो मार्जनं वरुणालये ।
 क्रियते स्नानदानादि तस्याशेषफलं वद ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं मुनिशार्दूला मार्जनञ्च यथाविधि ।
 भक्त्या तु तन्मना भूत्वा पुराणं पुण्यमुक्तिदम् ॥
 मार्कण्डेयक्रदे स्नानं सर्वकालं प्रशस्यते ।
 चतुर्दश्यां विशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 तद्वत् स्नानं समुद्रस्य सर्वकालं प्रशस्यते ।
 पौर्णमास्यां विशेषेण हयमेधफलं लभेत् ॥
 मार्कण्डेयं वटं क्षणं रौहिणीयं महोदधिम् ।
 इन्द्रद्युम्नसरस्वैव पञ्चतीर्थीविधिः स्मृतः ॥

एका याचा अयमत्र प्रयोगः ।

[उँ, अद्य ज्येष्ठशुक्लादश्यां विष्णुलोकप्राप्तिपूर्वक-तदप्र-
 च्यवनकामः पुरुषोत्तमदर्शनमहं करिष्ये । यदा—

ज्यैषुशुक्लैकादश्यां कृतोपवासो इदश्यामुदिते रवौ—]'

ॐ अद्य ज्यैषुशुक्लइदश्यां कुरुक्षेत्राधिकरणकनिराहार-
जितेन्द्रियजितक्रोधकर्तृकसप्तसंवत्सरायुतावच्छन्नैकपादतपश्चरण—
जन्यफलाधिकफलप्राप्तिकामः सोपवासः पुरुषोत्तमदर्शनमहं
करिष्ये ।

यदा पञ्चतिर्थि-विधिना पश्येत् । तदुयथा—

पूर्ववत् सोपवासो मार्कण्डेयसरो गंत्वा कृतस्नानादिः कुश-
तिल-जलान्यादाय—ॐ अद्य दशाखमेधजन्यैफलसमफलप्राप्ति-
सर्वपापविनिर्मुक्ति-शिवलोकगमन-तदधिकरणकयावदाङ्गतसंप्लव-
वरबहुभीगोपभीगपूर्वकैतज्जोकाधिकरणकबहुशुतब्राह्मणत्वभवन-
तदुत्तरशाङ्करयोगप्राप्तिपूर्वकमोक्षावाप्तिकामो मार्कण्डेयङ्गद-
स्नानपूर्वकमार्कण्डेयेष्वरदर्शनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः ।

तत्र स्वशाखोक्तविधिना तदग्नाने साधारणेन पौराणिक-
विधिना स्नायात् । ततो नैरन्तर्येणैव—

ॐ संसारसागरे ममं पापग्रस्तमचेतनम् ।

चाहि मां भगवन्नत्र लिपुरारे नमोऽस्तु ते ॥

नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।

स्नानं करोमि देवेश मम नश्यतु पातकम् ॥

इति मन्त्रेण तदोद्भुतस्त्रिमंज्जेत् ।

(१) [ ] चिङ्गितांशः स्त्र पुस्तके नास्ति ।

(२) ग पुस्तके—यज्ञ ।

(३) ग पुस्तके—भगवत्प्रभ ।

ततो नाभिमाते जले यवाङ्गिर्देवादीन् सतिलाङ्गिः पित्रादीं-
स्तुर्पयित्वा उत्तीर्थ्य धौते वाससी परिधाय, मृहारिभ्याम् ऊरु-
जङ्घे च प्रक्षाल्याचम्य शिवालयं प्रविश्य, शिवं प्रदक्षिणीकृत्य—“ॐ
नमः शिवाय” इति मूलमन्त्रेण त्रिःसम्पूज्य पञ्चोपचारान् कृत्वा
प्रणिपत्य—

ॐ त्रिलोचन नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ।

त्राहि मां त्वं विरूपाक्ष महादेव नमोऽस्तु ते ॥

इति पठित्वा प्रसाद्य—“भगवन् मार्कण्डेयेश्वर क्षमस्तु” इति
विसर्ज्जयेत् । ततोऽक्षयवटं गत्वा—

ॐ अद्य पापक्षयकामोऽक्षयवटप्रदक्षिणात्यपूर्वकनमस्कार-
महं करिष्ये ॥

इति सङ्कल्पय तं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् । ततः पूर्व-
वत्सङ्कल्पाक्षयवटं भक्त्या पूजयेत् ॥

तत्र पूजामन्त्रः—

ॐ नमोऽव्यक्तरूपाय महाप्रलयकारिणे ।

महद्रसोपविष्टाय न्यग्रोधाय नमोऽस्तु ते ॥

अमररूपं सदा कल्पे हरेश्वायतनं वट ।

न्यग्रोध हर मे पापं कल्पवृक्षं नमोऽस्तु ते ॥

ततः ॐ अद्य ब्रह्महत्यादिपापक्षयकामोऽक्षयवटक्षायाक्रमण-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पय तस्य क्षायायां क्षणं तिष्ठेत् ।

ततः—ॐ अद्य राजसूयाश्वमेधयज्ञजन्यफलाधिकाफलप्राप्ति-

स्ववंशोऽन्नारपूर्वकविष्णुलोकमहितत्वकामो अक्षयवटदर्शनमहं
करिष्ये ।

इति सङ्कल्पः अक्षयवटं पश्येत् । प्रणिपातेऽप्येतदेव फलम् ।
ततः—

छण्णपुरतःस्थितस्य वैनतीयस्य समीपं गत्वा—
ॐ अद्य सर्वपापविनिर्मुक्तत्वात्मौयविष्णुपुरगमनकामो वैन-
तीयनमस्कारमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः—तं नमस्कुर्यात् ।
ततो विष्णोरायतनद्वारि प्राञ्छुख उदञ्छुखो वा उपविश्य—

ॐ अद्य परमगतिप्राप्तिकामः पुरुषोत्तमदर्शनमहं करिष्ये,
इति सङ्कल्पः पुरुषोत्तमसुखं पश्येत् । तत एवमेव सङ्करणस्य
दर्शनं सङ्कल्पः कुर्यात् । एवमेव सुभद्रादर्शनं सङ्कल्पः कुर्यात् ।

ततो विष्णोरायतनं प्रविश्य—विष्णुं चिः प्रदक्षिणौकुर्यात् ।
ततः—ॐ अद्य अभिमतफलप्राप्ति-सर्वपापविनिर्मुक्त्यात्मौयविष्णु-
लोकगमन—तदधिकरणकाह्वतसंप्लवव्यापिसुखभोग—तदुत्तरैहिक-
योगिब्राह्मणप्रवरकुलजात—सर्वशास्त्रार्थपारगब्राह्मणप्रवरत्वभवन-
तदुत्तरज्ञानप्राप्तिपूर्वकमोक्तप्राप्तिकामः सङ्करणपूजनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पः सङ्करणं पूजयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

ॐ नमस्ते हलधृथाम नमस्ते मुषलायुध ।

नमस्ते रेवतीकान्त नमस्ते भक्तवत्सल ॥

नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ नमस्ते धरणीधर ।

प्रलम्बारे नमस्ते लक्ष्मीं त्राह्णि मां छण्णपूर्वज ॥

ततः पञ्चोपच्चारान् कृत्वा इमसेव मन्त्रं पठित्वा प्रणिपत्य
प्रसादयेत् । ततः—

ॐ अद्य मीक्षप्राप्तिकामो हादशाक्षरमन्त्रेण पुरुषोत्तमं महं
पूजयिष्ये ।

इति सङ्कल्पः “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” इति हादशाक्षर-
मन्त्रेण गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्यैः पुरुषोत्तमं पूजयेत् । ततः—

ॐ जय कृष्ण जगन्नाथ जय सर्वाघनाशन ।

जय चानूरकेशिघ्न जय कंसनिसूदन ॥

जय पद्मपलाशाक्ष जय चक्रगदाधर ।

जय नौलाम्बुदश्याम जय सर्वसुखप्रद ॥

जय देव जगत्पूज्य जय संसारनाशन ।

जय लोकपते नाथ जय वाञ्छाफलप्रद ॥

संसारसागरे धोरे^१ निःसारे दुःखफेनिले ।

क्रोधग्राहाकुले रौद्रे विषयोदकसंप्लवे ॥

नानारोगोम्बिकणिले^२ मोहावर्त्तसुदुस्तरे ।

निमग्नोऽहं सुरश्रेष्ठ वाहि मां पुरुषोत्तम ॥

इति मन्त्रं पठित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

अथ प्रसादनानन्तरं—

पीनांसं द्विभुजं कृष्णं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।

महोरस्कं महाबाहुं पीतवस्त्रं शुभाननम् ॥

(१) घ पुस्तके दुःखसन्तापफेनिले ।

(२) ग पुस्तके—कलिले ।

शङ्ख-चक्र गदापाणिं सुकुटाङ्गदभूषणम् ।
सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् ॥
क्षणं पश्येत् ।

तत्र सङ्कल्पः—

ॐ अद्याश्वमेधसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः क्षणदर्शन-
महं करिष्ये ।

सर्वतीर्थाधिकरणकस्त्रानदान-
जन्यफलसमफलप्राप्तिकामो वा ।
सर्ववेदाध्ययन सर्वज्ञाचरण-
जन्यफलसमफलप्राप्तिकामो वा ॥
सर्वदानव्रतनियमजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामो वा ।
विविधोग्रतपश्चरणजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामो वा ॥
सम्यक् चौर्णब्रह्मचर्यजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामो वा ।
सम्यक् गृहाश्रमपरिपालनजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामो वा ॥

यद्वा—

ॐ अद्य एकविंशतिकुलोद्धरणपूर्वकजन्मकोटि समुद्भवबहुपाप-
विनिर्मुक्ति—परमश्रीयुतसर्वगुणोपेतामकर्तृक—सर्वकामसमृद्ध-

सुवर्चो विमानकरणकविष्णुपुरगमन-तदधिकरणककल्पशतपर्यन्त-
गन्धर्वासरः सहित- चतुर्भुजात्मीयविष्णुवमनोरम- बहुभोगोपभोग-
तदुत्तरैहिकविप्रप्रवरकुलाधिकरणकसर्वज्ञ- सर्ववेदि- गतमत्सर-
स्वधर्मनिरत-शान्त-दाट-भूतहितरतात्मीयजन्म- तदुत्तरवैष्णवयोग-
प्राप्तिपूर्वकमोक्षावाप्तिकामः क्षणदर्शनमहं करिष्ये ।

प्रणामेऽपि पूर्वोक्तेष्वन्यतमत् फलमिति ।

अथ सुभद्रापूजा ।

ॐ अद्य कामगविमानकरणकविष्णुपुरगमन-तदधिकरणका-
ह्नतसंप्लवपर्यन्तदेववत्क्रीड़न- तदुत्तरैहिकवेदविद्व्राह्मणत्वभवन-
तदुत्तरहरियोगप्राप्तिपूर्वकमोक्षप्राप्तिकामः सुभद्रापूजनमहं
करिष्ये ।

इति सङ्कल्प एषोपचारेण पूजयेत् ।

पूजामन्त्रसु—

ॐ नमस्ते सर्वगे देवि नमस्ते शुभसौख्यदे ।

चाहि मां पद्मपत्राद्विं कात्यायनि नमोऽस्तु ते ॥

प्रणिपाते प्रसादने चाऽयं मन्त्रः ।

एवं सङ्करणं, क्षणं, सुभद्राज्ञं दृष्टा सम्पूज्य प्रणम्य सुत्वा
देवालयाद्विष्कृम्य पुनः पुरुषोत्तमं प्रणम्य कृतकृत्यो भवति ।
ततः—

पुरुषोत्तमात् प्रथमं ब्रह्मस्यापितामिन्द्रनीलमयीं विष्णु-
प्रतिमां पुरुषोत्तमदक्षिणे अक्षयवटवायव्ये वालुकाच्छवामन्त-
हिंतां गत्वा—

तत्र ऊँ अद्य विष्णुपुरगमनकाम इन्द्रनीलमयविष्णुप्रणाममहं
करिष्ये । इति सङ्खल्पा प्रणमेत् ।

ऊँ अद्य महापातकविमुक्ति-शताखमेधजन्यफलसमफल-
प्राप्ति एकविंशतिकुलोद्धरणपूर्वकसर्वगुणालङ्घतसर्वकामसमुद्भ-
जरामरणविवर्जित-देववन्मुदित-सुखित्वाप्सरःस्त्रूयमानात्मकर्तृक-
सौवर्णकिङ्गिरीजालमालि-सर्वकामसमुद्भ-कामग-सुवर्च्छस्तरुणा-
दित्यवर्ण—मुक्ताहारालम्बि—दिव्यस्त्रीशतयुक्त—दिव्यगन्धवर्णनादि-
विमान—करणकविष्णुपुरगमन---तदधिकरणकमनःसमाह्नादकर-
सौख्य---चतुर्भुजरूपकरणपूर्वकाङ्गतसंप्लवव्यापि—गन्धवर्णपरोयुत-
स्त्रीयबहुवरभोगोपभोगपूर्वकैहिकप्रवरयोगिकुलाधिकरणकचतु--
व्वेदिवेदवेदाङ्गपारगविप्रत्वभवन—वैष्णवयोगहेतुकमोक्षप्राप्तिकामो
नरसिंहदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्खल्पा तं पश्येत् । पूजायामेवम् । प्रणामेऽप्येवम् ।

✓ ततोऽनन्ताख्यं वासुदेवं गत्वा—ऊँ अद्य सर्वपापविनिर्मुक्त्या-
त्मीयपरमपदप्राप्तिकामो अनन्ताख्यवासुदेवसन्दर्शनमहं करिष्ये ।
प्रणामेऽप्येवमिति ।

ततः श्वेतगङ्गां गत्वा—ऊँ अद्य श्वेतहीपगमनंकामः श्वेतगङ्गा-
स्नानपूर्वकश्वेतमाधवदर्शनमहं करिष्ये ॥

इति सङ्खल्पा श्वेतगङ्गायां वैधस्नान-तर्पणे कृत्वा श्वेतमाधवं
पश्येत् । ततः—

ऊँ अद्य ब्रह्मलोकमहितत्व-तदधिकरणेकवहुब्रह्मपुरुषसहित
बहुदेवकन्याहृत-तदुपगौयमानसिद्ध-गन्धवर्ण-सेवितस्त्रीययथेष्टविपुल

बहुभोगपूर्वकैहिकवेदवेदाङ्गवित् श्रीमङ्गोगवच्चिरजीविगजाश्वरथ-
माल्याद्यधनधान्याद्वतशुचिरूप-बहुभाग्यपुत्रपौत्रसमन्वितब्राह्मण-
त्वभवन-तदुत्तरपुरुषोत्तमप्राप्ति-वटमूलसांगराधिकरणकदेहत्याग-
हरिस्मरणपूर्वकशान्तपदगमनकामो गमनपूर्वकश्वेतमाधव-
प्रणाममहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यया तत्रैष पदमेकं तदभिमुखं गत्वा प्रणमेत् । ततः
पुनः श्वेतगङ्गां गत्वा—

ॐ अद्य श्वेतहीपगमनकामः श्वेतगङ्गास्नानपूर्वकमत्यमाधव-
दर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यया श्वेतगङ्गायां वैधस्नानतर्पणे कुत्वा मत्यमाधवं
पश्येत् ।

ॐ अद्य नारायणाधिष्ठितपरमस्थानगमन-तदुत्तरपृथिवी-
तलाधिकरणक-दाढ़-भोक्तृ-यज्ञ-वैष्णव-सत्यसन्धराजत्वभवन-तदु-
त्तर-हरियोगप्राप्तिपूर्वक-मोक्षावाप्तिकामो मत्यमाधवदर्शन-
प्रणामावहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यया मत्यमाधवदर्शन-प्रणामौ कुर्यात् ।

इति ज्यैष्ठशुक्लादशीकृत्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

मार्कण्डेयक्रदे स्नानं सर्वकालं प्रशस्यते ।

चतुर्दश्यां विशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ॥

तद्वत् स्नानं समुद्रस्य सर्वकालं प्रशस्यते ।

पौर्णमास्यां विशेषेण हयमेधफलं लभेत् ॥

तथा—

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य ज्येष्ठा कृत्वा यदा भवेत् ।
 तदा गच्छे हिशेषेण तीर्थराजं परं शुभम् ॥

विशेषेण इति वचनादन्यत्रापि सागरस्त्रानमविरुद्धम् ।

कायवाञ्छानसैः शुद्धस्तद्वावो नान्यमानसः ।
 सर्वहृष्टविनिर्मुक्तो वीतरागो विमल्सरः ॥

कल्पवृक्षवटं रम्यं यत्र साक्षात्जनार्हनः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्बीति (?) त्रयोवारान् समाहितः ॥

यं दृष्ट्वा मुच्यते पापात् सप्तजन्मसमुद्धवात् ।
 पुण्यस्त्राप्नोति विपुलं गतिमिष्टाच्च भो द्विजाः ॥

तस्य नामानि वक्ष्यामि प्रमाणच्च युगे युगे ।
 यथासङ्गत्वा भो विप्राः क्षतादिषु यथाक्रमम् ॥

वटं वटेश्वरञ्जैव पुराणं 'पुरुषं द्विजाः ।
 वटस्यैतानि नामानि कीर्त्तितानि क्षतादिषु ॥

योजनं पादहीनच्च योजनार्हं तदर्थकम् ।
 प्रमाणं कल्पवृक्षस्य क्षतादौ परिकीर्तितम् ॥

पूर्वीक्तेन तु मन्त्रेण नमस्त्वत्वा तु तं वटम् ।
 दक्षिणाभिसुखो गच्छेहन्वत्तरथतत्त्वयम् ॥

यत्रासौ दृश्यते 'चिङ्गं स्वर्गद्वारं मनोरमम् ।
 सागराच्चः समाकृष्टं काष्ठं सर्वगुणान्वितम् ॥

(१) व पुस्तके वटेश्वरं लाणं पुराणपुरुषम् ।

(२) ग पुस्तके विष्णुः ।

(३) व पुस्तके—समाकीर्णम् ।

प्रणिपत्य ततस्तस्यौ परिपूज्य ततः पुनः ।
मुच्यते सर्वरोगाद्यैस्तथा पापैर्ग्रहादिभिः ॥
उग्रसेनं पुरा हृष्टा स्वर्गद्वारेण 'सागरम् ।

गत्वाचम्य शुचिस्तत्र ध्यात्वा नारायणं परम् ॥
न्यसेदष्टाक्षरं मन्त्रं पश्चाद्दस्त-शरीरयोः ।

(ॐ) नमो नारायणायेति संवदन्ति मनौषिष्ठः ॥

किं कार्यं बहुभिमन्त्रैर्मनोविभ्रमकारकैः ।

(ॐ) नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥

आपो नरस्य सूनुत्वात् नारा इति ह कीर्त्तिः ।

'विष्णोस्तास्त्रयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

नारायणपरा देवा नारायणपरा द्विजाः ।

नारायणपरा ज्ञानाः नारायणपराः क्रियाः ॥

नारायणपरो धर्मो नारायणपरं तपः ।

नारायणपरं दानं नारायणपरं व्रतम् ॥

नारायणपरा लोका नारायणपराक्षराः ।

नारायणपरं नित्यं नारायणपरं पदम् ॥

नारायणपरा पृथ्वी नारायणपरं जलम् ।

नारायणपरो बङ्गः नारायणपरं नभः ।

अहङ्कारस्त्रुद्धिस्त्रु उभे नारायणात्मके ॥

भूतं भव्यं भविष्यत्स्त्रु यत्किञ्चिज्जीवसंज्ञितम् ।

(१) ग पुस्तके सङ्कलनम् ।

(२) घ पुस्तके तास्त्रयनम् ।

तीर्थविनामणिः ।

स्थूलं सूक्ष्मं परञ्चैव सर्वं नारायणात्मकम् ।
 शब्दाद्या विषयाः सर्वे श्रोत्रादीनीन्द्रियमणिः च ॥
 प्रकृतिः पुरुषञ्चैव सर्वं नारायणात्मकाः ।
 जले स्थले च पाताले दिक्षु नागेऽम्बरे नगे ॥
 अवष्टभ्य इदं सर्वमास्ते' नारायणः प्रभुः ।
 किञ्चात्र बहुनोक्तेन जगदेतच्चराचरम् ॥
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं नारायणात्मकम् ।
 नारायणात् परं किञ्चित् नेह पश्यामि भो द्विजाः ॥
 तेन व्याप्तमिदं सर्वं हृश्यमानं चराचरम् ।
 आपो ह्यायतनं विषणोः स च एवाभसां पतिः ॥
 तस्मादप्यु स्मरेन्नित्यं नारायणमघापहम् ।
 स्थानकाले विशेषेण चोपस्थाय परं शुचिः ॥
 स्मरेन्नारायणं ध्यायेत् हस्ते काये च विन्यसेत् ।
 उँकारञ्च नकारञ्च यल्किञ्चिज्जीवसंज्ञकम् ॥
 अङ्गुष्ठे हस्ते पादे च शिखायां शिरसि न्यसेत् ।
 शेषैर्हस्ततलैर्यावत् तर्जन्यादिषु विन्यसेत् ॥
 उँकारं वामपादे तु नकारं दक्षिणे न्यसेत् ।
 मोकारं वामकाद्यान्तु नाकारं दक्षिणे तथा ॥

(१) रुपुस्तके अन्ते ।

(२) ग पुस्तके डम्पाडश्यम् ।

(३) रुपुस्तके शेषं छस्ततलम् ।

राकारं नाभिदेशे तु यकारं वामबाहुके ।
 आकारं दक्षिणे न्यस्य यकारं मूर्द्धि विन्यसेत् ॥
 अधश्चोर्ध्वं हृदये पार्श्वं तः पृष्ठतोऽग्रतः ।
 ध्यात्वा नारायणं पश्चादारभेत् कवचं बुधः ॥
 पूर्वे मां पातु गोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः ।
 पश्चिमे श्रीक्षरो देवः केशवसु तथोत्तरे ॥
 पातु विष्णुस्तथामनेये नैऋते माधवोऽव्ययः ।
 वायव्ये तु हृषीकेशस्तथेशाने च माधवः ॥
 भूतले पातु वाराहस्तयोर्ध्वं चिविक्रमः ।
 क्षत्वैवं कवचं पश्चात् आत्मानं चिन्तयेत् बुधः ॥
 अहं नारायणो देवः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।
 एवं ध्यात्वा तदात्मानमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वमग्निर्दिपदां^१ नाथ रेतोधाः कामदीपनः ।
 प्रधानः सर्वभूतानां जीवानां प्रभुरव्ययः ॥
 अमृतस्यारणिस्त्वं हि देवदोनिरपांपते ।
 वृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज नमोऽसु ते ॥
 एवमुच्चार्थं विधिवत् ततः स्नानं समाचरेत् ।
 अन्यथा भो हिजश्रेष्ठाः स्नानं तत्र न शस्यते ॥
 क्षत्वा चावैवतैर्मन्त्रैरभिषेकञ्च मार्जनम् ।
 अन्तर्जले जपेत् पश्चात् त्रिराहृत्याऽघमर्षणम् ॥

(१) स्व पुस्तके द्विषताम् ।

(२) व पुस्तके देव ।

(१) मूलपुस्तके—त वैदिकैः ।

हयमेधो यथा विप्राः सर्वपापहरः क्रतुः ।
 तथाघर्षणस्त्रात् सूक्तं सर्वाघनाशनम् ॥
 उत्तीर्ण वाससी धीते निर्णिते परिधाय वै ।
 प्राणानायम्य चाचम्य सन्ध्याच्छोपास्य भास्करम् ॥
 उपतिष्ठेत्ततश्चोर्हं क्षिप्ता पुष्पजलाञ्जलिम् ।
 उपस्थायोर्हंवाहुश्च तस्मिन्नैर्भास्करं ततः ॥
 गायत्रीं पावनीं देवीं जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
 अन्यांश्च सौरमन्त्रांश्च जप्त्वा तिष्ठन् समाहितः ॥
 क्षत्वा प्रदक्षिणं सूर्यं नमस्त्वयोपविश्य च ।
 स्वाध्यायं प्राञ्छुखः क्षत्वा तर्पयेद्विवतानृषीन् ॥
 मनुष्यांश्च पितृंश्चान्यान्वामगोत्रेण मन्त्रवित् ।
 तोयेन तिलमिश्रेण तर्पयेत् सुसमाहितः ॥
 तर्पणं देवतानान्तु पूर्वं क्षत्वा समाहितः ।
 अधिकारी भवेत् पश्चात् पितृणां तर्पणे हिजाः ॥
 आहे हवनकाले च पाणिनैकेन 'निर्वपेत् ।
 तर्पणे 'वितयं कुर्यादेष एव विधिः सदा ॥
 अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।
 दृप्यतामिति वक्तव्यं नामगोत्रेण वाग्यतैः ॥
 कायस्यैर्यस्त्रिलैभीहात् करोति पितृतर्पणम् ।
 तर्पितास्तेन पितरस्त्रिमांसरधिरास्त्रिभिः ॥

(१) ग पुस्तके तर्पयेत् ।

(२) मूलपुस्तके—हितोयम् ।

अङ्गस्यैर्न तिलैः कुर्याइकता-पिण्डतर्पणम् ।
 रुधिरं तङ्गवेत्तोयं प्रदाता किञ्चिषी भवेत् ॥
 भूम्यां यहीयते तोयं दाता चैव जले स्थितः ।
 वृथा तन्मुनिशार्हूला नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥
 स्थले स्थित्वा जले यसु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
 नोपतिष्ठेत् पितृणान्तु सलिलं तन्निरर्थकम् ॥
 उदके नोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन ।
 उत्तीर्णं तु शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥
 नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
 नोपतिष्ठति तत्तोयं यज्ञम्यां न प्रदीयते ॥
 पितृणामक्षयं स्थानं^१ मही दत्ता मया हिजाः ।
 तस्मात्तत्रैव दातव्यं पितृणां प्रीतिमिच्छता ॥
 भूमिष्ठे समुत्पन्ना भूम्यां चैव तु संस्थिताः ।
 भूम्यां चैव लयं याता भूमौ दद्यात्ततो जलम् ॥
 आस्तौर्यं च कुशान् साश्रान् तानावाह्यं च मन्त्रतः ।
 प्राचीनाग्रेषु वै देवान् याम्याग्रेषु तथा पितृन् ॥
 देवान् पितृन् तथा चान्यान् सन्तर्प्याचम्य वाग्यतः ।
 हस्तमानं चतुष्कोणं चतुर्द्वारं सुशोभनम् ॥
 पुरं प्रलिख्य^२ भी विप्रास्तौरि तस्य महोदधिः ।
 मध्ये तत्र लिखेत् पञ्चमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

(१) ए पुस्तके—सम्बन्धक् ।

(२) न पुस्तके—प्राचिष्ठ ।

तीर्थचिन्नामणिः ।

११८

एवं मण्डलमालिख्य पूजयेत्तत भी द्विजाः ।
 अष्टाक्षरविधानेन नारायणमजं विभुम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कायशोधनमुत्तमम् ।
 आकारं हृदये चिन्त्यं रक्तं रेफसमन्वितम् ॥
 ज्वलन्तं चिशिखस्त्रैव दहनं पापनाशनम् ।
 चन्द्रमण्डलमध्यस्थम् आ(रा)कारं मूर्छिं विन्यसेत् ॥
 शुक्रवर्णं प्रवर्षन्तममृतं प्लावयमहीम् ।
 एवं निर्धूतपापसु दिव्यदेहस्ततो भवेत् ॥
 अष्टाक्षरं ततो मन्त्रं न्यसेदेवात्मनो बुधः ।
 वामपादं समारभ्य क्रमशस्त्रैव विन्यसेत् ॥
 पञ्चाङ्गं वैष्णवस्त्रैव चतुर्व्वृग्रहं तथैव च ।
 करशुद्धिं प्रकुर्वीति मूलमन्त्रेण साधकः ॥
 एकैकस्त्रैव वर्णन्तु अङ्गुलीषु पृथक् पृथक् ।
 उँकारं भूर्लोकं शुक्रं वामपादे तु विन्यसेत् ॥
 नकारसु भुवो रक्तोऽ दक्षिणे तु व्यवस्थितः ।
 मोकारो वामकव्यान्तु श्यामः सर्वैर्व्यवस्थितः ॥
 नाकारः सर्वबीजन्तु दक्षिणस्थां व्यवस्थितः^४ ।
 राकारः कुङ्घमाभो जनलोको नाभिमाश्रितः ॥

(१) व पुस्तके—चक्ररेखा-

(२) व पुस्तके—पृथिवीं शुक्रां ।

(३) व पुस्तके—यान्त्रिवः श्यामः ।

(४) मूलपुस्तके—नाकारो रक्तवर्णो महर्णोको दक्षकश्याश्रितः ।

यकारः पौत्रर्णस्व वामस्कन्धे समाश्रितः ।

गाकारः कज्जलाभः स्यात् दक्षिणांशे व्यवस्थितः ।

यकारोऽयं शिरस्यस्व यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥

ॐ विष्णवे नमः—शिरः । ॐ ज्वलनाय नमः—शिखा । ॐ

विष्णवे नमः—कवचम् । ॐ विष्णवे नमः स्फुरस्फुरदिशो ब्रह्मनम् ।

ॐ हुं फड़स्त्रम् । ॐ शिरसि शुक्रो वासुदेव इति ।

ॐ आं ललाटे रक्तः॑ सङ्घर्षणो गरुत्वान् बङ्गस्त्रेज आदित्य
इति ।

ॐ आं ग्रीवायां पौतः प्रद्युम्नो वायुमेघ इति । ॐ आं (श्रीं)
हृदये 'क्षणोऽनिरुद्धः सर्वशक्तिसमन्वित इति ।

एवं चतुर्व्यूहमात्मानं क्षत्रा ततः कर्म समाचरेत् ।

ममाग्रे च स्थितो विष्णुः पृष्ठतश्चापि केशवः ।

गोविन्दो दक्षिणे पाश्वे वामे तु मधुसूदनः ॥

उपरिष्टात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।

अवान्तरदिशो यासु तासु सर्वासु माधवः ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।

नरसिंहकंता गुप्तिर्वासुदेवमयोद्यहम् ॥

एवं विष्णुमयो भूत्रा ततः कर्म समारभेत् ।

यथामनि तथा देवे॑ सर्वतत्त्वानि योजयेत् ॥

(१) ग पुस्तके—हृष्टः ।

(२) : क च पुस्तकहृष्टे—यथा देहे ।

ततस्वैव प्रकुर्वीति प्रोक्षणं प्रणवेन तु ।
 फट्कारान्तं समुद्दिष्टं सर्वविज्ञहरं शुभम् ॥
 तत्राकं-चन्द्र-बङ्गोनां मण्डलानि विचित्तयेत् ।
 प्रभमध्ये^१ ल्यसेद्विष्णुं पवनस्थाम्बरस्य च ॥
 ततो विचित्त्य हृदये उँकारं ज्योतीरूपिणम् ।
 कर्णिकायां समासीनं ज्योतीरूपं सनातनम् ।
 अष्टाक्षरं ततो मन्त्रं विन्यसेत् यथाक्रमम् ॥
 तेन व्यस्तसमस्तेन पूजनं परमं स्मृतम् ।
 ह्रादशाक्षरमन्त्वेण यजेहेवं सनातनम् ॥
 ततोऽवधार्य हृदये कर्णिकाया बहिर्न्यसेत्^२ ।
 चतुर्भुजं महासत्त्वं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
 चित्तयित्वा महायोगं ज्योतीरूपं सनातनम् ।
 ततस्वावाहयेत्पन्त्वी क्रमेणाचित्त्यमानसे^३ ॥

आवाहनमन्त्रः—

मौनरूपो वराहस्त्र नरसिंहोऽथ वामनः ।
 आयातु देवो वरदो मम नारायणोऽग्रतः ॥

उँ नमो नारायणाय नमः ।

स्थापनमन्त्रः—

-
- (१) क पुस्तके—मध्ये मध्ये ।
  - (२) मूलपुस्तके—इर्ट ल्यसेत् ।
  - (३) क पुस्तके—क्रमधोऽचित्त्यमास्तिः ।

तीर्थचिन्नामणिः ।

१२१

कर्णिकायाम् ।

ॐ सुमेरोः पादपीठेऽत्र पद्मकल्पितमासनम् ।

सर्वसत्त्वहितार्थाय तिष्ठ त्वं मधुसूदन ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

अर्घ्यमन्त्रः—

ॐ चैलोक्यपतीनां पतये देवदेवाय हृषीकेशाय विष्णवे
नमः ।

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

पादमन्त्रः—

ॐ पादन्तु पादयोर्देव पद्मनाभ सनातन ।
विष्णो कमलपत्राक्ष गृहाण मधुसूदन ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

मधुपर्कमन्त्रः—

मधुपर्कं महादेव ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव ।
मया निवेदितं भक्त्या गृहाण पुरुषोत्तम ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

तत्रैव ब्रह्मपुराणे—

आचमनीयमन्त्रः—

मन्दाकिन्याः सितं 'वारि सर्वपापहरं शिवम् ।

गृहाणाचमनीयं त्वं मया भक्त्या निवेदितम् ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

(१) एव पुराणे—मन्दाकिन्यास्तु ते वारि ।

तीर्थचिन्तामणिः ।

स्नानमन्त्रः—

त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिरुर्बं वायुरेव च ।
लोकसभृतिमात्रेण^१ वारिणा स्नापयाम्यहम् ॥
ॐ नमो नारायणाय नमः ।

बस्त्रमन्त्रः—

ॐ—देव त्वं वाससा^२ युक्तो यज्ञवर्णसमन्वितः ।
स्वर्णवर्णप्रभं^३ देव वासः स्त्रीकुरु केशव ॥
ॐ नमो नारायणाय नमः ।

विलेपनमन्त्रः—

ॐ—शरीरन्ते न जानामि चेष्टाच्छैव च केशव ।
मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्ण विलिप्यताम् ॥
ॐ नमो नारायणाय नमः ।

उपवीतमन्त्रः—

ॐ—ऋग्यजुःसाममन्त्रेण विवृतं^४ पश्योनिना ।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युतं^५ ॥
ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

(१) ए पुस्तके—लोकोशष्टिभिर्मात्रेण ।

(२) ए पुस्तके देवतत्वसमायुक्तः ।

(३) ए पुस्तके—प्रभे-वाससी तव ।

(४) क ए पुस्तकयोः निष्ठतम् ।

(५) ग पुस्तके तवार्पये ।

अलङ्कारमन्त्रः—

ॐ—दिव्यरत्नसमायुक्ता बङ्गिभानुसमप्रभाः^१ ।

गात्राणि शोभयन्त्वेते अलङ्काराश्च माधव ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

ॐ ॐ-नमः । ॐ न-नमः । ॐ मो-नमः । ॐ ना-नमः ।
 ॐ रा-नमः । ॐ य-नमः । ॐ णा-नमः । ॐ य-नमः ।
 ॐ नमो नारायणाय नमः ।

एवं व्यस्तसमस्तेन मूलमन्त्रेण पूजयेत् ।

धूपमन्त्रः—

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धार्घः सुरभिश्च ते^२ ।

मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्णताम् ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

दीपमन्त्रः—

ॐ सूर्याचन्द्रमसोज्योतिर्विद्युदग्न्योस्तथैव च ।

त्वमेव ज्योतिषां देव दीपोऽयं प्रतिगृह्णताम् ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

नैवेद्यमन्त्रः—

ॐ—अनन्ततुर्विधञ्चैव रसैः षड्भिः समन्वितम् ।

मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं तव केशव ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः ।

(१) क ख पुस्तकद्वये—समन्विताः ।

(२) ग पुस्तके सुमनोहरः ।

तथा च तत्रैव ब्रह्मपुराणे—

पूर्वे दले वासुदेवं याम्ये सङ्करणं न्यसेत् ।
 प्रद्युम्नं पश्चिमे कुर्यादनिरुद्धं तथोक्तरे ॥
 वाराहम्भ तथामनेये नरसिंहम्भ नैकर्त्ति ।
 वायव्ये माधवम्भैव तथेशाने त्रिविक्रमम् ॥

तथाष्टाक्षरमन्वस्य^(१) पुरतो गुरुङ्गं न्यसेत् ।
 तथा महागदाम्भैव न्यसेहेवस्य दक्षिणे ॥
 ततः शार्ङ्गधनुर्विद्वान् न्यसेहेवस्य वामतः ।
 दक्षिणेनेषुधी दिव्ये शङ्खं वामे च विन्यसेत् ॥
 श्रियं दक्षिणतः स्थाप्य पुष्टिसुक्तरतो न्यसेत् ।
 वनमालाम्भ पुरतस्ततः श्रीवत्स-कौसुभौ ॥
 विन्यसेत् हृष्टयादीनि पूर्वादिषु चतुर्द्विशम् ।
 ततोऽस्त्रं देवहेवस्य कोणे चैव तु विन्यसेत् ॥
 इन्द्रमग्निं यमम्भैव नैकर्त्तं वरुणम्भथा ।
 वायुं धनदमौशानमनन्तं ब्रह्मणा सह ॥
 पूजयेत्तान् स्वकैर्मन्त्रैरधश्चोर्हं तथैव च ।
 एवं सम्पूज्य देवेशं मण्डलस्यं जनार्हनम् ॥
 लभेदभिमतान् कामान् नरो नास्त्यत्र संशयः ।
 अनेनैव विधानेन मण्डलस्यं जनार्हनम् ॥

(१) व पुस्तके—देवस्त्र ।

(२) मूलपुस्तके—तान्त्रिकैः ।

पूजितं यसु पश्येत् स विशेत् विष्णुमव्ययम् ।
 सक्षदप्यर्ज्ञितो येन विधिनानेन केशवः ॥
 जन्ममृत्युजरास्तीर्त्वाः^१ स विष्णोः पदमाप्नुयात् ।
 यः स्मरेत् सततं भक्त्या नारायणमतन्द्रितः ॥
 अन्वहं तस्य वासाय श्वेतद्वौपः प्रकल्पितः ।
 ऊँकारादिसमायुक्तं नमस्कारात्तदीपितम् ॥
 स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ।
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ॥
 एकैकस्य प्रकुर्ब्बीति यथीहिष्टं क्रमेण तु ।
 मुद्रास्ततो निबध्नीयात् यथोक्तक्रमचोदिताः ॥
 जपञ्चैव प्रकुर्ब्बीति मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 अष्टाविंशतिमष्टौ वा शतमष्टोत्तरं तथा ॥
 कालेषु च तथाप्येवं^२ यथाशक्ति समाहितः ॥
 पद्मं शङ्खस्त्रीवत्सो गदा गरुडं एव च ।
 खड्गस्त्रकञ्च शार्ङ्गञ्च अष्टौ मुद्राः प्रकीर्तिताः ॥

विसर्जनमन्त्रः—

गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराणपुरुषोत्तम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा विन्दन्ति परमं पदम् ।
 अर्जुनं ये न जानन्ति हरेमन्त्रैर्यथोदितम् ।
 ते तत्र मूलमन्त्रेण पूजयन्त्वच्युतं सदा ।

(१) क खं पुस्तकद्वये—जरास्तीर्त्वाः । ग पुस्तके—जरातीतम् ।

(२) खं पुस्तके—यथाप्रोक्तम् ।

ब्रह्मोवाच —

एवं सम्पूज्य विधिवत् भक्षया तं पुरुषोत्तमम् ।
 प्रणम्य शिरसा पश्चात् सागरञ्ज प्रसादयेत् ॥
 प्राणस्वं सर्वभूतानां योनिञ्च सरितां पते ॥ ॥
 तीर्थराज नमस्तेऽस्तु त्राहि मामच्युतप्रिय ॥
 स्त्रात्वैवं सागरे सम्यक् तस्मिन् क्षेत्रवरे हिजाः ।
 तीरे' चाभ्यर्ज्ञा विधिवत् नारायणमनामयम् ॥
 रामं क्षणं सुभद्राञ्ज प्रणिपत्य च सागरम् ।
 शतानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वदुःखविवर्जितः ।
 हृन्दारक इव श्रीमान् रूपयौवनगर्वितः ॥
 विमानेनाकर्वणेन दिव्यगन्धर्वनादिना ।
 कुलैकविंशमुद्भृत्य विष्णुलोकञ्ज गच्छति ॥
 भुक्ता तत्र वरान् भोगान् क्रौडित्वा चाप्सरैः सह ।
 मन्वन्तरशतं साग्रं जरामृत्युविवर्जितः ॥
 पुण्यक्षयादिहायातः कुले 'सर्वगुणान्विते ।
 रूपवान् सुभगः श्रीमान् सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 वेदशास्त्रार्थविद्विप्रो भवेद्यज्वा तु वैष्णवः ।
 योगञ्ज वैष्णवं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

(१) व पुस्तके—तीर्थे ।

(२) व पुस्तके—नरो रूपः ।

(३) व पुस्तके—वज्ञः ।

अहोपरागे संक्रान्त्यामयने विषुवे तथा ।
 युगादिषु षड्शौत्यां व्यतीपाति दिनक्षये ॥
 आषाढ़ग्राञ्चैव कार्त्तिक्यां माघाञ्चान्यशुभे तिथौ ।
 ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति सुमेधसः ॥
 फलं सहस्रगुणितमन्यतौर्यालभन्ति ते ।
 पितृणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र विधानतः ॥
 अक्षयां पितरस्तेषां तृप्तिं संप्राप्नुवन्ति वै ।
 एवं स्नानफलं सम्यक् सागरस्य मयोदितम् ॥
 दानस्य च फलं विप्राः पिण्डदानस्य चैव हि ।
 धर्मार्थ-काम'फलदमायुःकीर्त्तियशस्करम् ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणां धन्यं दुःखप्रनाशनम् ।
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 भूतले यानि तौर्यानि सरितश्च सरांसि च ।
 विशन्ति सर्वतौर्यानि तेनासौ श्रेष्ठतां गतः ॥
 नास्तिकाय न वक्तव्यं नरायेदं हिजोत्तमाः ।
 तावदुभ्यमन्ति तौर्यानि माहात्म्यैः स्वैः पृथक् पृथक् ॥
 यावद् तौर्यराजस्य माहात्म्यं वर्ण्यते हिजाः ।
 राजा समस्ततौर्यानां सागरः सरितां पतिः ॥
 तस्मात् समस्ततौर्येभ्यः श्रेष्ठोऽसौ सर्वकामदः ।
 तमो नाशं यथाऽभ्येति भास्करैऽन्युदिते हिजाः ॥

स्नानेन तीर्थराजस्य तथा सर्वाघसंक्षयः ।
 कीवो नव नवत्यसु यत्र तीर्थानि सन्ति वै ॥
 कः शक्तोति गुणान् वक्तुं तीर्थराजस्य भो हिजाः ॥
 तस्मात् स्नानस्त्रू दानस्त्रू होमं जप्यं सुरार्चनम् ।
 यत्किञ्चित् क्रियते चात्र चाक्षयं भवति हिजाः ॥

तत्रैव ब्रह्मोवाच—

ततो गच्छेहिजश्रेष्ठास्तीर्थं यज्ञाङ्गसभवम् ॥
 इन्द्रद्युम्नसरो नाम यत्रास्ते पावनं शुभम्^१ ॥
 गत्वा तत्र शुचिः श्रीमानाचम्य मनसा हरिम् ।
 ध्यात्वोपस्थाय च जलमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 अश्वमेधाङ्गसभूततीर्थं सर्वाघनाशन ।
 स्नानं त्वयि करोम्यद्य पापं हर नमोऽसु ते ॥
 एवमुच्चार्यं विधिवत् स्नात्वा देवान् कृषीन् पितृन् ।
 तिलोदकेन भो विप्राः सन्तप्याचम्य वाग्यतः ॥
 दत्त्वा पितृणां पिण्डांश्च सम्पूर्ण्य पुरुषोत्तमम् ।
 दशाखमेधिकं सम्यक् फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 सप्तावरान् सप्त पूर्वान् वंशानुदृत्य देववत् ।
 कामगेन विमानेन विष्णुलोकस्त्रू गच्छति ॥
 भुज्ञा तत्र परान् भोगान् यावदाचम्द्रतारकम् ।
 च्युतस्तस्मादिहायातो मोक्षस्त्रू लभते भ्रुवम् ॥

(१) घ पुरुषके—रविमिमं जलम् ।

(२) क पुरुषके—शम्भूमन्वम् ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र—

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां तद्वीनायां वा ज्येष्ठपूर्णिमायां तिथ्यन्तरे
वा उँ अद्य शताखमेधजन्यफलसमफलप्राप्तेकविंशतिकुलोङ्गरण-
सर्वपाप-विनिर्मुक्ति-सर्वदुःख-विवर्जित-बृन्दारकवत्-श्रीमद्रूप-
यौवन-गविंतस्त्वकर्तृकार्कवर्ण-दिव्यगन्धवर्ण-नादि-विमान-करणक-
विष्णुलोकगमन-तदधिकरणक-जरामृत्युविवर्जित-स्वीयसाग्रहमन्व-
न्तरशतावच्छन्नवहुवरभोगोपभोगबह्वपरःक्रीड़न-तदुत्तरैहिकसर्व-
गुणान्वित-कुलोत्पन्न-रूपवत्सुभग-श्रीमत्यवादि-जितेन्द्रिय-वेद-
शास्त्रार्थविद्यज्ञ-वैष्णवविप्रत्वभवनवैषणवयोगप्राप्तिपूर्वक-मोक्षा-
वाप्तिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना सागरस्नानपूर्वकनारायणपूजन-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पग्राह्यवटं चिःप्रदक्षिणीकृत्य ततो दक्षिणे धनुः—
शतवये सागरतीरे शुचौ शुचिरूपविश्य “ॐ नमः” इति विवर्ण-
हस्ताङ्गुष्ठयोः, ततः पादयोः, ततः शिखायां, ततः शिरसि न्यस्य-
ततो नाकारं तर्जन्योः, राकारं मध्यमयोः, यकारमनामिकयोः,
णाकारं कनिष्ठयोः, यकारं तलयोन्यसेत् ।

ततः ऊँकारं वामपादे, नकारं दक्षिणपादे, मोकारं वाम-
कव्यां, माकुरं दक्षिणकव्यां, राकारं नाभौ, यकारं वामबाहौ,
णाकारं दक्षिणबाहौ, यकारं मूर्द्धि न्यसेत् ।

ततोऽध ऊर्ज्जं, हृदि, पार्खयोः, पृष्ठतः, पुरतश्च नारायण्श्च
ध्यात्वा—

ॐ—पूर्वे मां पातु गोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः ।

पश्चिमे श्रीधरो देवः केशवसु तथोत्तरे ॥

पातु विष्णुस्तथानेये नैऋते माधवोऽव्ययः ।

वायव्ये तु हृषीकेशस्तथेशाने च वामनः ।

भूतले पातु वाराहस्तथोर्ज्ज्ञं चिविक्रमः ॥

इति कवचकरणरूपमन्त्रं पठित्वा—

अहं नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।

इति ध्यात्वा सागरमुहिश्य—

ॐ—ब्रह्मग्निर्हिंपदां नाथ रेतोधाः कामदीपनः ।

प्रधानः सर्वभूतानां जीवानां प्रभुरव्ययः ॥

अमृतस्यारणिस्त्रिं हि देवयोनिरपांपते ।

हृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज नमोऽस्तु ते ॥

ततः सागरं प्रविश्य यथोक्तस्त्रानविधिं निवर्त्य ऊँ आपो हि हा
मयोभुव इति, ॐ यो वः शिवतमो रस इति, तस्मा अरङ्गमाम
इत्याद्यब्दैवतेन मन्त्रतयेणाभिषेकं मार्जनश्च कृत्वा जले मनस्ति-
रघमर्षणसूक्तं जपेत् ।

तत उक्तीर्थं धौते वाससी परिधाय सम्यावद्वनमष्टोत्तर-
शतगायत्रीजपान्तं कृत्वा—विभ्राडित्यादिकमन्त्रं वा सौरमन्त्रतयं
अपित्वा सूर्यं प्रदक्षिणीकृत्य दर्भंशयवत्यासने प्राञ्छुखु उपविश्य
क्रक्षयज्ञं कृत्वा भूमौ प्राग्नकुशोपरि देवादितर्पणं सयवजलेन ततो

दक्षिणाग्रकुशतयोपरि पित्रादितर्पणं सतिलजलाञ्जलिभिः कृत्वा
कातीयस्त्रानकरणपक्षे तर्पणोत्तरकर्माणि कृत्वा, सूर्यायाञ्जलिं
दत्त्वा सूर्यं सम्पूज्याचस्य मौनी हस्तमितां चतुरस्त्रां चतुर्द्वारां वेदिं
विलिख्य तत्त्वमध्येऽष्टदलं सकर्णिकं पद्ममालिख्य हृदये रक्तमाकारं
त्रिशिखं ज्वलदग्निरूपं चिन्तयेत् । ततश्चन्द्रमण्डलमध्यस्थमाकारं
शुक्रवर्णममृतेन च प्लावयन्तं मूर्धि चिन्तयेत् । एतेन च निर्धूत-
पापो दिव्यदेहो भवति ।

ततो नमो नारायणायेति मन्त्रेण कफोणितो अङ्गुल्यग्र-
पर्यन्तयोः करबोः शुद्धिं विधाय नम इति त्रिवर्णं हस्ता-
ङ्गुष्ठयोः, ततो हस्तयोः, ततः पादयोः, ततः शिखायां, ततः शिरसि
न्यस्य—नाकारमङ्गुष्ठयोः, राकारं तर्जन्योः, यकारं मध्यमयोः,
णाकारमनामिकयोः, यकारं कनिष्ठयोर्न्यसेत् ।

ततः उँकारं शुक्रवर्णं भूलीकात्मकं वामपादे, नकारं रक्त-
वर्णं भुवर्लीकात्मकं दक्षिणपादे, मोकारं श्यामवर्णं स्वर्लीकात्मकं
वामकव्यां, नाकारं रक्तवर्णं महर्लीकात्मकं दक्षिणकव्यां, राकारं
कुङ्कुमवर्णं जगलोकात्मकं नाभौ, यकारं पीतवर्णं तपीलोकात्मकं
वामबाहुमूले, नाकारं कञ्जलाभं सत्यलोकात्मकं दक्षिणबाहुमूले,
यकारं रक्तवर्णं ब्रह्मस्वरूपं मूर्धि न्यसेत् ।

ततः उँ विष्णवे नम इति शिरः । उँ ज्वलनाय नम इति
शिखा । उँ विष्णवे नम इति कवचम् । उँ विष्णो स्फुर इति दिग्-
बन्धनम् । उँ हुं फड़स्त्रमिति, उँ शिरसि शुक्रं वासुदेवमिति न्यसेत् ।
ललाटे रक्तं सङ्कर्षणं ग्रहत्मन्तं बङ्गिं तेज आदित्यं आमिति न्यसेत् ।

ग्रीवायां पीतं प्रद्युम्नं वा(रि)युमिघं आमिति न्यसेत् । हृदये
कण्ठमनिरुद्धं सर्वशक्तिसमन्वितम् आमिति न्यसेत् । ततः—

ममाग्ने च स्थितो विष्णुः पृष्ठतश्चापि केशवः ।

गोविन्दो दक्षिणे पाश्वे वामे तु मधुसूदनः ॥

उपरिष्टात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।

अवान्तरा दिशो यासु तासु सर्वासु माधवः ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।

नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयो ह्यहम् ॥

इति विचिन्त्य ऊँकारं शुक्लवर्णमित्यारभ्य वासुदेवमयो
ह्यहमित्यल्लं स्वाभिमुखस्थिते देवेऽपि चिन्तयेत् ।

ततः हुं फडित्यनेन विघ्नविनाशनाय स्वस्य देवस्य च प्रोक्तं
कुर्यात् । ततः कर्णिकोपरि सूर्यविम्बं तदुपरि चन्द्रविम्बं तदुपरि-
बङ्गविम्बं विचिन्त्य व्योममध्ये वायुं वायुमध्येऽष्टदलपद्मं तन्मध्ये
विष्णुं न्यसेत् ।

ततो हृदि ज्योतीरूपं ऊँकारं विचिन्त्य स्थिरीकृत्य कर्णिकायां

चतुर्भुजं महासत्त्वं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।

चिन्तयित्वा महायोगं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥

इति विचिन्त्य परमेश्वरम् —

ॐ—मीनरूपो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

आयातु देवो वरदो मम नारायणोऽप्रतः ॥

इति मन्त्रेणावाहयेत् ।

ततः कर्णिकायाम्—

ॐ सुमेरोः पादपीठेऽत्र पद्मकल्पितमासनम् ।

सर्वसत्त्वहितार्थाय तिष्ठ त्वं मधुसूदन ! ॥

इति स्थापयेत् ।

“ॐ लैलोकयपतीनां पतये देवदेवाय हृषीकेशाय विष्णवे नमः
एषोऽर्घं ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेणार्घं दद्यात् ।

ॐ—पादं पादाय देवेशं पद्मनाभं सनातनं ।

विष्णो कमलपत्राच्च गृहण मधुसूदन ॥

इदं पादं ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण पादं
दद्यात् ।

ॐ—मधुपर्कं महादेव ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव ।

मया निवेदितं भक्त्या गृहणं परमेश्वर ॥

एष मधुपर्कः—ॐ नमो नारायणाय नम इति मन्त्रेण
मधुपर्कं दद्यात् ।

“ॐ—मन्दाकिन्यासु ते॑ वारि सर्वपापहरं शिवम् ।

गृहणाचमनीयं त्वं मया भक्त्या निवेदितम् ॥

इदमाचमनीयं ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेणा-
चमनीयं दद्यात् ।

“ॐ—त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिरस्त्वं वायुरेव च ।

लोकसन्धृतिमात्रेण वारिणा स्नापयाम्यहम् ॥

(१) क ए पुस्तकह्ये—पादयन्तु पादयोर्देव ।

(२) घ पुस्तके सितम् ।

इदं स्नानीयम् ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण
स्नानीयं दद्यात् ।

“ॐ—देव त्वं वाससा युक्तो यज्ञवर्णसमन्वितः ।
स्वर्णवर्णप्रभे देव वाससौ तव केशव ॥

इदं वस्त्रम् ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण वस्त्रं
दद्यात् ।

ॐ—शरीरम्ते न जानामि चेष्टाच्छैव च केशव ।

मध्या निवेदितान् गम्भान् प्रतिगृह्ण विलिप्यताम् ॥

इदमनुलेपनम् ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण
गम्भं दद्यात् ।

“ॐ—ऋग्यज्ञःसाममन्त्रेण निष्ठुत्तं॑ पद्मयोनिना ।
सावित्रीयन्त्यसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत ॥

इदमुपवीतम् ॐ नमो नारायणाय नमः” इति मन्त्रेण
उपवीतं दद्यात् ।

“ॐ दिव्यरत्नसमायुक्ता बह्निभानुसमप्रभाः ।
गाचाणि ते शीभयन्तु अलङ्घाराश्च केशव ॥

इदमाभरणम् ॐ नमो नारायणाय नमः,” इति मन्त्रेणा-
भरणं दद्यात् ।

(१) ए पुस्तके—देवतत्वसमायुक्त यज्ञकर्म्मसमन्वित- ।

(२) ग पुस्तके—त्रिष्ठुतम् ।

ततः पूजा ।

तत्र—

ॐ अ॒ नमः । ॐ न नमः । ॐ मो नमः । ॐ ना
नमः । ॐ रा नमः । ॐ य नमः । ॐ णा नमः । ॐ य नमः ।
इति व्यस्तेन प्रत्येकं सम्पूज्य ततः समस्तेन “ॐ नमो नारायणाय
नमः” इति मन्त्रेण पूजयेत् ।

तत अ॑ नमो भगवते वासुदेवाय नम इति हादशाच्चरमन्त्रेण
पूजयेत् ।

ॐ—वनस्पतिरसो, दिव्यो गन्धाद्यः सुरभिष्ठ ते^१ ।

मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्णताम् ॥

एष धूप अ॑ नमो नारायणाय नमः, इति मन्त्रेण धूपं
दद्यात् ।

ॐ—सूर्याचन्द्रमसोज्योतिर्विद्युदम्ब्योस्तस्मैव च ।

त्वमेव ज्योतिषां देव दीपोऽयं प्रतिगृह्णताम् ॥

एष दीप अ॑ नमो नारायणाय नमः, इति मन्त्रेण दीपं
दद्यात् ।

ॐ—शक्तं चतुर्विधस्मैव रसैः षड्भिः समन्वितम् ।

मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं तव केशव ॥

अ॑ नमो नारायणाय नमः, इति मन्त्रेण नैवेद्यं दद्यात् ।

(१) ग पुस्तके—सुमनोहर ।

(४) घ पुस्तके—तशार्पये ।

एवं सम्भूज्य पूर्वदले वासुदेवं, दक्षिणे सङ्करणं, पश्चिमदले प्रद्युम्नम्, उत्तरदले अनिरुद्धम्, आग्नेयदले वाराहं, नैऋतदले नरसिंहं, वायव्यदले माधवम्, ईशानदले चिविक्रमं व्यसेत् ।

ततः साधकाभिमुखस्याष्टाकरस्य देवस्य पुरतो गरुडं, दक्षिणे महागदां, वामे शार्ङ्गं धनुः, दक्षिणे इषुधी, वामे शङ्खं, दक्षिणपाश्वे श्रियं, वामपाश्वे पुष्टिं व्यसेत् ।

ततो वनमालां श्रीवत्सकौसुभान् हृदयस्थले व्यसेत् चक्रादिन्यासोऽष्टदिक्षु ।

ततः प्राच्यामित्तम्, आग्नेयामग्निं, दक्षिणे यमं, नैऋत्यां निकर्त्तिं, पश्चिमायां वरुणं, वायव्यां वायुम्, उत्तरस्यां धनदम्, ऐशान्यामीशानम्, अधोऽनन्तम्, जह्ने ब्रह्माणं व्यसेत् ।

ततो न्यासस्थानेषु वासुदेवादीन् ब्रह्मान्तान् पूजयेत् ।

तथा हि—

ॐ वासुदेवाय नमः, ॐ सङ्करणाय नमः, ॐ प्रद्युम्नाय नमः, ॐ अनिरुद्धाय नमः, ॐ वराहाय नमः, ॐ नरसिंहाय नमः, ॐ माधवाय नमः, ॐ चिविक्रमाय नमः, ॐ गरुडाय नमः, ॐ महागदाय नमः, ॐ शार्ङ्गाय धनुषे नमः, ॐ इषुधिभ्यां नमः, ॐ शङ्खाय नमः । ॐ श्रिये नमः, ॐ पुष्ट्ये नमः, ॐ वनमालाये नमः, ॐ श्रीवत्साय नमः, ॐ कौसुभाय नमः । ॐ इन्द्राय नम, ॐ अग्नये नमः, ॐ यमाय नमः, ॐ निकर्त्तये नमः, ॐ वरुणाय नमः, ॐ वायवे नमः, ॐ धनदायु नमः, ॐ ईशानाय नमः, ॐ अनन्ताय नमः, ॐ ब्रह्मणे नमः । एवं

ध्यानेन यथा सम्पूज्य प्रकृतपरिकरसम्पन्ननारायणदर्शनस्याव्यय-
विष्णुप्रवेशफलमतस्तत्तदा कर्त्तव्यम् ।

ततः पद्म-शङ्ख-श्रीवत्स-गदा-गरुड़-कौसुभ-चक्र-शार्ङ्गमुद्राः
ग्रदर्श्याष्टाच्चरमन्तमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमधिकं वा जपित्वा—

ॐ— गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराणं पुरुषोत्तम ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा विन्दन्ति परमं पदम् ॥

इति •

पूजितं विष्णुं शिरसा प्रणम्य—

प्राणख्लं सर्वभूतानां योनिश्च सरितां पते ।

तीर्थराज नमस्तेऽस्तु त्राहि मासच्युतप्रिय ॥

इति पठित्वा सागरं प्रसादयेत् ।

ततो रामं कृष्णं सुभद्रां प्रणिपतेदिति पुरुषोत्तमकैवले सागर-
स्थानपूर्वक नारायणार्चनविधिः ।

ततः इन्द्रद्युम्नसरो गत्वा—“ॐ अद्य दशाश्वमेधजन्यफल-
समफलप्राप्ति-सप्तपूर्व-सप्तापर-वंशोद्धरणपूर्वक--कामगविमान-
करणक-देववद्विष्णुलोकगमन-तदधिकरणकाचन्द्रतारक-बहुवर-
भोगोपभोग-तदुत्तरैतल्लोकगमनपूर्वक-मोक्षप्राप्तिकामो ब्रह्म-
पुराणोत्तविधिना इन्द्रद्युम्नसरःपितृपिण्डदान-पुरुषोत्तमपूजना-
न्यहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पर इन्द्रद्युम्नसरसि आचम्य हरिं ध्यात्वा ॐ नमो
नारायणायेति मन्त्रजपेन हरिमुपस्थाय जलं प्रविश्य विधिवत्
स्थात्वा शेषे—

ॐ— अश्वमेधाङ्गसभूत तीर्थं सर्वाघनाशन ।

स्नानं लवयि करोम्यद्य पापं हर नमोऽस्तु ते ॥

इति पठित्वा स्नान्वा देवषिंतर्पणं सयवोदकेन, पितृतर्पणं सतिलोदकेन क्षत्वाऽऽचम्य मौनी स्वगृह्णोत्तरीत्या षट्पुरुषपिण्डान् दत्त्वा पुरुषोत्तमं पूजयेत् ।

सागरतौरे च स्नान-दान-होम-जप देवार्चनादि यदेव क्रियते तदक्षयं भवति ।

उपरागे संक्रान्त्यां, युगादौ, तिथिक्षये, व्यतीपाते, आषाढ्यां, कात्तिंक्यां, माघ्यां, पर्वणि एतदन्यस्मिन् वा काले यदन्यतीर्थं स्नानादि तत्तदा सागरे सहस्रगुणं भवति ।

यदा कदाचिदपि सागरतौरे पिण्डानमक्षयपितृतप्ति-फलकमिति ।

एवं क्षत्वा पञ्चतीर्थीमिकादश्यामुषोषितः ।

ज्यैष्ठस्य शुक्रदादश्यां यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् ॥

स पूर्वीक्षां फलं प्राप्य क्रीडित्वा चाच्युतालये ।

प्रयाति परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥

पञ्चतीर्थीं तु - मार्कण्डेयसरोऽक्षयवटः सागर इन्द्रद्युम्नसरः रौहिणेयस्तेति । तेनादौ मार्कण्डेयक्रदे विधिवत् स्नानं, ततोऽक्षयवटप्रदक्षिणं, ततो विधिवत् सागरस्नानं, तत इन्द्रद्युम्नक्रदे विधिवत् स्नानं, ततो रौहिणेयदर्शनमित्येकादश्यामारब्धोपवासस्य पञ्चकर्माणि ततो द्वादश्यां देवार्चनान्तं नित्यकर्म क्षत्वा पुरुषोत्तमदर्शनमिति ।

पूर्वोक्तमिति—पञ्चतीर्थी^(१) विना क्षतपुरुषोत्तमदर्शने पूर्वं
यत् फलमुक्तं तदित्यर्थः ।

क्रीडित्वेत्यादि ततोऽधिकमप्यत्र फलं भवतीत्यर्थः ।

तदयमत्र प्रयोगः—

ॐ ज्यैषुशुक्लदादश्यधिकरणक-पुरुषोत्तमदर्शनजन्यफलप्राप्त्य-
च्युतालयक्रीडनपूर्वक-पुनुरावृत्तिरहितपरमालयगमनकाम एका-
दश्यामारब्धोपवासः पञ्चतीर्थीकर्म्मं क्षत्वा ज्यैषुशुक्लदादश्यां
पुरुषोत्तमदर्शनमहङ्करिष्ये” इति सङ्ख्याप्त एकादश्यां पञ्चतीर्थीं
क्षत्वोपसेत् ।

द्वादश्यां पुरुषोत्तमं पश्येत् ततः पारणेति ।

ब्रह्मपुराणे ।

ब्रह्मोवाच—तथा—

शुणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रवस्यामि समाप्ततः ।

ज्यैषुमासं 'तथा तेभ्यः प्रशंसामि पुनः पुनः ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितश्च सरांसि च ।

पुष्करिण्यस्तडागानि वाप्यः कूपास्तथा छदाः ॥

नाना नद्यः समुद्राश्च सप्ताहं पुरुषोत्तमे ।

ज्यैषु-शुक्लदशम्यादि प्रत्यक्षं यान्ति सर्वदा ॥

स्नानदानादिकं तस्मादेवताप्रेक्षणं हिजाः ।

यत्किञ्चित् क्रियते तत्र तस्मिन् कालेऽक्षयं भवेत् ॥

(१) ग पुस्तके—तीर्थम् ।

(२) ग पुस्तके अथा ।

शुक्रपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि हिजोत्तमाः ।
 हरते दश पापानि तस्माहशहरा स्मृता ॥
 यस्तस्यां हलिनं क्षणं पश्येद्द्वां सुसंयतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं ब्रजेन्नरः ॥
 उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्रयने पुरुषोत्तमम् ।
 दृष्टा रामं सुभद्राच्च विष्णुलोकं ब्रजेन्नरः ॥
 नरो दोलाग(यि)तं दृष्टा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
 फालुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं ब्रजेत् ॥
 विषुवहिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थीं विधानतः ।
 कृत्वा सङ्कर्षणं क्षणं दृष्टा भद्राच्च भी हिजाः ॥
 नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकच्च गच्छति ॥
 यः पश्यति तृतीयायां क्षणं चन्दनभूषितम्^१ ।
 वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्तिरम् ॥
 ज्येष्ठरां ज्येष्ठक्षयुक्तायां यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् ।
 कुलैकविंशानुदृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥

तथा तत्रैव—

यदा भवेन्महाज्येष्ठो राशिनक्षत्रयोगतः ।
 प्रयत्नेन तदा मत्येग्नतव्यं पुरुषोत्तमम् ॥
 क्षणं दृष्टा महाज्येष्ठरां रामं भद्राच्च भी हिजाः ।
 नरो इदशयात्रायाः फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥

(१) ए पुस्तके - रूषितम् ।

प्रयागे च कुरुक्षेत्रे पुष्करे नैमिषि गये ।
 गङ्गाद्वारे ॑च कुञ्जाम्बे गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 कोकामुखे शूकरे च मथुरायां मरुस्थले ।
 शालग्रामे वायुतीर्थं मन्दारे सिन्धुसागरे ॥
 पिण्डारके चित्रकूटे प्रभासे कनकले तथा ।
 ॒गङ्गाद्वारे द्वारकायां तथा वदरिकाश्रमे ॥
 ॑लोहदण्डे चाखतीर्थं सर्वपापविमोचने ।
 ॒कर्हमाले कोटितीर्थं तथा चामरकुण्डके॑ ॥
 ॑लोहाकुले चेन्नुमार्गे सोमतीर्थं पृथृदके ।
 उत्पलावर्त्तके चैव पृथृत्तुङ्गे सकुञ्जके ॥
 एकाम्ब्रके च केदारे काश्याञ्च विरजे द्विजाः ।
 कालञ्जरे च गोकर्णे श्रीशैले गन्धमादने ॥
 महेन्द्रे मलये बिन्ध्ये पारिपात्रे हिमालये ।
 सह्ये च शुक्लिमन्ते च गोमन्ते चार्वुदे तथा ॥
 गङ्गायां सर्वतीर्थेषु यामुनेषु च भो द्विजाः ।
 सारस्तेषु गोमत्यां ब्रह्मपुत्रेषु सप्तसु ॥

(१) ग पुस्तके कुशावर्त्ते ।

(२) घ पुस्तके शङ्कोद्वारे ।

(३) घ पुस्तके—कुण्डे ।

(४) घ पुस्तके कामालये ।

^५ (५) ग पुस्तके अमरकण्डके ।

(६) ग पुस्तके—लोहार्गले जम्बुतीर्थे ।

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च नर्मदा ।
 तापी पयोणी कावेरी शिंप्रा चम्मखती द्विजाः ॥
 वितस्ता चन्द्रभागा च शतद्रुबाहुदा तथा ।
 ऋषिकुल्या कुमारी च विपाशा च दृष्टहती ॥
 सरयूवरगङ्गा च गणडकी च महानदी ।
 कौशिकी करतोया च चिस्तोता मधुवर्त्तिनी ॥
 महानदी वैतरणी यास्वान्या नामुकीर्तिताः ।
 अथ किं बहुनोक्तेन भाषितेन द्विजोक्तमाः ॥
 पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु हरेश्वायतनेषु च ।
 सागरेषु च शैलेषु नदीषु चापरासु च ॥
 यत् फलं स्नानदानेन राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 तत् फलं क्षणमालोक्व महाज्यैष्ठगां लभेन्नरः ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गन्तव्यं पुरुषोक्तमम् ।
 महाज्यैष्ठगां सुनिश्चेष्ठाः सर्वकामफलेषुभिः ॥
 दृष्टा रामं महाज्यैष्ठगां क्षणं सह सुभद्रया ।
 विष्णुलोकं नरो याति समुद्रृत्य कुलं शतम् ॥
 भुक्ता तत्र वरान् भोगान् यावदाङ्गतसंप्लवम् ।
 पुरुषक्षयादिहागत्य चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ॥

(१) घ पुस्तके—वाहिनी ।

(२) स्त्र घ पुस्तके सरःसु च, ग पुस्तके पयःसु च ।

स्वधर्मनिरतः शास्तः क्षणभक्तो जितेन्द्रियः ।

वैष्णवं योगमास्याय ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

इति महाच्छैष्ठी ॥

अथैतत्रयोगः—

“ॐ अद्य ज्यैष्ठपूर्णिमायां ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां हृषराशिस्थे
भास्करे इदशयात्राजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकामः क्षण-राम-
सुभद्रा-दर्शनमहं करिष्ये”^० इति सङ्ख्यत्र तान् पश्येत् ।

अथवा—

कुलशतोषरणपूर्वक-विष्णुलोकगमन-तदधिकरणाह्नतसंप्रव-
पर्यन्त-वरबहुभोगोपभोगतदुत्तरैहिकचतुर्वेदि-स्वधर्मनिरतशान्त-
क्षणभक्तो जितेन्द्रियविप्रत्वभवनोत्तर-वैष्णवयोगप्राप्तिपूर्वक-मोक्षा-
वाप्तिकामो वा क्षणरामसुभद्रादर्शनमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य ज्यैष्ठपूर्णिमायां ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां हृषराशिस्थे
सवितरि पृथिव्यधिकरणकसकलतीर्थ-नारायणायतन-सागरशैल-
नदी-सरोऽधिकरणक--रविग्रहकालीनस्नानदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकामो वा क्षणदर्शनमहं करिष्ये ।

तथा—

ब्रह्मपुराणे ।

मुनय ऊचुः—

कस्मिन् काले भवेत् स्नानं क्षणस्य कमलोद्धव ।

तथा तत्कारयन्तीह स्नानं तस्य विधिं वद ॥

(१) मूले—विधिना केन तद्ब्रूहि ततो विधिविहांवर ।

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं मुनयः स्नानं क्षणस्य वदतो मम ।
 रामस्य च सुभद्रायाः पुण्यं सर्वाघनाशनम् ॥
 'मासि ज्येष्ठे च सम्प्राप्ते नक्षत्रे चन्द्रदैवते ।
 पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वकालं हरेहिंजाः ॥
 सर्वतीर्थमयः कूपस्तताऽस्ते निर्मलः शुचिः ।
 तदा भोगवती तत्र 'प्रत्यक्षं भवति द्विजाः ॥
 तस्माज्जैग्रष्टयां समुद्भृत्य हैमाद्यैः कलसैर्जलम् ।
 क्षणरामाभिषेकार्थं सुभद्रायाश्च भो द्विजाः ॥
 क्षत्वा सुशोभनं मञ्चं पताकाभिरलङ्घतम् ।
 सुट्टदः सुखसञ्चारं वस्त्रैः पुष्पैरलङ्घतम् ॥
 विस्तीर्णं धूपितं धूपैः स्नानार्थं रामक्षणयोः ।
 सितवस्त्रपरिच्छन्नं मुक्ताहारावलम्बितम् ॥
 तत्र नानाविधैर्वाद्यैः क्षणं नीलाम्बरं द्विजाः ।
 मध्ये 'सुभद्राञ्चास्याप्य जयमङ्गलनिःस्वनैः ॥
 ब्रह्मणैः क्षत्रियैर्बैश्यैः शूद्रैश्वान्यैश्च जातिभिः ।
 अनेकशतसाहस्र्वृतं स्त्रीपुरुषैहिंजाः ॥
 गृहस्थाः स्नातकाशैव यतयो ब्रह्मचारिणः ।
 स्नापयन्ति तदा क्षणं मञ्चस्यं सहलायुधम् ॥

(१) घ पुस्तके मासे ।

(२) ग पुस्तके प्रत्यक्षा ।

(३) ख पुस्तके — स्थाप्य दञ्चे सुभद्राञ्च ।

तथा समस्ततीर्थानि पूर्वोक्तानि हिजोक्तमाः ।
 खोदकैः पुष्पमिश्रैश्च स्नापयन्ति पृथक् पृथक् ॥
 पश्चात् 'पटहसङ्गातैर्भेरी-सुरजनिस्वनैः ।
 काहलैस्तालशब्दैश्च मृदङ्गैर्विधैस्तथा ॥
 अन्यैश्च विविधैर्वाद्यैर्बण्टास्तनविभूषितैः ।
 खोणां मङ्गलशब्दैश्च सुतिशब्दैर्मनोहरैः ॥
 नानास्तोत्रवैः पुण्यैः सामशब्दोपल्लंहितैः ।
 यतिभिः स्नातकैश्चैव गृहस्यैवंस्त्रियांचारिभिः ॥
 स्नानकाले सुरश्रेष्ठं सुवन्ति परया मुदा ।
 'श्यामावदातवेश्याभिः कुचभारावनामिभिः ॥
 पौत्रतत्त्वाम्बराभिश्च मात्यदामावनामिभिः ।
 सरद्वैः कुण्डलैर्दिव्यैः सुवर्णस्तवकान्वितैः ॥
 चामरै रुक्मीदण्डैश्च वीज्येति रामकेशवौ ।
 यद्य-विद्याधरैः सिद्धैः किञ्चरैरस्तरोगणैः ॥
 परिवार्याम्बरगतैदेव-गन्धर्व-चारणैः ।
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुहणाः ।
 लोकपालास्तथान्ये च सुवन्ति पुरुषोक्तमम् ॥

(१) व पुस्तके शङ्काद्यैः । ग पुस्तके भर्भरैः ।

(२) ग पुस्तके घोषैः ।

(३) द पुस्तके द्यामैर्द्याजनैश्चैव ।

(४) मूलपुस्तके रत- ।

नमस्ते देवदेवेश पुराण पुरुषोत्तम ।
 स्वर्गस्थित्यन्तकृहेव लोकनाथ जगत्पते ॥
 चैलोकयधारिणं देवं 'ब्रह्माणं मोक्षकारणम् ।
 तं नमस्यामहे भक्त्या सर्वकामफलप्रदम् ॥
 सुत्वैवं विबुधाः क्षणं रामच्छैव महाबलम् ।
 सुभद्राच्च मुनिश्चेष्टास्तदाकाशे व्यवस्थिताः ॥
 गायन्ति देवगन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
 देवतूर्याख्यवाद्यन्त वाता वान्ति सुश्रीतलाः ॥
 पुष्पमिश्रं तदा मेघा वर्षन्त्याकाशगोचराः ।
 जयशब्दच्च कुर्वन्ति मुनयः सिङ्ग-चारणाः ॥
 शक्राद्या विबुधाः सर्वे कृषयः पितरोऽव्ययाः ।
 प्रजानां पतयो नागा ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥
 ततो मङ्गलसम्भारैर्विधिमन्तपुरस्ततम् ।
 आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥
 इन्द्रो विष्णुर्महावीर्यो सूर्यो चन्द्रमसौ तथा ।
 धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलाऽनलौ ॥
 पूषा भगोऽर्यमा त्वष्टा अंशुनैव विवस्ता ।
 पत्नीभ्यां सहितो धीमान् मित्रेण वरुणेन च ॥
 रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्याच्च हृतः प्रभुः ।
 विश्वैर्देवैर्महाद्विष्णु साध्यैश्च पितॄभिः सह ॥

(१) क ग उल्लके लैलोकयवरणं देवं ब्रह्माख्यम् ।

(२) घ पुरुषके रहाश्चि— ।

गन्धव्यैरप्सरोभिष्व यक्ष-राक्षस-पद्मगैः ।
 हेवर्षिभिरसंख्यैस्तथा ब्रह्मर्षिभिर्वरैः ॥
 वैखानसैर्व्यालि(ल)खिल्यैर्वायाहारैर्मरीचिपैः ।
 भृगुभिष्वाङ्गिरोभिष्व॑ सर्वविद्यासुनिष्ठितैः ॥
 सर्वविद्याधरैः पुरुषैर्योगसिद्धिभिराहृतः ।
 पितामहः पुलस्यश्च पुलहश्च महातपाः ॥
 अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिष्व मरीचिर्भृगुरेव च ।
 क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ॥
 कृतवश्च॑ ग्रहाशैव ज्योतींषि च द्विजोत्तमाः ।
 मूर्त्तिमत्यश्च सरितो वेदाशैव सनातनाः ॥
 समुद्राश्च ऋदाशैव तीर्थानि विविधानि च ।
 पृथिवी द्यौर्दिशशैव पादपाश्च द्विजोत्तमाः ॥
 अदितिर्देवमाता च श्रीः स्वाहा चै सरस्वती ।
 उमा गौरी॑सिनीवाली तथा चानुमतिः कुहः ॥
 राका च धिषणा चैव पत्रग्रस्वान्या दिवौकसाम् ।
 हिमवांशैव विन्ध्यश्च मेरुश्वानेकवीर्यवान्॑ ॥
 एरावतः सानुचरः कलाकाष्ठास्तथैव च ।
 मासार्ष्ण मास कृतवस्तथा रात्रग्रहनी समाः ॥

(१) ग पुस्तके—यतिभिष्व ।

(२) घ पुस्तके—रूपराश ।

(३) ख पुस्तके—ह्लीः श्रीः स्वाहा ।

(४) क पुस्तके—माटो ।

(५) घ पुस्तके—श्वर्गवान् ।

उच्चैःश्रवा'हयश्रेष्ठो नागराजस्त्र वासनः ।
 अरुणो गरुड़श्वैव वृक्षाश्वैषधिभिः सह ॥
 धर्मश्व भगवान् देवः^१ समाजमुर्हि सङ्गताः ।
 मृहीत्वा ते तदा विप्रा देवाः सर्वे दिवौकसः ॥
 आभिषेचनिकं द्रव्यं मङ्गलानि च सर्वशः ।
 दिव्यसम्भारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्द्धिजाः ॥
 सारखतीभिः पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव च ।
 तोयेनाकाशगङ्गायाः क्षणं रामेण सङ्गतम् ॥
 सपुष्टैः काञ्चनैः कुञ्जैः स्नापयन्त्यस्वरे स्थिताः^२ ।
 सञ्चरन्ति विमानानि देवानामस्वरे तथा ॥
 उच्चावचानि दिव्यानि कामगानि स्थिराणि च ।
 दिव्यरक्षविचित्राणि सेवितान्यप्सरोगणैः ॥
 गीतैर्वाद्यैः पताकाभिः श्रोभितानि समन्ततः ।
 एवं तदा मुनिश्रेष्ठाः क्षणं रामेण सङ्गतम् ।
 स्नापयित्वा सुभद्राञ्च संखुवन्ति सुदाऽन्विताः ॥
 जय जय लोकपाल भक्तरक्षक ।
 जय पद्मनाभ जय भूधरण^३ ॥

(१) क ख ग पुस्तके—हाङ्गाङ्गः ।

(२) मूल पुस्तके—देवैः ।

(३) ग पुस्तके—स्नापयन्त्यवनिस्थिताः ।

(४) ख पुस्तके—भूतचरण ।

तीर्थचिन्तामणिः ।

जय जय चाऽऽदिदेव जय बहुकरण' ।

जय वासुदेव जय चाऽऽदिकारण ॥

जय जय दिव्यमीन जय त्रिदशवर ।

जय जय जलधिशयन जय योगिवर ॥

जय जय सूर्यानुजै जय देवराज ।

जय जय कौटभारे जय वेदवरै ॥

जय जय कूर्मरूप जय यज्ञवरै ।

जय जय कमलनाभ जय शैलधर ॥

जय जय योगशयन जय विगधर ।

जय जय विष्णमूर्ते जय चक्रधर ॥

जय जय भूतनाथ जय धरणीधर

जय जय शिष्मायिन् जय पीतवासः ॥ ।

जय जय सोमकान्त जय योगवास

जय जय दैत्यदहन जय धर्मवास ॥

जय जय गुणनिधान जय श्रीनिवास ।

जय जय गरुड़गमन जय सुखनिवास ।

जय जय धर्मकेतो जय यतिनिवास जय जय गहनवासै ॥

(१) ग पुस्तके—कारण ।

(२) ग पुस्तके—स्त्र्यनेत्र ।

(३) ख पुस्तके—वैद्यवर ।

(४) घ पुस्तके—यज्ञरूप ।

(५) घ पुस्तके—महीनिवास ।

(६) ग पुस्तके—भवान्धिवास ।

जय जय योगिगम्य जय जय मखनिवास
 जय जय वेदवेद्य जय शान्तिकर
 जय जय योगिचिर्म्ल्य जय पुष्टिकर ।
 जय जय ज्ञानमूर्ते जय कमलाकर ॥
 जय जय 'भाववेद्य जय मुक्तिकर
 जय जय विमलदेह जय सत्त्वनिलय ।
 जय जय प्रीतिकर जय गुणसमूह^१
 जय जय यज्वक जय गुणविहीन ॥
 जय जय मोक्षकर जय भूशरण्य
 जय जय कान्तियुत जय लोकशरण ।
 जय जय लक्ष्मौयुत जय पञ्चजात्
 जय जय भोगयुत जय नीलाम्बर ॥
 जय जय योगयुत जयाऽतसीकुसुम-
 श्यामदेह जय जय समुद्रनिविष्टगीह^२ ।
 जय जय लोककान्त^३ जय परमशान्त
 जय परमसार जय चक्रधर जय शान्तिकर ।
 जय जय मोक्षकर जय कलुषहर ।

(१) मूले—भववेद्य ।

(२) क पुस्तके—सहृद् । घ पुस्तके—समृद् ।

(३) घ पुस्तके—सप्तसहृद्रविष्टहे ।

(४) घ पुस्तके—जब लोककान्त ।

जय छण जगदाय जय सङ्खरणागुज ।
 जय पश्चपलाशाक्ष जय वाच्छाफलप्रद ॥
 जय मालाहृतीरस्क जय चक्रगदाधर ।
 जय पश्चालयाकान्त जय विष्णो नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मोवाच—

एवं सुत्वा तदा देवाः शक्राद्याः हृष्टमानसाः ।
 सिद्धचारणसङ्घास्त्रं ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥
 मुनयो वालिखिल्यास छणं रामेण सङ्गतम् ।
 सुभद्रास्त्रं सुनिश्चेष्ठाः प्रणिपत्याम्बरे स्थिताः ॥
 हृष्टा सृष्टा' नमस्त्वा तदा ते त्रिदिवौकसः ।
 छणं रामं सुभद्रास्त्रं यान्ति स्त्रं स्त्रं निवेशनम् ॥
 सञ्चरन्ति विमानानि देवानामम्बरे तदा ।
 उच्चावचानि दिव्यानि कामगानि स्थिराणि च ॥
 दिव्यरब्लविचित्राणि सेवितान्यकरोगणैः ।
 गीतैर्वर्द्यैः पताकाभिः शोभितानि समन्ततः ॥
 तस्मिन् काले च ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
 बलभद्रं सुभद्रास्त्रं ते यान्ति पदमव्ययम् ॥
 सुभद्रा-रामसहितं मञ्चस्यं पुरुषोत्तमम् ।
 हृष्टा नरोऽव्ययं स्थानं याति नास्यत्र संशयः ॥
 कपिलाश्वतदानेन यत् फलं पुष्करे स्मृतम् ।
 तत् फलं छणमालोक्य मञ्चस्यं लभते नरः ॥

दृष्टोत्सर्गेण विधिवद्यत् फलं समुदाहृतम् ।
 तत् फलं क्षणमालोक्य मञ्चस्यं लभते नरः ॥
 दानेन दृतधेन्वाच यत् फलं समुदाहृतम् ।
 तत् फलं क्षणमालोक्य मञ्चस्यं लभते नरः ॥
 चान्द्रायणेन चीर्णेन विधिवत् यत् फलं स्मृतम् ।
 तत् फलं क्षणमालोक्य मञ्चस्यं लभते नरः ॥
 अथ किं बहुनोक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
 तस्य देवस्य माहात्म्यं मञ्चस्यस्य हिजोसमाः ॥
 यत् फलं सर्वतीर्थेषु व्रतैर्दानैश्च कीर्तितम् ।
 तत् फलं क्षणमालोक्य मञ्चस्यं सहलायुधम् ॥
 सुभद्राच्च मुनिश्रेष्ठाः प्राप्नोति शुभकामरः ।
 तस्मान्नरो वा नारी च पश्येत्तं पुरुषोक्तमम् ॥
 ततः समस्ततीर्थानां लभेत् स्नानादिजं फलम् ।
 स्नानशेषेण क्षणस्य तोयेनात्माऽभिषिद्यते ॥
 बन्ध्या सृतप्रजा या तु दुर्भगा ग्रहपीडिता ।
 राजसाद्यैर्गृहीता वा तथा रोगैश्च संहताः ॥
 सद्यस्ताः स्नानशेषेण उदकेनाभिषेचिताः ।
 प्राप्नुवन्तीस्तितान् कामान् यान् यान् बाब्धति चेस्तितान् ॥
 पुत्रार्थिनी लभेत्पुत्रान् सौभाग्यस्तु रुखार्थिनी ।
 रोगार्ता सुच्यते रोगाहनस्तु धनकाङ्क्षी ॥
 पुण्यानि यानि तोयानि तिष्ठन्ति धरणीतले ।
 तानि स्नानावशेषस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

तस्मात् स्नानावशेषं यत् क्षणस्य सलिलं हिजाः ।
 अभ्युक्षेत् सर्वगाचाणि सर्वकामप्रदं हि तत् ॥
 स्नात्वा^१ पश्यन्ति ये क्षणं ब्रजन्तं दक्षिणामुखम् ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥
 शास्त्रेषु यत् फलं प्रोक्तं पृथिव्यास्त्रिप्रदक्षिणैः ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं ब्रजन्तं दक्षिणामुखम् ॥
 तौर्थयाचाफलं यत्तु पृथिव्यां समुदाहृतम् ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 वदर्थां यत् फलं प्रोक्तं दृष्टा नारायणं नरम् ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 गङ्गाद्वारे च कुञ्जास्त्रे स्नाने दाने च यत् फलम् ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 अस्ते सूर्ये कुरुक्षेत्रे स्नाने दाने च यत् फलम् ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 प्रयागे तु महामात्रां यत् फलं समुदाहृतम् ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 शालग्रामे महाचैत्रां स्नानदानेन यत् फलम् ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 महाभिधेयैकार्त्तिक्यां पुष्करे यत् फलं स्मृतम् ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥

^१(१) ग पुस्तके—स्नातम् ।

(२) ग घ पुस्तकद्वये—महाभिधान- ।

यत् फलं स्नानदानेन गङ्गाहारे च सङ्गमे ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 गङ्गायां सर्वतीर्थेषु 'तथान्येषु च भो द्विजाः ।
 सारस्वतेषु तीर्थेषु तथान्येषु सरःसु च ॥
 यत् फलं स्नान-दानेन विधिवत् समुदाहृतम् ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 पुष्करे चान्यतीर्थेषु गये चामरकंगटके ।
 नैमिषादिषु तीर्थेषु क्षेत्रेष्वायतनेषु च ॥
 यत् फलं स्नान-दानेन राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं दक्षिणामुखम् ॥
 अथ किं पुनरुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
 यत्किञ्चित् कथितञ्चात्र फलं पुण्यस्य कर्मणः ॥
 वेदशास्त्रे पुराणे च भारते च द्विजोत्तमाः ।
 धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु तथाऽन्यत्र मनोषिभिः ॥
 दृष्टा नरो लभेत् क्षणं तत् फलं सहलायुधम् ।
 सकलं भद्रया सार्जं ब्रजन्तं दक्षिणामुखम् ॥

अथैतत्रयोगः—

ॐ अद्य ज्येष्ठपूर्णिमायामनुराधायुतायामव्ययपदगमनकामी-
 मञ्चस्यपुरुषोत्तमदर्शनमहं करिष्ये ।
 इति सङ्खल्यत्र मञ्चस्यं पुरुषोत्तमं पश्येत् ।

एवं तदा मञ्चस्थबलभद्रस्य मञ्चस्थसुभद्राया अपि दर्शने
ग्रत्येकमेतदेव फलम् ।

पुष्कराधिकरणक-कपिलागवौशतदानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

विधिवद्भूमिदानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

विधिवच्चोर्णचान्द्रायणजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

विधिवन्मासोपवासजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

सर्वेयज्ञ-व्रत-दानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

मञ्चस्थ-बलभद्र-सुभद्रासहित-कृष्णदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्येत् ।

अथैतदर्शनानन्तरं दक्षिणां दिशं व्रजतः कृष्णस्य दर्शने
ब्रह्महत्यादिसकलपापविमुक्तिकामो वा—

पृथिवीप्रदक्षिणत्रयजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

पृथिव्यधिकरणकसकलतीर्थयात्राजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

वदर्थधिकरणक-नर-नारायणदर्शनजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

गङ्गाद्वारे कुञ्जाम्बाधिकरणकस्त्रानदानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

कुरुक्षेत्राधिकरणकसूर्यग्रहणकालौनस्त्रान-दानजन्यफल-सम-
फलप्राप्तिकामो वा—

प्रयागाधिकरणक-महामाघीस्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

शालग्रामचेत्राधिकरणक-चैत्रीकालीनस्नानदानजन्यफलसम-
फलप्राप्तिकामो वा—

पुष्कराधिकरणक-महाकार्त्तीस्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

गङ्गाद्वार-गङ्गायमुनासङ्गम-गङ्गासांगरसङ्गमाधिकरणकस्नान-
जन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा—

सकलतीर्थाधिकरणकविधिवस्नानदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-
कामो वा—

पुष्करादितीर्थ-नैमिषाद्यरण्य-प्रयागादिचेत्र-पुरुषोत्तमाद्या-
यतनाधिकरणक--रविग्रहणकालीनस्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति-
कामो वा—

वेदशास्त्र-पुराण-भारत-धर्मशास्त्राद्युक्ताश्रीष्टपुण्यकर्मफल-सम-
फलप्राप्तिकामो वा—

दक्षिणाभिमुखव्रजद्वालभद्र-सुभद्रासहित काणदर्शनमहस्तरिष्ये ।

इति सङ्ख्यय दक्षिणाशां व्रजतस्तान् पश्येत् ।

तथा—तत्रैव

इन्द्रद्युक्तसरो नाम तीर्थं यज्ञाङ्गसमवम् ।

यत्र स्नात्वा सक्षमोक्तः शक्रलोकमवाप्यते ॥

दापयिष्यति यः पिण्डांस्त्रास्यैव सरसस्तटे ।

कुलैकविंशानुषृत्य शक्रलोकं गमिष्यति ॥

पूज्यमानोऽसरोभिष्व गन्धव्यंगीतनिःखनैः ।
 विमानेन वसेत्तत्र यावदिन्द्रास्तुहंश ॥
 सरसो दक्षिणे भागे नैऋत्यां तु समाश्रिते ।
 न्यग्रोधस्थिष्ठते तत्र तत्समीपे तु मण्डपः ॥
 आषाढ़स्य सिते पक्षे पञ्चम्यां पिण्डैवते ।
 क्रहक्षे नेष्यन्ति मां तत्र नौत्वा सप्तदिनानि वै ॥
 ततः स्नात्वा च दृष्ट्वा च संप्रणाम्य च भक्तिः ।
 नरो वर्षायुतं दिव्यं श्रीमङ्गरिपुरे वसेत् ॥
 पूज्यमानोऽसरोभिष्व गन्धव्यंगीतनिःखनैः ।
 हरेरनुचरस्तत्र क्रीड़ते केशवेन वै ॥
 विमानेनार्कवर्णेन रथहारेण भ्राजता ।
 सर्वकाममहाभोगैस्थिष्ठते भवनोत्तमे ॥
 तपःश्चयादिहागम्य मनुष्यो ब्राह्मणो भवेत् ।
 कोटीधनपतिः श्रीमांश्चतुर्बेदौ भवेद्भ्रुवम् ॥
 तद्दर्शन-प्रणामैष्व राम-केशवयोस्तथा ।
 गुणिकामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ॥
 कृष्णं बलं सुभद्रास्त्रं ते यान्ति भवनं हरेः ।
 ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् ॥
 सङ्कर्षणं सुभद्रास्त्रं 'विशुलोकं ब्रजन्ति ते ।
 ब्राह्मणाः क्षविया वैश्याः स्त्रियः शूद्रास्त्रं वै नृप ॥

पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्वेद्यकैर्वरैः ।
 उपहारैर्बंहुविधैरुपवासैः प्रदक्षिणैः ॥
 जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैर्गीतैर्वाद्यैर्मनोहरैः ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चित् फलं तस्य यदीप्सितम् ॥
 भविष्यति नृपश्रेष्ठ मत्प्रसादादसंशयम् ।
 एवमुक्ता तु तं देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुणिङ्कायां द्विजोन्माः ।
 सर्वकामप्रदं देवं पश्येत्तं पुरुषोत्तमम् ॥
 अपुत्रो लभते पुत्राद्विर्धनो लभते धनम् ।
 रोगाद्विमुच्यते रोगी कन्या प्राप्नोति सत्पतिम् ॥
 आयुः कौत्तिं यशो मेधां बलं विद्यां धृतिं पशून् ।
 नरः सन्ततिमाप्नोति रूपयौवनसम्पदम् ॥
 यान् यान् समीहते भोगान् दृष्टा तं पुरुषोत्तमम् ।
 नरो वाऽप्यथवा नारो तांस्तान् प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 यात्रां क्षत्वा गुणिङ्का(वा)ख्यां विधिवत्सुसमाहितः ।
 आषाढ़स्य सिते पक्षे नरो योषिदथापि वा ॥
 दृष्टा क्षणात्त रामात्त सुभद्रात्त द्विजोत्तमाः ।
 दशपञ्चाश्वमेधानां फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥
 सप्ताऽवरान् सप्तपरान् वंशानुदृत्य चात्मनः ।
 कामगीन विमानेन सर्वरत्नैरलङ्घृतः ॥
 गन्धर्वसरोभिश्च सेव्यंमानो यथाऽमरः ॥

रूपवान् सुभगः शूरो नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 तत्र भुक्ता वरान् भोगान् यावदाहृतसंप्लवम् ॥
 सर्वकामसमृद्धात्मा जरामरणवर्जितः ।
 पुण्यक्षयादिहाऽऽगत्य चतुर्बेदी द्विजो भवेत् ॥
 वैष्णवं योगमास्याय^१ ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 उँ अद्य हरिभवनगमनकामो गुणिकाभिमुखव्रजद्रथस्य
 बलभद्र—सुभद्रासहित क्षणदर्शनमहं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प-गुणिकायान्तु रथस्थितं बलभद्र-सुभद्रासहितं
 क्षणं पश्येत् ।

अयमत्रप्रयोगः—

उँ अद्य आषाढ़शुक्लपञ्चम्यां पिण्डैवतऋक्षे पञ्चदशाख-
 मेध-जन्यफलाधिकफलप्राप्ति-सप्तावरसपरात्मीयवंश्योद्धारपूर्वक-
 कामगविमानकरणक-सर्वरक्षालङ्घन्त-गन्धर्वास्तरःसेव्यमान-रूपवत्
 सुभग-शूर-खकर्तृकामरवद्विष्णुपुरगमन-तदधिकरणकयावदाहृत-
 संप्लवसर्वकामसमृद्ध-जरामरणवर्जितात्मीय—वरबहुभोगोपभोग-
 तदुत्तरैतस्मौकिक—चतुर्बेदिद्विजत्वभवन—वैष्णवयोगप्राप्तिपूर्वक-
 मोक्षावाप्तिकामो गुणिकायात्रापूर्वक-गुणिकामण्डपस्थराम-
 सुभद्रासहितक्षणदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प तत्र गत्वा तान् पश्येत् ।

(१) ग पुस्तके—आसाद्य । (२) ख पुस्तके—रथस्य ।

तत्रैव क्षणादिपूजने ।

ॐ अद्य स्वेष्टामुकफलप्राप्तिकामो ब्रह्मपुराणोत्तिविधिना
सङ्खर्षण-सुभद्रासहितक्षणपूजामहं करिष्ये ।

इति सङ्खर्षण गम्भैः पुष्पैर्धूपैर्वरनैवेद्यैर्बहुविधीपहारैः प्रद-
क्षिणौर्जयशब्दैः स्तोत्रैर्मनोहरवायैस्तहिनोपवासिन च पूजयेत् ।

तत्रैव ब्रह्मपुराणे—

ब्रह्मोवाच ।

गुणिङ्का(वा)यां समुत्थाने^१ फालगुन्यां विषुवे तथा ।
यात्रां छात्रा विधानेन दृष्ट्वा क्षणं प्रणम्य च ॥
सङ्खर्षणं सुभद्रास्त्रं लभेत् सर्वत्र वै फलम् ।
नरो गच्छेत् विष्णुलोके यावदिन्द्रास्त्रतुर्हश ॥
तेन गुणिङ्कायां यदा कदाचित्-एवमुत्थानहादश्यां
तथा फालगुन्यां तथा जलविषुवे तथा धान्यविषुवे तथा-
क्षणदर्शन-प्रणामयोः, तथा सङ्खर्षणदर्शन-प्रणामयोः, तथा
सुभद्रादर्शन-प्रणामयोऽस्त्रं प्रत्येकं चतुर्हशेन्द्रपर्यन्तं विष्णुलोकस्थितिः
फलमित्यर्थः ।

तथा—तत्रैव—

यावद् यात्रां ज्येष्ठमासे करोति विधिवद्वरः ।

तावत् कल्पं विष्णुलोके सुखं भुड्न्ते न संशयः ॥

ज्येष्ठमासीयायां कस्यामपि तिथौ यात्रायां कल्पावच्छन्न-
विष्णुलोकाधिकरणकसुखभोगः फलमित्यर्थः ।

तथा—तत्रैव ब्रह्मोवाच—

प्रतियात्राफलं विप्राः शृणुध्वं गदतो मम ।
 यत् प्राप्नोति नरः क्लत्वा तस्मिन् क्षेत्रे सुसंयतः ॥
 तस्मिन् क्षेत्रवरे पुण्ये रम्ये श्रीपुरुषोत्तमे ।
 भुक्ति-भुक्तिप्रदे नृणां सर्वसत्त्वसुखावहे ॥
 ज्येष्ठे यात्रां नरः 'क्लत्वा' नारी वा संयतेन्द्रिया ।
 यथोक्तेन विधानेन दशम्याष्टै समाहितः ॥
 प्रतिष्ठां कुरुते यस्तु शाक्य-दर्शविवर्जितः ।
 स भुक्ता विविधान् भोगान् मोक्षस्तु लभते ध्रुवम् ॥

ऋषय ऊचुः—

श्रीतुमिच्छामहे देव प्रतिष्ठां वदतस्तव ।
 विधानं चार्षनं दानं फलं तत्र जगत्पतेः ॥

ब्रह्मोवाच—

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रतिष्ठां विधिचोदिताम् ।
 यां क्लत्वा तु नरो भक्ष्या नारी वा लभते ध्रुवम्^१ ॥
 यात्रा हादशसम्पूर्णा यदा स्यात्तु द्विजोत्तमाः ।
 तदा कुर्वीत विधिवत् प्रतिष्ठां पापनाशिनीम् ॥
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे त्वेकादश्यां समाहितः ।
 गत्वा जलाशयं पुण्यमाचम्य प्रयतः शुचिः ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये—कुर्यात् ।

(२) घ पुस्तके दश द्वे च ।

(३) घ पुस्तके—फलम् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीति विधिवस्तुसमाहितः ॥
 यस्य यो विधिरहिष्ट कृषिभिः स्नानकर्मणि ।
 तेनैव तु विधानेन स्नानं तस्य विधीयते ॥
 स्नात्वा सम्यग्विधानेन ततो देवानृषीन् पितृन् ।
 सन्तर्पयेत्तथाऽन्यांश्च नामगोलविधानवित् ॥
 उत्तीर्थं वाससौ धौते निर्मले परिधाय कै ।
 उपसृश्य विधानेन भास्कराभिमुखस्ततः ॥
 गायत्रीं पावनीं देवीं मनसा वेदमातरम् ।
 सर्वपापहरां पुण्यां जम्बा चाषोत्तरं शतम् ॥
 पुण्यांश्च सौरमन्त्रांश्च श्रद्धया सुसमाहितः ।
 त्रिः प्रदक्षिणामावृत्य भास्करं प्रणमेत्ततः ॥
 वेदोक्तं विषु वर्णेषु स्नानं जप्यमुदाहृतम् ।
 स्लो-शूद्रयोः स्नानमेवं^१ वेदोक्तविधिवज्जितम् ॥
 ततो गच्छेदग्टहं मौनी पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 प्रश्नात्म इस्तौ पादौ च उपसृश्य यथाविधि ॥
 इतेन स्नापयेहेवं श्वीरण तदनन्तरम् ।
 मधु-गन्धोदकेनैव तीर्थचन्दनवारिणा ॥
 ततो वस्त्रयुगं श्रेष्ठं भक्त्या तं परिधापयेत् ।
 पूजयेत्परया भक्त्या पद्मैश्च^२ पुरुषोत्तमम् ।
 अन्यैश्च वैष्णवैः पुण्यैरर्चयेन्मणिकादिभिः ॥

(१) सूले—स्नानस्नाप्तम् ।

(२) क ग पुस्तकद्वये—पुण्यैश्च ।

सम्पूज्यैवं जगन्नाथं भुक्ति-मुक्तिप्रदं हरिम् ।
 धूपस्त्रागुरुसंयुक्तं दहेहेवस्यै चायतः ॥
 गुग्गुलं च सुनिश्चेष्ठा दहेहृतसमन्वितम् ।
 दीपं प्रज्वालयेहस्तया यथाशहस्रा छृतेन वै ॥
 अन्यांश दीपकान् दद्याहादशैव समाहितः ।
 छृतेन च सुनिश्चेष्ठास्तिलतैलेन वा पुनः ॥
 नैवेद्ये पायसाऽपूर्व-शङ्कुली-वटकं तथा ।
 मोदकं फाणितं चान्यफलानि च निवेदयेत् ॥
 एवं पञ्चोपचारेण सम्पूज्य पुरुषोत्तमम् ।
 ॐ—नमः पुरुषोत्तमायेति जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
 ततः प्रसादयेहेवं भक्त्या तं पुरुषोत्तमम् ।
 नमस्ते सर्वलोकेश भक्तानामभयप्रद ! ॥
 संसारसागरे मनं त्राहि मां पुरुषोत्तम ! ।
 यास्ते मया क्षता यात्रा द्वादशैव जगत्पते ! ॥
 प्रसादात्तव गोविन्द सम्पूर्णस्ता भवन्तु मे ।
 एवं प्रसाद्य तं देवं दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥
 ततोऽर्ज्येदगुरुं भक्त्या पुष्पवस्त्रानुलेपनैः ।
 नानयोरन्तरं यस्माद्विद्यते सुनिसत्तमाः ॥
 देवस्योपरि कुर्वीत शङ्खया सुसमाहितः ।
 नानापुष्पैर्मुनिश्चेष्ठा विचित्रं पुष्पमण्डलम् ॥

(१) ग पुस्तके—देवदेवस्य ।

(२) घ पुस्तके—मण्डलम् ।

क्षत्वाऽवधारणं पञ्चात् जागरं कारयेन्निशि ।
 कथाच्च वासुदेवस्य तहोतिष्ठापि कारयेत् ॥
 ध्यायन् पठन्^१ सुवन् देवं गमये^२ द्रजनीं बुधः ॥
 ततः प्रभाते विमले हादश्यां हादशैव तु ।
 निमन्त्रयेत् क्षतस्तानान् ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
 इतिहास-पुराणज्ञान् श्रोत्रियान् संयतेन्द्रियान् ।
 स्त्रात्वा सम्यग् विधानेन धौतवासः जितेन्द्रियः ॥
 स्त्रापयेत् पूर्ववङ्गत्वा तत्रस्थं पुरुषोत्तमम् ।
 गन्धैः पुष्टैरुपहारैन् वेद्यैर्दीपकैस्तथा ॥
 उपहारैर्बहुविधैः प्रणिपातैः प्रदक्षिणैः ।
 जप्यै-सुति-नमस्कारैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः ॥
 सम्पूज्यैवं जगन्नाथं ब्राह्मणान् पूजयेत्ततः ।
 हादशैव तु गास्तेभ्यो दत्त्वा कनकमेव च ॥
 क्षत्रीपानद्युगच्छैव श्रद्धाभक्तिपुरःसरः^३ ।
 भक्त्या तु सधनं तेभ्यो दद्याहस्तादिकं हिजाः ॥
 सङ्घावेन तु गोविन्दसु(स्तो)ष्टते पूजितो यतः ।
 आचार्याय ततो दद्याद् गां वस्त्रं कनकं तथा ॥
 क्षत्रीपानद्युगच्छापि कांस्यपानच्च भक्तिः ।
 ततस्तान् भोजयेहिप्रान् भोज्यं पायसपूर्वकम् ॥

(१) ग पुस्तके—गायन् ।

(२) क-ख पुस्तकह्ये—प्रणयेत् ।

(३) घ पुस्तके—जाप्तैः ।

(४) ख पुस्तके—समन्वितः ।

पक्षाद्यं भस्य-भोज्यच्च सगुणं शक्तरात्मनितम् ।
 ततस्तानन्नदृष्टसांश्च ब्राह्मणान् स्वस्यमानसान् ॥
 हादशैवोदकुम्भांश्च दद्याद्वत्त्या समोदकान् ।
 दक्षिणाच्च यथाशत्त्या दद्यात्तेभ्यो विमत्सरः ॥
 कुम्भच्च दक्षिणाच्चैव आचार्याय निवेदयेत् ।
 एवं सम्पूज्य तान् विप्रान् गुरुं ज्ञानप्रदायकम् ॥
 पूजयेत् परया भक्त्या विष्णुतुल्यं हिंजीत्तमाः ।
 सुवर्ण-वस्त्र-गो-धान्यैद्र्वैश्वान्यैर्वरं बुधः ॥
 सम्पूज्य तं नमस्कृत्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 सर्वव्यापी जगद्वाथः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 अनादिनिधनो देवः प्रीयतां परमेश्वरः ।
 इत्युच्चार्यं ततो विप्रांस्त्रिः क्षत्वा च प्रदक्षिणम् ।
 प्रणम्य शिरसा भक्त्या आचार्यन्तु विसर्जयेत् ॥
 ततस्तान् ब्राह्मणान् भक्त्या चाऽसौमान्तमनुव्रजेत् ।
 अनुव्रज्य च तान् सर्वान् नमस्कृत्य निवेदयेत् ॥
 बान्धवैः स्वजनैर्युक्तस्ततो भुज्जीत वाग्यतः ।
 'अन्यैश्वोपार्जितैर्दीनैर्भिंश्चकैश्वार्यकाङ्क्षिभिः ॥
 एवं क्षत्वा नरः सम्युड्नारी वा लभते फलम् ।
 अश्वमेधसहस्राणां राजसूयश्चतस्य च ॥
 अतीतं शतमादाय पुरुषाणां नरोत्तमः ।

(१) मूले—अच्चैश्च तर्पयेद्वीनान् भिन्नुकांशाच्चकाङ्क्षिणः ।

(२) ग पुस्तके—अन्यैश्वोपासकैः ।

भविष्यस्तु शतं विप्राः स्वकुस्यान्^१ दिव्यरूपधृतः ।
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वालङ्कारभूषितः ॥
 सर्वकामसमृद्धात्मा देववहिगतज्वरः ।
 रूपयौवनसम्पन्नो गुणैः सर्वेरलङ्घन्तः ॥
 स्तूयमानोऽपरीभिश्च गन्धब्वैः समलङ्घन्तः ।
 विमानेनार्कवर्णेन कामगीन स्थिरेण च ॥
 पताका-श्वजयुक्तेन सर्वरत्नेरलङ्घन्तः ।
 उद्योतयन् दिशः सर्वास्वाकाशे विगतक्षमः ॥
 युवा महाबलो धीमान् विष्णुलोकं स गच्छति ।
 तत्र कल्पशतं यावत् भुक्ता भोगान् यथेष्टितान् ॥
 गन्धब्वासरसैः सिद्धैः सुर-विद्याधरोरगैः ।
 स्तूयमानो मुनिवरैस्तिष्ठते विगतज्वरः ॥
 यथा देवो जगन्नाथः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।
 तथाऽसौ मुदितो विप्राः क्षत्वा रूपं चतुर्भुजम् ॥
 भुक्ता तत्र वरान् भोगान् क्रौडित्वा चाप्सरैः सह ।
 तदन्ते ब्रह्मसदनमायाति सर्वकामदम् ॥
 सिद्ध-विद्याधरैश्चापि श्रीभितं सुर-किञ्चरैः ।
 कालं नवतिकल्पन्तु तत्र भुक्ता सुखं नरः ॥
 तस्मादायाति विप्रेन्द्राः सर्वकामफलप्रदम् ।
 रुद्रलोकं सुरगणैः सेवितं त्रौस्य-मोक्षदम् ॥

(१) ष पुस्तके—संग्रहा ।

(२) ग पुस्तके—सुख—।

अनेकशतसाहस्रैर्विमानैः समलङ्घतम् ।
 सिंह-विद्याधरैर्यक्षैर्भूषितं दैत्यदानवैः ॥
 अश्रौतिकल्पकालन्तु तत्र भुक्ता सुखं नरः ।
 तदन्ते याति गोलोकं सर्वभोगसमन्वितम् ॥
 सुरसिंहासरोभिस्त्रीभितं सुमनोहरम् ।
 तत्र सप्ततिकल्पांसु भुक्ता भोगमनुक्तमम् ॥
 दुर्लभं चिषु लोकेषु स्वस्यचित्तो जितेन्द्रियः ।
 तस्मादागच्छते लोकं प्राजापत्यमनुक्तमम् ॥
 गन्धर्वासरसैः सिंहेर्मुनिविद्याधरैर्वृतः ।
 षष्ठिकल्पं सुखं तत्र भुक्ता नानाविधं सुदा ॥
 तदन्ते शक्रभवनं नानाश्चर्थसमन्वितम् ।
 गन्धर्वैः किन्नरैः सिंहैः सुर-विद्याधरोरगैः ॥
 गुह्यकाऽप्सरसैः साध्यैर्वृतश्चान्यैर्दिवौकसैः ।
 आगत्य तत्र पञ्चाशत्कल्पान् भुक्ता सुखं नरः ॥
 सुरलोकं ततो गत्वा विमानैः समलङ्घतः ।
 दुर्लभं पावनं धीमान् देवैः सर्वैः समन्वितः ॥
 तदन्ते योगिनां लोकं गत्वा मोक्षप्रदं शिवम् ।
 तत्र चत्वारिंशत्कल्पं भुक्ता भोगान् सुदुर्लभान् ॥
 गच्छति तु ततो लोकं नक्षत्राख्यं सुदुर्लभम् ।
 ततो भोगान् वरान् भुज्ञते त्रिंशत्कल्पान् यथेष्टितान् ।
 तस्मादागच्छते लोकं शशाङ्कस्य हिजोत्तमाः ।
 यत्राऽसौ तिष्ठते सीमः सर्वैऽद्वैरलङ्घतः ॥

तत्र विंशतिकल्पन्तु भुड्क्ते भोगं सुदुर्लभम् ।
 आदित्यस्य ततो लोकमायाति सुरपूजितम् ॥
 नानास्थर्यमयं पुण्यं गन्धव्वाप्सरःसेवितम् ।
 तत्र भुद्धा शुभान् भोगान् दशकल्पान् द्विजोत्तमाः ॥
 तस्मादायाति भुवनं गन्धव्वाणां सुदुर्लभम् ।
 तत्र भोगान् समस्तांश्च कल्पमेकं यथासुखम् ॥
 भुद्धा चाऽऽयाति मेदिन्यां राजा भवति धार्मिकः ।
 चक्रवर्तीं महावीर्यो गुणैः सर्वैरलङ्घन्तः ॥
 कल्पा राज्यं स्वधर्मेण यज्ञैरिष्टा सुदक्षिणैः ।
 तदन्ते योगिनां लोकं गत्वा मोक्षप्रदं शिवम् ॥
 तत्र भुद्धा परान् भोगान् यावदाहृतसंप्रवम् ।
 तस्मादागच्छते चाऽत्र जायते योगिनां कुले ॥
 प्रवरे वैष्णवे विप्रा दुर्लभे साधुसम्मते ।
 चतुर्वेदी विप्रवरो यज्ञैरिष्टाऽसदक्षिणैः ॥
 वैष्णवं योगमास्याय ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 विष्णुलोकनिर्वचनावसरे के तत्र यान्तीति जिज्ञासायामाह
 प्रजापतिः—

वटराजसमीपे तु दक्षिणोदधेस्तटे ।
 दृष्टो यैर्भगवान् ऋणः पुण्यरात्रो जगत्पतिः ।
 क्रौड़न्थसरसैः सार्वं यावद्यौस्थन्दतारकम् ॥
 प्रतपहेमसङ्गाशा जरोमरणवर्जिताः ।
 सर्वदुःखविहीनाश्च लृणा-ग्लानिविवर्जिताः ॥

चतुर्भुजा महावीर्या वनमालाविभूषिताः ।
 श्रीवत्सोरसि॑ संयुक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥
 केचिच्छीलोत्पलश्यामाः केचिल्काञ्जनसन्निभाः ।
 श्यामवर्णाः कुण्डलिनस्तमन्ये बज्रसन्निभाः ॥
 विचरन्ति पुरे दिव्ये रूप-यौवनगर्विताः ।
 क्षणं रामं सुभद्राञ्ज पश्यन्ति पुरुषोत्तमे ॥
 विष्णुलोकात्परं लीकं नाऽन्नं पश्यामि भो द्विजाः ।
 ये लोकाः स्वर्गलोके तु शूयन्ते पुण्यकर्मणाम् ॥
 विष्णुलोकस्य ते लोकाः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 न तत्र नास्तिका यान्ति पुरुषा विषयात्मकाः ॥
 क्षतज्ञा नापि पिशुना न स्तेना नाजितेन्द्रियाः ।
 येऽच्चयन्ति सदा भक्त्या वासुदेवं जगद्गुरुम् ॥
 ते तत्र वैष्णवा यान्ति विष्णुलोकं न संशयः ।
 दक्षिणस्योदधेस्तौरे क्षेत्रे परमदुर्लभे ॥
 कल्पवृक्षसमीपे तु ये त्यजन्ति कलेवरम् ।
 तेऽपि तत्र नरा यान्ति ये सृताः पुरुषोत्तमे ॥

अथैतत्प्रयोगः—

ज्येष्ठे हादशयात्राः छात्वा तप्रतिष्ठां सङ्खल्यत् कुर्यात् ।
 उ॒ँ अद्य ज्येष्ठशुक्लैकादश्यां बहुश्वमेधसहस्र-राजसूयशतजन्य-
 फल-समफलप्राप्यतीतशताऽनागतपञ्चाशतस्त्रियुष-सहित-दिव्य-

(१) व पुस्तके - श्रीवत्सवान्नर्वयुक्ताः ।

रूपधृक् सर्वलक्षणसम्पन्न-सर्वालङ्घारभूषित-सर्वकामसमृद्ध-देव-
वहिगतज्वर-सर्वेगुणालङ्घातबहुसरोगन्धर्वस्तूयमान-सर्वरक्षालङ्घात-
विगतक्षमयुवमहावलवीर्यवदात्मीयसर्वदिगुद्योतन-समकालिका-
कंवर्णकामग स्थिरपताकाध्वजयुक्तविमानकरणक[‘विष्णुलीकगमन-
तदधिकरणक—बहुगन्धर्वाप्सरःसिद्धसुरविद्याधरोरगमनविरस्तूय-
मान-शङ्ख-चक्र-गदाधरचतुर्भुज-मुदित-विगतज्वरात्मकत्तृक-कल्प-
शतावच्छिन्नयथेष्ठितबहुभोगोपभोग--बहुप्सरःक्रीड़न—तदुत्तरसर्व-
कामग—बहुसिद्ध-विद्याधर-सुर-किन्दरोपशोभित-ब्रह्मसदनगमन-
तदधिकरणकनवतिकल्पावच्छिन्न-सुखभोग-तदुत्तरसर्वकामफल-
प्रवाह—सुरगणसेवितसौख्यमोक्षलाभैकशतसहस्रविमानभूषितबहु-
सित-वपुः-सिद्ध विद्याधर-यज्ञ-दैत्य-दानवसमलङ्घातरुद्रलोकगमन-
तदधिकरणकाऽशीतिकल्पावच्छिन्न-सुखभोग-तदुत्तरसर्वभोगसम-
न्वित-बहुसुर-सिद्धाप्सरःसेवित सुमनोहरगोलोकगमन-तदधिकर-
णक—सप्ततिकल्पावच्छिन्नानुक्तचिलोकीदुर्लभबहुभोगोपभोग—तदु-
त्तराऽनुत्तमबहुगन्धर्वाप्सरः-सिद्ध-मुनि-विद्याधरवृत-प्रजापतिलोक-
गमन-तदधिकरणकमुदितात्मकत्तृकषष्ठिकल्पावच्छिन्ननानाश्चर्य-
समन्वितबहुगन्धर्वकिन्द्र--सिद्ध-सुर-विद्याधरोरग-गुह्यकामरो-
दिवौकोहृतशक्राभवनगमन—तदधिकरणपञ्चाशत्कल्पावच्छिन्नसुख-
भोग—तदुत्तरबहुविमानसमलङ्घातदुर्लभप्रावन-सर्वदेवालङ्घातसुर-
लोकाधिकरणकश्रीमत्स्वकर्त्तृक-चत्वारिंशत्कल्पावच्छिन्नदुर्लभबहु-
भोगोपभोग—तदुत्तरसुदुर्लभनक्षत्रलोकगमन-तदधिकरणकत्रिंशत-

कल्पावच्छन्नयथेष्ठितवरबहुभोगोपभोग-तदुत्तरशशाङ्कलोकगमन-
तदधिकरणकविंश्टिकल्पावच्छन्न-बहुशुभभोगोपभोग-तदुत्तरसुर-
पूजितनानाश्चर्यमयपुण्यगन्धर्वापरःसेविताऽऽदित्यलोकगमन-तद-
धिकरणकदशकल्पावच्छन्न-बहुशुभभोगोपभोग-तदुत्तर-सुदुर्लभ-
गन्धर्वलोकगमन-तदधिकरणककल्पावच्छन्न-समस्तभोगोपभोग-
तदुत्तरमेदिन्यधिकरणक-परमधार्मिकमहावीर्य-सर्वगुणालङ्घन-
चक्रवत्तिवप्राप्ति-सदक्षिणवंहुयज्ञकरण-तदुत्तरमोक्षप्रद-योगिलोक-
गमन-तदधिकरणकयावदाङ्गतसंप्लववरबहुभोगोपभोग—तदुत्तर-
वैष्णवदुर्लभसाधुसम्मतयोगिकुलाधिकरणकचतुर्बेदि-विप्रवर--स्व-
जन्मतदुत्तरसदक्षिण-बहुयज्ञकरण-तदुत्तरवैष्णवयोगप्राप्तिपूर्वक-
मोक्षावाप्तिकामः क्षतयात्राहादशप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पर जलाशयं गत्वा प्रविश्य तत्र—तीर्थाणि आग-
च्छन्तु इत्यावाह्नि नारायणं ध्यात्वा स्वसूत्रोक्तविधिना स्नात्वा तर्पणं
छत्वा—उत्तीर्थं धौते वाससौ परिधायाऽचम्य भास्कराभिमुखो-
ष्टोत्तरशतं गायत्रीं जपित्वा ततः सौरमन्त्रानपि यथाज्ञानं
जपित्वा त्रिः प्रदक्षिणैकत्यादित्यं प्रणम्य मौनेनायतनं गत्वा
पुरुषोत्तमं पूजयेत् ।

तदयथा—

आदावष्टोत्तरशतपलमितेन गव्यघृतेन ततो मधुना, गन्धोद-
केन, ततस्तीर्थोदकेन ततस्तन्दनोदकेन, तुण्णीं पुरुषोत्तमं
स्नापयेत् ।

ततः श्रेष्ठं वासोयुगं भक्त्वा परिधापयेत् । ततो गन्धेन

मङ्गिकादिपुष्टेष्व पूजयेत् ॥ ततोऽगुरुधूपं, गुग्गुलधूपं वा दद्यात्,
षृतदीपं दद्यात् ।

ततोऽन्यानपि हादशदीपान् षृतेन तैलेन वा दद्यात् ।

नैवेदस्त्र—पायसापूप-शक्तुली-वटक-मोहक-फाणित-फलानि
दद्यात् ।

फाणितं गुड़विकारः, शालुकाकारो लोङ्गभूतः खण्डो वा ।
ततः—ॐ “नमः पुरुषोत्तमाय” इति मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।

ततः—

ॐ नमस्ते सर्वलोकेश भक्तानामभयप्रद ।

संसारसागरे मनं चाहि मां पुरुषोत्तम ॥

यास्ते मया कृता याचा हादशैव जगत्पते ।

प्रसादात्तव गोविन्द सम्पूर्णस्ता भवन्तु मे ॥

इति पठित्वा प्रसादयेत् । ततो दण्डवत् प्रणिपतेत् । ततो
गुरुं विशुद्धवद्वर्षयेत् । ततः पुरुषोत्तमोपरि पुष्टमण्डपं कुर्यात् ।

ततो रात्रौ वासुदेवस्य कथाभिर्गीतिभिष्व जागरणं कुर्यात् ।
विशुद्धं ध्यायन् सुवन् नमस्यंस्त्र रात्रिं नयेत् ।

ततः प्रभाते वेदपारगान् संयतेन्द्रियान् पौराणिकान् हादश
ब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् । ततः पूर्ववत् स्नानादि कृत्वा पुरुषोत्तमं
स्नापयित्वा पूर्ववहण्डवत्प्रणामान्तां पूजां विधाय ब्राह्मणेभ्यो
हादशवासोयुगानि हिरण्यखण्डानि कृत्राणि उपानद्युगलस्त्र
शब्दया दद्यात् ।

ततो गुरवे गां वस्त्रं हिरण्यं कृत्वम्, उपानहौ कांस्यपात्रस्त्र

दद्यात् । ततो निमन्त्रितब्राह्मणान् भोजयं, पायसं, पक्षान्नं भक्ष्यं
गुड़स्त्र भोजयेत् ॥

ततो मोदकसहितान् इटश कुम्भान् तेभ्यो दद्यात् । यथा-
शक्ति दक्षिणास्त्र दद्यात् ।

ततो गुरवे स-मोदकमेकमुदककुम्भं हिरण्यं दक्षिणां च
दद्यात् । ततः सुवर्ण-वस्त्र-गो-धान्यैरन्वैष श्रेष्ठद्रव्यैर्गुरुङ सम्पूज्य
नमस्कृत्य—

ॐ सर्वव्यापी जगन्नाथः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।

अनादिनिधनी देवः प्रीयतां परमेश्वरः ॥

इत्युच्चार्थं त्रयोदशाऽपि ब्राह्मणान् त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य गुरु-
प्राधान्येन विसर्जयेत् । आसौमाल्तमनुव्रज्य पुनः सर्वान् नमस्कृत्य
गृहमागत्य सवान्धवो मौनेन भुज्जीतेति ॥

तथा,—

एवस्त्र यस्यां कस्यामपि तिथौ —

ॐ अद्य यावद्युचन्द्रतारक-बहूप्सरःसहक्रीड़न-जरामरण-
सर्वदुःख—हृष्णा-ग्लानिविवर्जितचतुर्भुजमहावीर्यवनमालाविभू-
षित-श्रीवत्सोरस्कासंयुक्त-शङ्ख-चक्र-गदाधररूपयौवनगर्वितात्मीय-
यावदाहृतसंप्रविष्टपुरविचरणकामः हृष्ण-राम-सुभद्रादर्शनमहं
करिष्ये ।

इति सङ्कल्पत्र पश्येत् ॥

येऽर्ज्यन्ति सदा भक्त्या वासुदेवं जगहुरुम् ।

ते तत्र वैष्णवा यान्ति विष्णुलोकं न संशयः ॥

दक्षिणस्योदधेस्त्रीरे देवे परमदुर्लभे ।

दृष्टा क्षणस्य रामस्य सुभद्रास्यापि यान्ति तत् ॥

नित्यविष्णुपूजायाम्—

तथा कदाचित् पुरुषोत्तमादिदर्शने विष्णुलोकगमनं फल-
मित्यर्थः ।

तथा—तत्रैव

संवत्सरसुपासित्वा मासमात्रमयापि वा ।

तेन चेष्टं हुतं तेन तेन तप्तं तपो महत् ॥

स याति परमं स्थानं यत्र योगीश्वरो हरिः ।

भुक्ता भोगान् विचित्रांश्च देवयोषित्समन्वितान् ॥

कल्पान्ते पुनरागत्य मर्त्यलोके नरोत्तमः ।

जायते योगिनां विप्रा ज्ञानज्ञेयोद्यतो गृहे ॥

सम्माप्य वैष्णवं योगं हरेः स्वच्छन्दतां व्रजेत् ।

तथा विष्णुलोकं प्रक्रम्य—

कल्पहृक्षसमीपे तु ये त्यजन्ति कलेवरम् ।

ते तत्र मनुजा यान्ति ये मृताः पुरुषोत्तमे ॥

बटसागरयोर्मध्ये यः स्मरन् पुरुषोत्तमम् ।

मृतः सोऽपि नरो याति तत्र नास्त्वच संशयः ॥

पुरमध्ये पुनर्भाति मन्दिरं रत्नभूषितम् ।

इत्युपक्रम्य—

तत्र ते पुरुषा यान्ति ये मृताः पुरुषोत्तमे ॥

क्षेत्रस्य दुर्लभं लोके कौर्त्तिं पुरुषोत्तमम् ।
 त्यद्वा यत्र नरा देहं यान्ति सालोक्यतां हरेः ॥
 क्षमिकौटपतङ्गाश्च तिर्थ्यग्योनिगताश्च ये ।
 तत्र देहं परित्यज्य तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
 पथि इमश्चाने गृहमण्डपे वा रथ्याप्रदेशेष्वपि यत्र तत्र ।
 इच्छन्ननिच्छन्नपि तत्र देहं सन्त्यज्य मोक्षं लभते मनुष्यः ॥
 देहं त्यजन्ति पुरुषां ये तत्र पुरुषोत्तमे ।
 कल्पवृक्षं समासाद्य मुक्तास्ते नाऽत्र संशयः ॥
 बट-सागरयोर्मध्ये ये त्यजन्ति कलेवरम् ।
 ते दुर्लभं परं मोक्षं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥

इति पुरुषोत्तमविधिः ।

अथ कृत्तिवासाः ।

तथा हि—ब्रह्मपुराणे—

तथा चैवोल्कलदेशे कृत्तिवासा महेश्वरः ।
 सर्वपापहरं तस्य क्षेत्रं परमदुर्लभम् ॥
 लिङ्गकोटीसमायुक्तं वाराणस्याः समं शुभम् ।
एकाम्ब्रकेति विख्यातं तीर्थाष्टकसमन्वितम् ॥
 तीर्थं विन्दुसरो नाम तस्मिन् क्षेत्रे हिजोन्नमाः ।
 देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितृन् सन्तर्प्य यद्रतः ॥
 तिलोदकेन विधिना नाम-गोचरविधानवित् ।
 स्नात्वैवं विधिवत्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यहोपरागे संक्रान्त्यामयने विषुवे तथा ।
 युगादौ षड्शीत्याच्च तथाऽन्यत्र शुभे तिथौ ॥
 ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति धनादिकम् ।
 अन्यतीर्थाच्छतगुणं फलं ते प्राप्नुवन्ति वै ॥
 पिण्डं ये संप्रयच्छन्ति पितृभ्यः सरसस्ते ।
 पितृणामक्षयां दृसिं ते कुर्वन्ति न संशयः ॥
 ततः शशोर्गृह्ण गच्छेत् वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
 प्रविश्य पूजयेत् पूर्वं कृत्वा तत्र प्रदक्षिणम् ॥
 इतक्षीरादिभिः स्नानं कारयित्वा भवं शुचिः ।
 चन्दनेन सुगम्भेन विलिप्य कुङ्कुमेन च ॥

तत्र सम्पूज्ये हेवं च न्द्रमौलिमुमापतिम् ।
 पुष्टैर्नानाविधैर्मेधैर्विल्वाकं-'कमलादिभिः ॥
 आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्खरम् ॥
 अदीक्षितस्य नान्त्रैव^१ मूलमन्त्रेण चाऽर्जयेत् ।
 एवं सम्पूज्य तं देवं गन्धपुष्टाऽम्बरादिभिः ॥
 धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैरुपहारैस्तथा स्तवैः ।
 दण्डवत् प्रसिद्धिपातैश्च गीतैर्वाद्यैर्मनोहरैः ॥
 नृत्यर्जप-नमस्कारैर्जयशब्दैः प्रदक्षिणैः ।
 एवं सम्पूज्य विधिवहेवदेवमुमापतिम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो रूपयौवनगर्वितः ।
 कुलैकविंशसुहृत्य दिव्याभरणभूषितः ॥
 सौवर्णेन विमानेन किञ्चिंशीजालमालिना ।
 उपगीयमानो गन्धब्बैरप्सरोभिरलङ्घतः ॥
 उदृद्योतयन् दिशः सर्वाः शिवलोकं स गच्छति ।
 भुज्ञा तत्र सुखं दिव्यं मनसः प्रीतिदायकम् ॥
 तस्मोकवासिभिः सार्जं यावदाहृतसंप्लवम् ।
 ततस्मादिहायातः पृथिव्यां पुरुषसङ्घये^२ ॥
 जायते योगिनां गीहे चतुर्ब्बेदी हिजोत्तमः ।
 योगं पाशुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

(१) घ पुस्तके—पुस्ताग— ।

(२) क पुस्तके—नत्यैव ।

(३) घ पुस्तके—युगसंक्षये ।

शयनोत्यापने चैव संक्रान्त्यामयने तथा ।
 अशोकाख्यायाञ्चाष्टम्यां^(१) पवित्रारोपणे तथा ॥
 ये च पश्यन्ति देवेशं कृत्तिवाससमव्ययम् ।
 विमानेनार्कवर्णेन शिवलोकं ब्रजन्ति ते ॥
 सर्वकालेऽपि तं देवं ये पश्यन्ति सुमेधसः ।
 तेऽपि पापविनिर्मुक्ताः शिवलोकं ब्रजन्ति वै ॥
 देवस्य पश्चिमे पूर्वे दक्षिणे चोक्तरे तथा ।
 योजनद्वितयं सार्ष्टं केवं तङ्गुक्ति-मुक्तिदम् ॥
 तस्मिन् क्षेत्रवरे रथे^(२) भास्करेश्वरसंज्ञितम् ।
 पश्यन्ति ये तु तं देवं स्नात्वा कुण्डे महेश्वरम् ॥
 आदित्येनार्चितं पूर्वं देवदेवं त्रिलोचनम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विमानवरमास्थिताः ॥
 उपगीयमाना गन्धवैः शिवलोकं ब्रजन्ति ते ।
 भुज्ञा तत्र वरान् भोगान् यावदाहृतसंप्लवम् ॥
 पुण्यक्षयादिहायाता धार्मिकाश्च भवन्ति वै^(३) ।
 यज्ज्वानो दानशीलाश्च पृथिव्याः पतयस्तथा ॥
 मुक्तेश्वरस्च सिष्ठेशं स्वर्णजालेश्वरं तथा ।
 परमेश्वरस्च विख्यातं शुभाणमतिकेश्वरम् ।
 ये पश्यन्त्यर्चयित्वा च स्नात्वा विन्दुसरोऽभसि ॥

(१) घ पुस्तके—अशोकाख्यामधाष्टम्याम् ।

(२) ग पुस्तके—विङ्गम् ।

(३) मूले—आयते प्रवरे इुले ।

सर्वपापविनिर्मुक्ता विमानवरमास्तिः ।
 उपगीयमाना गन्धव्यैः शिवलोकं ब्रजन्ति वै ॥
 तिष्ठन्ति तत्र मुदिताः कस्यमेकं हिजोत्तमाः ।
 भुक्ता तु विपुलान् भोगान् शिवलोके मनोरमान् ॥
 पुण्यक्षयादिहायाता जायन्ते प्रवरे कुले ।
 अथवा योगिनां गृहे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
 उत्पद्यन्ते हिजवराः सर्वभूतहिते रताः ।
 मोक्षशास्त्रार्थकुशलाः सर्वत्र समबुद्धयः ॥
 योगं शम्भोर्वरं प्राप्य ततो मोक्षं ब्रजन्ति ते ।
 तस्मिन् क्षेत्रवरे पुण्ये लिङ्गं यहश्यते हिजाः ॥
 पूज्याऽपूज्यज्ञ सर्वत्र वने रथान्तरेऽपि वा ।
 चतुष्पथे शमशाने वा यत्र कुत्र च तिष्ठति ॥
 दृष्टा लिङ्गमव्यग्रः श्रद्धया सुसमाहितः ।
 स्नापयित्वा तु तं भक्त्या गन्धैः पुष्पैर्मनोहरैः ॥
 धूपैर्दीपैः सनैवेद्यैर्नमस्कारैः तथा स्तवैः ।
 दण्डवत्प्रणापतैश्च नृत्यगीतादिभिस्तथा ॥
 सम्पूज्यैवं विधानेन शिवलोकं ब्रजेन्नरः ।
 नारी वा हिजशार्दूलाः सम्पूज्य श्रद्धयाऽन्विताः ।
 पूर्वोक्तं फलमाप्नोति नाऽत्र कार्या विचारणा ॥
 कः शक्नोति गुणान् वक्तुं समग्रान् मुनिसत्तमाः ।
 तस्य क्षेत्रवरस्याऽथ ऋते देवान्महेश्वरात् ॥

तस्मिन् लोकवरे गत्वा सततं अद्यान्वितः ।
 माधवादिषु^१ मासेषु नरो यदि वाऽङ्गना ॥
 प्राप्नोत्यभिमतान् भोगान् शिवलोकस्तु गच्छति ।
 यस्तत्र तीर्थं विधिवत् करोति नियतेन्द्रियः ॥
 कुलैकविंशमुडृत्य शिवलोकं स गच्छति ।
 यस्मिंस्तस्मिंस्तिथौ विप्राः स्नात्वा विन्दुसरोऽभसि ॥
 पश्येहेवं विरूपाक्षं देवीस्तु वरदां शिवाम् ।
 गणं चण्डं कार्त्तिकीयं गणेशं हृषभं तथा ॥
 कल्पद्रुमस्तु सावित्रीं शिवलोकस्तु गच्छति ।
 एकाम्ब्रके शिवक्षेत्रे वाराणसीसमे शुभे ॥
 स्नानं करोति यस्तत्र मोक्षं स लभते शुभम् ।
 इति कौण्ठिवासोविधिः ।

अथ कोणार्कः ।

तथाहि—

एतमया मुनिश्वेष्टाः क्षेचं प्रोक्तं सुदुर्लभम् ।
 कोणार्कस्योदधेस्तीरं भुक्ति-मुक्तिफलप्रदम् ॥
 स्नात्वैव^२ सागरे दत्त्वा सूर्यायाऽर्घ्यं प्रणम्य च ।
 नरो वा यदि वा नारौ सर्वकामफलं लभेत् ॥

(१) व पुस्तके—माधवादिषु मासेषु ।

(२) ग पुस्तके—स्नात्वा वै ।

ततः सूर्यालयं गच्छेत् पुष्टमादाय वाग्यतः^१ ।
 प्रविश्य पूजयेद्गानुं कुर्यात्सत्त्विः प्रदक्षिणम् ॥
 'तान्त्रिकैर्वेदिकैर्मन्त्रैर्भृत्या कोणार्कमर्चयेत् ।
 गन्धैः पुष्टैस्तथा धूपैर्दीपैर्वैद्यकैरपि ॥
 दण्डवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथाऽपरैः^२ ।
 एवं सम्पूज्य कोणार्कं सहस्रांशुं जगत्प्रभुम् ॥
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो युवा दिव्यवपुर्नरः ॥
 सप्ताऽवरान् सप्तपरान् वंशानुषृत्य भी हिजाः ।
 विमानेनार्कवर्णेन कामगेन सुवर्जसा ।
 उपगीयमानो गन्धव्वैः सूर्यलोकं स गच्छति ।
 भुज्ञा तत्र वरान् भोगान् यावदाङ्गतसंप्लवम् ॥
 पुण्यक्षयादिहाऽयातः प्रवरे योगिनां कुले ।
 चतुर्बेदी भवेहिप्रः स्वधर्मं-३निरतः शुचिः ॥
 योगं दिवस्तेः प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 चैत्रे मासि सिते पक्षे यात्रां मदन-४भञ्जिकाम् ।
 यः करोति नरस्तत्र पूर्वीकां स फलं समेत् ॥
 शयनोत्यानयोर्मानोः संक्रान्त्यां विषुवेऽयने ॥

(१) च पुस्तके—सत्परः ।

(२) चूडे—पूजयेत् परया भक्ष्या कोणार्कं सुनिष्ठत्वाः ।

(३) क पुस्तके—स्तवैः ।

(४) ग पुस्तके—सर्वधर्मरतः ।

(५) घ पुस्तके—दमनभञ्जिकाम् ।

वारे रवेस्तिथौ चैव सर्वकालेऽथवा द्विजाः ।
 ये तत्र यात्रां कुर्वन्ति पुरुषाः संयतेन्द्रियाः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन सूर्यलोकं ब्रजन्ति ते ।
 यस्तत्र सवितुः क्षेत्रे प्राणांस्यजति मानवः ॥
 स सूर्यलोकमास्याय देववन्मोदते दिवि ।
 पुनर्मानुषतां प्राप्य राजा भवति धार्मिकाः ॥
 योगं रवेः समासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

कोणार्कक्षेत्रमधिकात्य—

आस्ते तत्र महादेवः तीरि नद-नदीपतेः ।
 रामेष्वर इति ख्यातः सर्वकामफलप्रदः ॥
 'तत्रार्ज्यन्ति कामारिं स्नात्वा सम्यग्महोदधौ ।
 गन्धैः पुष्टैस्तथा धूपैदीपैर्नैवेद्यकैर्वरैः ॥
 प्रणिपातैस्तथा स्तोत्रैर्गतिर्वाद्यैर्मनोहरैः ।
 राजस्यफलं प्राप्य वाजिमेधफलं तथा ॥
 प्राप्नुवन्ति महामानः संसिद्धिं परमां तथा ।
 कामगीन विमानेन किञ्चिणीजालमालिना ॥
 उपगीयमाना गन्धव्वैः शिवलोकं ब्रजन्ति ते ।
 आहृतसंझवं यावद्गुद्धा भोगाननुत्तमान् ॥
 पुरुषक्षयादिहागत्य चातुर्वेदा भवन्ति ते ।
 शाष्टरं योगमासाद्य ततो मोक्षं ब्रजन्ति ते ॥

इति कोणार्कविधिः ।

अथ विरजदेवम् ।

तथा ब्रह्मोवाच—

विरजे विरजा माता ब्रह्माणी सम्पतिष्ठिता ।
 यस्याः सन्दर्शने^१ मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 स्नात्वा दृष्ट्वा तु^२ तां देवीं भक्त्याऽपूज्य प्रणम्य च ।
 नरः स्ववंशसुदृत्य मम लोकं स गच्छति ॥
 अन्याश्च तत्र तिष्ठन्ति विरजे^३ लोकमातरः ।
 सर्वपापहरा देव्यो वरदा भक्तावत्सलाः ॥
 आस्ते वैतरणी तत्र सर्वपापहरा नदी ।
 यस्यां स्नात्वा नरश्चेष्ठः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 आस्ते स्वयम्भूसूक्तिवैव क्रोडरूपी हरिः स्वयम् ।
 दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
^४कपिलागोग्रहे सोमतीर्थे चालावुसंज्ञके ।
 मृत्युञ्जये क्रोडतीर्थे ^५वसुसिंहेश्वरे तथा ॥
 तीर्थेष्वेतेषु मतिमान् यत् फलं लभते नरः ।
 तत् फलं समवाप्नोति विरजे स्नानतर्पणात् ॥

(१) व पुस्तके—सन्दर्शनात् ।

(२) क स्तु पुस्तके—सलहुड्डा त ।

(३) व पुस्तके—विरजः ।

(४) व पुस्तके—कापिले ।

(५) स्तु पुस्तके—वासुके चेश्वरे तथा ।

विरजे यो मम क्षेत्रे पिण्डदानं करोति वै ।
 स करोत्यक्षयां लृतिं पितृणां नात्र संशयः ॥
 मम क्षेत्रे मुनिश्चेष्ठा विरजे ये कलेवरम् ।
 परित्यजन्ति पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै ॥

इति विरजक्षेत्रम् ।

अथ गङ्गासागरसमीपे कपिलदर्शनफलम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

स्नात्वा यः सागरे मर्त्यः पवित्रे कपिलं हरिम् ।
 पश्येहैवीच्छ वाराहीं स याति विदशालयम् ॥

अथ कृत्तिवासःक्षेत्रप्रयोगः ।

ॐ अद्याश्वभेदफलसमफलप्राप्तिकामो विन्दुसरसि स्नानमहं करिष्ये ।
 इति सङ्खल्यत तत्र सविधि स्नायात् ।

दाने च—

अन्यतीर्थदानाऽपेक्षयाऽन्नं शतगुणं फलम् ।

अथ कृत्तिवासःपूजा ।

ॐ अद्य—एकविंशतिकुलोद्धरणपूर्वक-सर्वपापविनिर्मुक्ता-रूप-
 यौवनगर्वित-दिव्याभरणभूषित-बहुगन्धर्वास्त्रःसमुपगीयमानाऽ-

लक्तुं कसर्वदिगुद्यो तनसमकालिन विद्विणीजालमालि-सौवर्ण-
विमानकरणक-शिवलोकगमन-तदधिकरणक-यावदाहृतसंप्रव-
त्त्वोकवासि-बहुपुरुषसहितात्मीयदिव्यसुखभोग-तदुत्तरयोगिगृही-
त्यन्नचतुर्ब्देदि-द्विजोत्तमत्वभवन-तदुत्तर-पाशुपतयोगप्राप्तिपूर्वका-
मोक्षावाप्तिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना कृत्तिवासः पूजामहं
करिष्ये ।

इति सङ्ख्यात् देवं प्रदक्षिणीकृत्य पाद्यमाचमनीयस्त्र दत्त्वा
अष्टोत्तरपलशतमितेन गव्यदृतेन ततस्तावतैव गव्यदुधेन, ततो
मधुना ततो गन्धोदकेन, ततस्तीर्थोदकेन, ततस्त्रन्दनोदकेन, स्नाप-
यित्वा मधुपर्कं पुनराचमनीयस्त्र दत्त्वा चन्दनानुलेपनं कुङ्गुमा-
नुलेपनस्त्र दत्त्वा अर्क-पद्मादिपुष्पेरागमोक्तमन्तेण तदज्ञाने तु
“ॐ कृत्तिवाससे नमः” इति ॐ नमः शिवाय “इति” च त्रिः
सम्पूज्य धूपं दौपं नैवेद्यमुपहारं वस्त्रस्त्र दत्त्वा स्तवैर्दण्डवत् प्रणामै-
र्गीतैर्वाद्यैर्नृत्येन जपेन नमस्कारेण जयशब्दैः प्रदक्षिणैरर्चयेदिति ।

शिवस्य शयने उत्थाने संक्रान्तौ, अशोकाष्टम्यां वा कृत्ति-
आससो दर्शने ॐ अद्य शिवशयने कर्ववर्णविमानकरणकशिवलोक-
मनकामः कृत्तिवासोदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यात् पश्येत् ।

एवं शिवोत्थानादावपि ।

कालान्तरे तु — ॐ अद्य शिवलोकगमनकामः कृत्तिवासो-
र्गेनमहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यात् पश्येत् ।

एतत् देवस्थभास्करेश्वरदर्शने—

ॐ अद्य सर्वपापविनिर्मुक्त-विमानवरावस्थितबहुगन्धवर्वोप-
गीयमान × × शिवलोकगमन-तदधिकरणकाह्नतसंप्लवपर्यन्त-
बहुवरभोगोपभोग-तदुत्तरैतस्मौकिकधार्मिक-यज्ञदानशीलपृथिवी-
पतित्वभवनकामः कुण्डस्नानपूर्वकभास्करेश्वरदर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यप्र कुण्डे स्नात्वा तं पश्येत् ।

मुक्तेश्वर-सिंहेश-स्वर्णजालेश्वर-परमेश्वरराणामन्यतमदर्शने—

ॐ अद्य सर्वपापविनिर्मुक्तविमानवरावस्थितबहुगन्धवर्वोपगी-
यमानात्मौयशिवलोकगमन—तदधिकरणकैककल्पावच्छन्नविपुल-
मनोरमबहुभोगोपभोग-तदुत्तरैतस्मौकिक—प्रवरयोगिकुल-योगि-
गेहान्यतराधिकरणकवेदवेदाङ्गपारगसर्वभूतहितरतमोक्षशास्त्रा-
र्थकुशल समवुद्धि'द्विजवरत्वभवन—तदुत्तरवरशम्भुयोगप्राप्तिपूर्वक
मोक्षप्राप्तिकामो विन्दुसरोऽभसि स्नात्वा मुक्तेश्वरमर्चयित्वा तद-
र्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यप्र विन्दुसरसि स्नात्वा मुक्तेश्वरमर्चयित्वा पश्येत् ।
एवं सिंहेशादावपि ।

रथास्थितलिङ्गान्तरपूजने तु—

ॐ अद्य शिवलोकगमनकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना कृति-
वासः देवस्थशिवलिङ्गपूजनमहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यप्र —

लिङ्गं दृष्टा शङ्खयैकायमनाः सुसमाहितः स्त्रपन-गन्ध-पुष्प
मनोरमधूप-दीप नैवेद्य-नमस्कार-स्तव-दण्डप्रणाम-नृत्य-गीत-
वादैः पूजयेत् ।

ततः क्षेत्रगमने तु—ॐ अद्याभिलिप्तिबहुकामावासि-शिव-
लोकगमनकामः कृत्तिवासःक्षेत्रगमनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पत तत्र गच्छेत् ।

अथ कोणार्कविधिः ।

ॐ अद्याभिमतफलप्राप्तिकामः सागरस्नान-सूर्यार्घ्यदान तत्-
प्रणाममहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पत सागरे सविधितर्पणात्तं स्नानं कृत्वा सूर्यं
प्रणमेत् ।

ततः पुष्पमादाय मौनौ कोणार्कमठं प्रविश्य—

ॐ अद्य दशाश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्ति-सप्ताऽवरसप्तपरवंशो-
डारपूर्वक सर्वपापविनिश्चुक्तवरदिव्यवपुर्वरबहुगन्धव्यौपगीयमाना-
लौयार्कवर्णकामगसुवर्ज्ञौविमानकरणक--सूर्यलोकगमन-तदधि-
करणकाह्तसंप्लवपर्यन्तवरबहुभोगोपभोग—तदुक्तरैतस्मौकिकप्रवर-
यागिकुलाधिकरणकचतुर्वेदिस्वधर्मनिरतशुचिविप्रत्वभवन-तदुक्तर-
दिवस्यतियोगप्राप्तिपूर्वकमोक्षावासिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना
कोणार्कपूजनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पत शर्कं त्रिः प्रदक्षिणौकृत्वागमिकैवैदिकैश्च मन्त्रै-
गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्य-दण्डप्रणाम-जयशब्दैरर्चयेत् ।

अथाऽत्रैव रामेश्वरविधिः—

ॐ अद्य राजसूयाश्वमेधफलसमफल परमसंसिद्धिप्राप्तिकामः-
किञ्चिणीजालमालिविमानकरणक-गन्धवर्णपगीयमानामकर्तृक-
शिवलोकगमन-तदधिकरणकाङ्क्षतसंप्लवपर्यन्तमुत्तम-बहुभोगोप-
भोग तदुत्तरैहिकयजुर्वेदिविप्रत्वभवन् तदुत्तरशङ्खरयोगप्राप्तिपूर्वक-
मोक्षावाप्तिकामो ब्रह्मपुराणोक्तविधिना रामेश्वरपूजामहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पः समुद्रे सविधि स्नात्वा कोणार्कवदेव रामेश्वर-
मर्जयेत् ।

अथ विरजात्केतप्रयोगः ।

ॐ अद्याऽसमकुलपवित्रीकरणकामो विरजादर्शनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पः पश्येत् ।

अस्यासु स्नानपूर्वक-दर्शन-पूजा-प्रणामानां स्ववंशोषारपूर्वक-
ब्रह्मलोकगमनं फलम् ॥

वैतरणीस्नाने सर्वपापविनिर्मुक्तिः फलम् ।

क्रोडरूपि-विष्णुदर्शने विष्णुपुरगमनं फलम् ।

एवं वाराहीदर्शनेऽपीति ।

इति महामहोपाध्याय श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते
तीर्थचिन्तामणी द्वितीयः पुरुषोत्तमप्रकाशः ।

ॐ गङ्गायै नमः ।

जलक्रीडालोलचिदशतरुणीनागरमणी
नवश्रोणिश्रेणी-घनजघन-पीनस्तनभरैः ।
तुटहीचीचञ्चलानककालहंसीकलरवैः
समाहृतब्रह्मश्रिथमिव भजे देवसरितम् ॥
मज्जहेववधूटिकाकुचतटीसंघटसञ्चुर्णिता
गङ्गाया जलवीचयो मधुलिहां श्रेणीभिराचुम्बिताः ।
चञ्चलचञ्चलकवाकतरुणीसंभान्तनेत्राच्चलै-
रापीता जगतां दिशन्तु सततं कल्याणमव्याहृतम् ॥

तत्रादौ माहामारम्—

अत विष्णुपुराणे—

ततः प्रभवति ब्रह्मन् सर्वपापहरा सरित् ।
गङ्गा देवाङ्गनाङ्गानामनुलेपनपिञ्जरा ॥

महाभारते—

ते देशास्ते जनपदास्ते शमास्ते च पर्वताः ।
येषां भागीरथी पुरुषा मध्ये याति सरिहरा ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञेरुद्यागीन वा पुनः ।
तां गतिं न लभन्ते तु गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥
पूर्वे वयसि कन्माणि क्षत्वा पापानि ये नराः ।
शेषे गङ्गां निषेषन्ते तेऽपि यान्त्युक्तमां गतिम् ॥

तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
 मासमेकन्तु गङ्गायां समौ स्थातां नवा समौ ॥
 तप्यतेऽधाकश्चिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
 तिष्ठेद्यथेष्टं यस्तापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥
 भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
 गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥
 प्रजाष्टैरश्चभैर्यस्ताननेकैः पुरुषाधमान् ।
 पततो नरके गङ्गा संश्रितान् प्रेत्य तारयेत् ॥
 प्रेत्य पतत इति सम्बन्धः ।

ते सन्नियुक्ता मुनिभिर्नृणां देवैः⁽¹⁾ सवासवैः ।
 येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गामभिमताम्बरैः (?) ॥
 न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
 आ देहपतनादृगङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥
 अन्धान् जडान् द्रव्यहीनांश्च गङ्गा
 यशस्विनी छृहतौ विश्वरूपा ।
 देवैः सेन्द्रेमुनिभिर्दीनवैश्च
 निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥

जडान्धप्रभृतयः कर्मानधिकारिणोऽपि गङ्गासेवया अभिमत-
 फलभागिनो भवतीत्यर्थः ।

(1). ये उक्ताः—तूनं जेहैः समस्तैः ।

ब्रह्मपुराणे—

षष्ठगादौ छाणपक्षे तु भूमौ सन्निहिता भवेत् ।

यावत्पुण्यममावास्यां दिनानि दश नित्यशः ॥

शुक्लप्रतिपदमारभ्य दिनानि दशसंख्यया ।

पाताले सन्निधानन्तु करोति स्वयमेव हि ॥

शुक्लकादशीमारभ्य यावहश्चदिनानि तु ।

पञ्चम्यन्तानि सा स्वर्गे भवेत्सन्निहिता सदा ॥

पुण्यमिति षष्ठीतो दर्शनं गङ्गायां सातिशयं पुण्यं भवती-
त्यर्थः ।

भविष्यपुराणे—

क्षते तु सर्वतीर्थानि चेतायां पुण्यकरं परम् ।

इपरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गा विशिष्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

कलौ तु सर्वतीर्थानि स्वं स्वं वीर्यं स्वभावतः ।

गङ्गायां प्रतिसुच्चन्ति सा तु देवी न कुच्चित् ॥

वाराहे—

गङ्गाभःकण्ठिग्रधस्य वायोः संसर्शनादपि ।

पापशीला अपि नराः शुभां गतिमवाप्नुयः ॥

अथ गङ्गाजलमाहात्माम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे—

योऽसौ सर्वंगतो विष्णुष्वित्स्वरूपी जनाईनः ।

स एव द्रवरूपेण गङ्गाभ्यो नाऽत्र संशयः ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्महा गुरुहा गोप्तः स्त्रीयौ तु गुरुतत्प्रगः ।

गङ्गाभ्यसा च पूयन्ते नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

यमः—

देवस्य सुष्टुतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।

गङ्गेयं हरते तोयं पापमामरणाल्पिकम् ॥

वज्यं पर्युषितं तोयं वज्यं पर्युषितं दलम् ।

अवज्यं जाङ्गवीतोयमवज्यं तुलसौदलम् ॥

महाभारते—

मेरोः समुद्रस्य च सर्वयत्नैः

संख्योपलानामुदकस्य वापि ।

गङ्गाजलानां न तु गत्तिरस्ति

वक्तुं गुणाख्यापरिमाणमन् ॥

मत्स्यपुराणे—

तीर्थयात्राविधिं क्षत्र्यमकुर्बाणोऽपि यो नरः^(१) ।

गङ्गातीयस्य माहात्म्यात् सोऽप्यत्र फलभाग्मवेत् ॥

(१) गुप्तके – मानवः ।

ब्रह्मारणपुराणे—

चिन्तामणिगणाञ्चापि गङ्गायास्तोयविन्दवः ।
विशिष्टा यत्रयच्छन्ति भक्तेभ्योऽचिन्तितं^१ फलम् ॥
गण्डुष्माकतो भक्त्या सकुहङ्गाम्भसा नरः ।
कामधेनुस्तनोङ्गूतान् भुड्के दिव्यरसान्दिवि^२ ॥
सर्वपापं निहत्ये ह रेजे गङ्गाजलोक्तिः ।
अपहत्य तमस्तीक्रं भाति सूर्यो यथोदये ॥
मनो-वाक्यायजैर्गर्वस्तः पापैर्बहुविधैरपि ।
वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूतः पुरुषो नाऽक्र संशयः ॥

तथा—

गङ्गातोयाभिषिक्तन्तु भक्ष्यैमश्वाति योगवित् ।
सर्पवल्कश्चुकं त्यक्ता पापहीनो नरोत्तमः ।
स्वर्गपवर्गिकां सिद्धिं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥
तथा गङ्गाजलैदिंग्धः^४ पवनः पुरुषं यदा ।
सृश्टे सोऽपि पामानं सर्ववैवापवर्जति ॥

नारदीये—

हिमवद्विन्द्यसट्टशा राशयः पापकम्भणाम् ।
गङ्गाम्भसा ते नश्यन्ति विषाभक्तिहतापदः ॥

- (१) ग पुरुषके—भक्तेभ्यस्तिनितम् ।

(२) रु पुरुषके—सुवि ।

(३) रु पुरुषके—षिक्षान्तु भिक्षाम् ।

(४) रु ग पुरुषकद्वये—गङ्गाया जलदिग्धोऽयम् ।

(५) रु पुरुषके—सर्वमेव ।

(६) ग पुरुषके—हता चण्डा ।

भावधारणे—

प्रवेशमाचे गङ्गायां स्नानार्थं भक्षितो दृणाम् ।

ब्रह्महत्यादयो दोषा हाहेत्युक्ता प्रयात्यलम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

गङ्गातौरे वसेन्नित्यं गङ्गातोयं पिवेत्सदा ॥

अथ गङ्गासेवनफलम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे—

स एव देवैर्मत्त्यैश्च पूजनीयो महर्षिभिः ।

यो वै गङ्गां समाश्रित्य सुखं तिष्ठति निर्भयः ॥

तथा—

तिष्ठेदवाक्शिरा यसु वर्षणामयुतं नरः ।

यः सेवते मासमेकं गङ्गां स तु विशिष्यते ॥

नारदीये—

किमष्टाङ्गेन योगीन किं तपोभिः किमध्वरैः ।

वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् ॥

ब्राह्मे—

तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् ।

मासमेकान्तु गङ्गायां समौ स्थातां न वा समौ ॥

ब्रह्माण्डे—

किं यज्ञैर्बहुवित्ताद्यैः किं तपोभिश्च तापनैः ।
 स्वर्ग-मोक्षप्रदा गङ्गा सुखसेव्या यतः स्थिता ॥
 यज्ञैर्यमैश्च नियमैर्दानैः संन्यासतोऽपि वा ।
 न तत्फलमवाप्नोति गङ्गां प्राप्य यदाप्नुयात् ॥
 प्रभासे गोसहस्रेण राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 यत्फलं लभते मर्त्यो गङ्गायां तद्विने दिने ॥
 अन्योपायांसु यस्यक्षामा मोक्षकामः सुनिश्चितः ।
 गङ्गातीरे सुखं तिष्ठेत् स वै मोक्षस्य भाजनम् ॥
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा सद्यसु मोक्षदा ॥
 प्रतिमासं चतुर्हश्यामष्टम्याष्वैव सर्वदा ।
 पक्षयोरुभयोर्ष्वैव सर्वपर्वत्सु सर्वदा ॥
 गङ्गातीरनिवासश्च यावज्जीवप्रतिज्ञया ॥
 यस्य सिध्यति धर्मात्मा स देवो नाऽत्र संशयः ।

भविष्ये—

‘क्षच्छादिनियमान् क्षत्वा नरो यत्फलमश्वते ॥
 सदा चान्द्रायण्ष्वैव तळभेज्जाङ्गवीतटे ॥
 गङ्गासेवापरस्येह दिवसाष्वैन यत्फलम् ।
 न तच्छक्यं समत्वेन ‘प्राप्तुं क्रतुशतैरपि ॥
 सर्वयज्ञ-तपो-दान-योग-स्वाध्यायकर्मभिः ।
 यत्फलं तळभेज्जत्या गङ्गातीरे निवासतः ॥

सत्यवादिषु यत्पुर्णं नैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् ।
यदग्निहोत्रिणां पुर्णं तत्तु गङ्गानिवासतः ॥

अथ गङ्गाभक्तिफलम् ।

तत्र ब्राह्मे—

स्वमाट-पिट-दाराणां कुलकोटीमनन्त(कं)रम् ।
गङ्गाभक्त(क्ति)स्तारयते संसारार्णवतो ध्रुवम् ॥
सन्तोषः परमैश्वर्यं तत्त्वज्ञानं सुखात्मना ।
विनयाचारसम्पत्तिर्गङ्गाभक्तस्य जायते ॥
कृतकृत्यो भवेन्मत्त्यो गङ्गां प्राप्यैव केवलम् ।
तद्भक्तस्तत्परश्च स्यात् मुक्ता एव न संशयः ॥
भक्त्या तज्जलपक्षाशी तज्जलं सेवते च यः ।
अनायासेन हि नरो मोक्षोपायं स विन्दति ॥
दीक्षितः सर्व्यज्ञेषु सोमपानं दिने दिने ॥
सर्वाणि येषां गङ्गेयैस्तोयैः कृत्यानि देहिनाम् ।
देहं त्यक्ता नराः श्रैवे पदे तिष्ठन्ति सर्वदा ।

स्कन्दपुराणे—

तिष्ठेदयुगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः सदा ।
यः संश्रयेदयथेष्टन्तु गङ्गाभः स विशिष्यते ॥

महाभारते—

देवाः सोमार्कसंखानि यथा 'मन्त्रादिभिर्मुखैः ।
अमृतान्युपभुज्जन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥

अथ गङ्गातोयपानफलम् ।

तत्र भविष्यपुराणे—

कन्यादानैस्तथाऽन्यत्र भूमिदानैश्च भक्तिः ।
अद्वदानैश्च गोदानैः स्वर्णदानादिभिस्तथा ॥
रथाऽश्व-गजदानैश्च यत्पुरुणं परिकीर्तितम् ।
ततः शतगुणं पुरुणं गङ्गागण्डूषतो भवेत् ॥
चान्द्रायणसहस्राणां यत् फलं परिकीर्तितम् ।
ततोऽधिकफलं गङ्गातोयपानादवाप्यते ॥

स्कन्दपुराणे—

गरुदूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् ।
स्वच्छन्तं यः पिवेदम्भस्तस्य शक्तिः करे स्थिता ॥

तथा—

विभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तथ यामुनम् ।
नाम्यंदं दशभिम्यासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यति ।
‘नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम् ।
तत्तत्तीर्थफलावासिनाऽत्र कार्या विचारणा ॥

तथा—

चान्द्रायणसहस्रन्तु यश्वरेत् कायशोधनम् ।
यः पिवेत् तदु यथेष्टन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ॥

भविष्ये—

गङ्गां पश्यति संस्तौति स्नाति भक्त्या पिवेज्जलम् ।
स स्वर्गं ज्ञानममलं योगं मोक्षस्त्र विन्दति ॥

महाभारते—

यसु सूर्यांशुनिष्टसं गाङ्गेयं पिवते जलम् ।

गवां निर्हारनिर्मुक्तादयावकात्तद्विशिष्यते ॥

निर्हारो मैत्रम् । यावकः—'स्विन्नयवः ।

अथमत्र प्रयोगः ।

ॐ अद्य बहुकन्या-भूम्यन्न-गो-सुवर्ण-रथाश्व-गजदानजन्य पुरुष-
शतगुणपुरुषप्राप्तिकामो गण्डूषमितगङ्गाजलपानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य मोक्षकामः स्वच्छन्दं गङ्गाजलपानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य गोनिर्हारनिर्मुक्तयवयावकप्राशनजन्य शुद्धधिकशुद्धि-
प्राप्तिकामः 'सूर्यनिष्टसगङ्गाजलपानमहं करिष्ये ।

अथ दर्शनम् ।

तत्र महाभारते—

भवति निर्विषाः सर्पा यथा तार्च्यस्य दर्शनात् ।

गङ्गाया दर्शनात्तद्वत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वाञ्छनः-कर्मजैर्यस्तः पापैरपि पुमानिष्ठ ।

वीक्ष्य गङ्गां भवेत् पूतस्तत्र मे नास्ति संशयः ॥

सप्ताऽवरान् सप्तपरान् पितृंस्तेभ्यश्च येऽपरे ।

पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य सृष्टाऽवगाह्य च ॥

दर्शनात् स्पर्शनात् पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।

'पुरुषं पुनाति पुरुषान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥

(१) ग पुस्तके—क्षिरध- ।

(२) ग पुस्तके—स्त्रयांशु—।

(३) ग—पुरुषान् ।

ब्रह्माण्डे—

ज्ञानमैश्वर्यमायुश्च प्रतिष्ठा सर्वमान्यता ।
शुभानामाश्रयत्वस्त्र गङ्गादर्शनजलं फलम् ॥
सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं व्यसनासक्तिराशु वै ।
निर्वृणत्वं नृणां गङ्गा-दर्शनादेव नश्यति ॥
परहिंसा च कौटिल्यं परदोषाद्यवेक्षणम् ।
दाभिकानां नृणां गङ्गा-दर्शनादेव नश्यति ॥

पाञ्च—

सुहुर्मुहुस्तथा पश्येत् स्यूर्शेहापि सुहुर्मुहुः ।
भक्ष्या यदिच्छति नरः शाश्वतस्त्रामृतं पदम् ॥

भविष्ये—

वापीकूपतडागादि-प्रपासत्रादिभिस्तथा ।
अन्यत्र यज्ञवेत् पुण्यं तद्गङ्गादर्शनाज्ञवेत् ॥

तथा—

यत् फलं जायते पुंसां दर्शने परमात्मनः ।
तज्जवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥

तथा—

नैमिषे च कुरुक्षेत्रे नम्मदायाच्च पुण्यरे ।
स्त्रानात् संसेवनाच्चापि यत्फलं लभते नरः ।
गङ्गाया दर्शनादेव कलौ प्राहुर्महर्षयः ॥

अथमतप्रयोगः—

ॐ अद्य सर्वपापक्षयकामो गङ्गादर्शनमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य वाञ्छनः कर्मजबहुपापक्षयकामो वा । एकविंशति-
पुरुषतारणकामो वा । स्पर्शने अवगाहने च इदं फलम् ।
स्त्रीयशतसंख्यपुरुषपापक्षयकामो वा । स्पर्शने कीर्तनेऽपीदं
फलम् ।

ज्ञानैखर्यायुः-प्रतिष्ठा-सर्वमात्यता-शुभाश्रयत्वकामो वा ।
वापी-कूप-तड़ाग-प्रपा-सत्रादिजन्यफल-प्राप्तिकामो वा । नैमिष-
पुष्कर-कुरुक्षेत्र-नर्मदा स्नानसेवनजन्यफल-प्राप्तिकामो वा ।

ॐ अद्य परमात्मदर्शनजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा भक्त्या
गङ्गादर्शनमहं करिष्ये ।

अथ गङ्गास्मरणम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

अशुभैः कर्मभिर्युक्तान् मज्जमानान् भवार्णवे ।

पततो नरके गङ्गा संस्मृता हरते सदा ॥

मात्ये—

योजनानां सहस्रेषु गङ्गां स्मरति यो नरः ।

अपि दुष्कृतकर्माऽपि लभते परमां गतिम् ॥

भविष्ये—

स्मरणादेव गङ्गायाः पापसङ्कातपञ्चरम् ।

भेदं सहस्रधा याति गिरिर्वच्छितो यथा ॥

तथा—

गच्छस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुज्जन् श्वसन् वदन् ।
 यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत् बन्धनात् ॥
 सहस्रयोजनस्था गङ्गां भक्त्या स्मरन्ति ये ।
 तेऽप्यशेषेमहापापैमुच्यन्ते नाऽत्र संशयः ॥
 भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
 आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणं फलम् ॥
 'यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकलाङ्गत्याऽवगाहिता ।
 तेषां कुलानां लक्ष्मन्तु भवात्तारयते शिवा ॥

ब्रह्माण्डे—

मनसा संस्मरेद् यसु गङ्गां दूरस्थितो नरः ।
 चान्द्रायणसहस्रन्तु लभते नाऽत्र संशयः ॥
 अयमत्र प्रयोगः ।

ॐ अद्य नरकपाताभावकामो गङ्गास्मरणमहं करिष्ये—

परमगतिप्राप्तिकामो वा पापसङ्घातभेदकामो वा—

ॐ अद्याशेषमहापापविमुक्तिकामो वा ।

विचित्रबहुभवन-विचित्राभरण बहुस्त्यारोग्य वित्तसम्पत्तिकामो
 वा—चान्द्रायणसहस्रजन्यफलप्राप्तिकामो वा ।

ॐ अद्य पातकविमुक्तिकामो वा भक्त्या गङ्गास्मरणमहं करिष्ये ।

भक्त्या गङ्गा गङ्गेत्यभिधानेऽप्येतदेव फलम् ।

जागरे बहुधा गङ्गास्मरणे च विमुक्तिः ३फलम् ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये—अधिकामिदं पद्यम् ।

(२) ग पुस्तके—बन्धसुक्तिः ।

अथ कीर्तनम् ।

तत्र विष्णुपुराणे—

गङ्गा गङ्गेति यन्नाम योजनानां शतैरपि ।

स्थितैकश्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयाऽर्जितम् ॥

गङ्गां प्रकृत्य-मात्ये—

कीर्तनान्मुच्यते पापात् दृष्टा भद्राणि पश्यति ।

अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् ।

ब्रह्माण्डे—

‘सप्तावरान् सप्त परान् सप्ताऽथ परतः परान् ।

गङ्गा तारयते पुंसां प्रसङ्गेणापि कीर्तिता ॥

अनिच्छयाऽपि गङ्गाया योऽसौ नामानुकीर्तनम् ।

करोति पुण्यवाहिन्याः सोऽपि स्वर्गस्य भाजनम् ॥

नारदीये—

सर्वावस्थां गतो वाऽपि सर्वधर्मविवर्जितः ।

गङ्गायाः कीर्तनेनापि शुभां गतिमवाप्नुयात् ॥

अयमत्रप्रयोगः ।

ॐ अद्य जन्मत्रयाऽर्जितपापक्षयकामो गङ्गा-गङ्गेति कीर्तन-
महं करिष्ये ।

एकविंशतिपुरुषतारणकामो वा । स्वर्गभागित्वकामो वा ।

शुभगतिप्राप्तिकामो वा ।

(१) ग पुस्तके—सप्तावरान् सप्ताऽथ परतः परान् ।

स्पर्शनम् ।

तत्र गङ्गाऽधिकारे वारा है—

ब्रह्महा गुरुहा गोप्त्रः स्फृष्टो वा सर्वपातकैः ।

तस्यास्तोयैर्नरः सृष्टः सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

ॐ अद्य महापातकादिसकलपापक्षयकामो गङ्गास्पर्शनमहं
करिष्ये ।

अथाऽभिलाषः ।

तत्र भविष्ये—

कदा वक्ष्यामि' तां गङ्गां कदा स्नानं लभेमहि ।

इति पुंसाऽभिलिप्तिता कुलानां तारयेच्छतम् ॥

ॐ अद्य कुलश्चततारणकामो गङ्गाभिलाषमहं करिष्ये ।

अथ स्नानम् ।

तत्र विष्णुपुराणे—

स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति ।

अपूर्वपुण्यप्राप्तिस्थैर्स्ये सद्यो मैत्रेय जायते ॥

भारते—

स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।

व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥

(१) ए—पुस्तके द्रष्ट्वामि ।

(२) ए पुस्तके पुण्यावाप्तिष ।

प्रयतः— एकादशेन्द्रियसंयतः । व्युष्टिः पुण्योपचयः ।

तथा—

अपहत्य तमस्तौत्रं यथा भात्युदये रविः ।

तथाऽपहत्य पापानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥

ब्रह्माण्डे—

एकेन स्नानमात्रेण विधिना भक्तिमात्ररः ।

अश्वमेधफलं सद्यो गङ्गायां प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ॥

तथा—

अनेकजन्मसमूतं पुंसां पापं प्रणश्यति ।

स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः स्यात् पुण्यभाजनम् ॥

तथा—

अन्यस्थानगतं पापं गङ्गातीरे विनश्यति ।

गङ्गातीरकृतं पापं गङ्गास्नानेन नश्यति ॥

तथा—

रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायान्तु प्रयत्नतः ।

स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्घृततज्जलैः ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वेषायतनेषु च ।

तत्फलं लभते सर्वं गङ्गास्नानात्र संशयः ॥

अत्र योगसिद्धिन्यायादन्यतमफलकामना अधिकारिविशेषणमिति द्रष्टव्यम् ।

महापातकसंयुक्तो युक्तो वा सर्वपातकैः ।

गङ्गास्नानेन विधिना मुच्यते सर्वपातकैः ॥

गङ्गास्त्रानात् परं स्नानं न भूतं न भविष्यति ।
महापातकं जन्मान्तरीयं न त्वैहिकम् । अन्यथाऽनधिकारा-
पत्तेः ।

विशेषतः कलियुगे पापं हरति जाङ्गवी ।

तथा—

निहत्य कामजान् दोषान् काय-वाक्-चित्तसम्भवान् ।
समा-स्नानेन भक्त्या तु मोदते दिवि देववत् ॥

समा वर्षम् ।

षण्मासं स्नाति गङ्गायां नैरन्तर्येण यो नरः ।
समस्तपापनिमुक्तः समस्तकुलसंयुतः ॥
समस्तभोगसंयुक्तो विष्णुलोके महीयते ।
परार्द्धद्वितयं यावद्वाऽत्र कार्या विचारणा ॥

तथा—

गङ्गायां स्नाति यो मर्त्यो यावज्जीवन्तु नित्यशः ।
जीवमुक्तः स चाऽचैव देहान्ते सुक्ता एव सः ॥

तथा—

प्रातःस्नानाहशगुणं पुरुणं मध्यन्दिने तथा ।
सायंकाले शतगुणमनन्तं शिवसन्निधौ ।

भविष्ये—

कपिलाकोटिदानात् गङ्गास्नानं विशिष्यते ।

मात्स्ये—

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्त्वाऽवभाहिता ।

आगेये सूर्यवाक्यम्—

ये मदौयांशुसन्तसे जले स्नानादिकां क्रियाम् ।

करिष्यतीह यास्यन्ति भित्वा ते मम मण्डलम् ॥

तथा—

यो गृहे वर्त्तमानोऽपि लां स्नाने कौर्त्तयिष्यति ।

स यास्यति दिवं नित्यमित्याह वरुणस्ताम् ॥

अथैतत्प्रयोगः ।

ॐ अद्य सद्यः पापप्रणाश-सद्योऽपूर्वपुण्यप्राप्तिकामी गङ्गायां
स्नानमहं करिष्ये ।

कुरुक्षेच्चस्नानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो वा । प्रयत्स्य तु
क्रातुश्चतजन्यव्युष्यतिशयितव्युष्टिकामो वा । पापविघातपूर्वक-
भासमानत्वकामो वा ।

ॐ अद्याश्वमेधफलप्राप्तिकामो भत्या वैध-गङ्गास्नानमहं
करिष्ये ।

रात्रौ सन्ध्यायां तथोऽहृतगङ्गाजलेन गृहेऽपि स्नाने अश्व-
मेधफलमेव ।

सर्वतीर्थ-सर्वायतनजन्य-पुण्याऽन्यतम-पुण्यप्राप्तिकामो वा
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य सर्वपातकविमुक्तिकामो विधिना गङ्गास्नानमहं
करिष्ये । गङ्गातीरङ्गात-पापनाशकामो वा ।

कपिलाकोटिदानजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकामो वा ।

ॐ अद्य सूर्यमण्डलभेदपूर्वक गमनकामः सूर्यांशुसन्तप्तगङ्गा-
जलस्नानमहं करिष्ये ।

ॐ समस्तपापविनिर्मुक्त-समस्त-कुलसंयुक्त-समस्तभोगसंयुक्ता-
त्मीयपरार्घद्वितयावच्छन्नविशुलोकमहितत्वकामो अद्यादि-षष्ठमा-
सान् गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ कायवाक्-चित्तसम्भवकामजदोषनिहननपूर्वकस्वर्गलोका-
धिकरणकदेववन्मोदमानत्वकामोऽद्यादि भक्त्या वर्षं गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये ।

ॐ अद्य प्रातःकालीन गङ्गास्नानजन्यफल-दशशतगुणफलप्राप्ति
कामो मध्याह्ने गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य प्रातःकालीन गङ्गास्नानजन्यशतगुणफलप्राप्तिकामः
सायंकाले गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य गङ्गास्नानजन्यानन्तफलकामः शिवसन्निधौ गङ्गा-
स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ ऐहिकजीवन्मुक्तत्व-देहान्तकालिकमुक्तत्वकामो अद्यादि
यावज्जीवं गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

अथ कालविशेषे स्नानम् ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे—

नैरत्यर्थेण गङ्गायां माघे^१ यः स्नाति मानवः ।

स शक्रलोकेषु चिरं कालं स्थित्वा सगोचजः ।

ततो ब्रह्मपुरे तिष्ठेत् कल्पकोटिशतायुतम् ॥

अत्र च सौरमासपरिग्रहः शिष्टाचारात् ।

भविष्ये—

नैरत्यर्थेण विधिना गङ्गायां स्नाति यो नरः ।

षण्मासमेकरूपपरः सङ्कटेवोक्तरायणे ॥

तयोः समं भवेत् पुरुणं विषुवेषु तथैव च ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु चातुर्मास्यफलं लभेत् ॥

एतदेव भवेत् पुरुणं माघ-कार्त्तिकमासयोः ।

संवत्सरफलन्तु स्यात् नवम्यां कार्त्तिके तथा ॥

इयच्च शुल्का प्रायम्यात् ।

मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत् ।

द्वादश्यां श्रवणकर्त्त्वे च अष्टम्यां पुष्ययोगतः ॥

आद्रीयाच्च चतुर्दश्यां गङ्गास्नानं सुदुर्लभम् ।

वैशाखे वै पौर्णमास्यां माघे वै कार्त्तिके तथा ॥

तथा माघौ त्वमावास्या गङ्गायामतिदुर्लभा ।

क्षणाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं स्यात् सर्वपर्वत्सु ।

अष्टमौ चेयं माघस्य तत्सन्दिशात् ॥

तत्रापि क्षणा शिष्टपरिग्रहात् । तत्रैव—
 अमावस्यां शतगुणं सहस्रन्तु दिनक्षये ।
 सोम-सूर्यग्रहे लक्षं व्यतीपाते लवनन्तकम् ॥
 सूर्याचन्द्रमसोः संक्रान्तिसाम्यं व्यतीपात इति कल्पतरः ।
 मासत्रयफलन्तु स्यात् फालुनाषाढ़मासयोः ।
 जन्मक्रेतु कृते स्नाने गङ्गायां भक्तिभावतः ।
 जन्मप्रभृतिपापौष्ठं सञ्चितं नश्यति क्षणात् ॥

तथा भविष्ये—
 चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन चार्द्या ।
 तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥
 तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात् ।
 यत्र तत्र विपन्नोऽपि गङ्गामरणजन्तु तत् ॥
 क्षणाशृम्यां यदाद्र्द्वा स्याद् व्यतीपातश्च वै तदा ।
 गङ्गायां दुर्लभं स्नानं स योगो ह्यतिदुर्लभः ॥
 यो माध्वे दैवयोगीन सदा स्नानं विधानवित् ।
 लभते दैवयोगीन जातिं स्मरति पौर्विकीन् ॥
 सर्वयज्ञ-तपो-दान-फलमाप्नोति तत्क्षणात् ।
 सर्वशास्त्रार्थविज्ञातो ह्यरोगश्च तदा भवेत् ॥

तथा—

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 १गङ्गास्नातो नरः कामाहम्मणः सदनं ब्रजेत् ॥

(१) ग पुस्तके—यदा चार्द्वा ।

(२) ख पुस्तके—गङ्गां स्नातः ।

ब्रह्मार्णे—

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाङ्गवीम् ।

स स्नातः सर्वतौर्येषु किमर्थमटते महीम् ॥

स्मृतिः—

इन्द्रोर्लंकगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतम् ।

गङ्गातीरे तु समाप्ते इन्द्रोः कोटी रवेर्दश ॥

तथा खान्दे—

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।

तत्फलं जाङ्गवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे ॥

दिवाकरे पुनस्तद्वत् शतसंख्यमुदाहृतम् ।

वारुणेन समायुक्ता मधौ छणा त्रयोदशी ॥

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ।

शङ्खः—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु लृतीयायां तथैव च ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्याम्

हस्ते शैलान्निरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलीकम् ।

पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्थाः

पुख्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥

ब्रह्मार्णे—

संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पुष्टे स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥

व्यतीपातः सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्यमिति कल्पतरुः ॥
श्रवणाश्विधनिष्ठाद्र्द्वास्तेषामृगश्चिरोऽन्यतमयुता रविवारामा-
वास्या इति तु केचित्—
तदाह छ्रहमनुः—

श्रवणाश्विधनिष्ठाद्र्द्वा नागदैवत मस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

यमः—

वैशाखशुक्लपक्षे तु लृतीयायां विशेषतः^१ ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

पद्मपुराणे—

महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।

गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाङ्गवि ॥

गोविन्दद्वादशी—फाल्गुनशुक्लद्वादशी ।

ब्रह्माण्डे—

प्रतिमासे चतुर्दश्यामष्टम्याच्चैव सर्वदा ।

पक्षयोरुभयोर्च्चैव सर्वपर्वसु जाङ्गवीम् ॥

भागीरथीं विशेषेण तीर्थान्यायतनानि च ।

समायान्ति विशेषेण सर्वपापहराणि च ॥

आत्मनो जन्मनक्षत्रे गङ्गातोयेषु भक्तिः ।

नरः स्नात्वा तु गङ्गायां कुलं सर्वं समुद्धरेत् ॥

^१ (१) मूल पुस्तके—तिथौ सक्तृ ।

(२) क घ पुस्तकद्वये—तथाऽन्यायतनानि च ।

तथा—

माससंज्ञेन ऋक्षेण^१ चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः ।
गुरुणा याति संयोगं तन्महत्वं तिथिः स्मृतम् ॥
महाज्यैष्टौ सुरश्रेष्ठ क्षताऽनन्तफला स्मृता ।
तस्यान्तु जाङ्गवीस्त्रानं सूर्यग्रहशताधिकम्^२ ॥

स्मृतिः—

अरुणोदयवेलायां शुक्रा माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत् सूर्यग्रहशतैः समाः ॥
अत्रैतद्वाक्ययोः सूर्यग्रहणफलं स्नानजमेव । स्नानमपि च
गाङ्गमेव सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् ।
तेन सूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानस्यैव फलमिह शतगुणादि-
रूपं भवतीत्यर्थः ।

अथायमत्रप्रयोगः—

ॐ शक्रलोकाधिकरणक-गोत्रजसहित सुचिरकालस्थिति-
पूर्वककल्पकोटिशतायुतावच्छन्नब्रह्मपुरवासकामोऽद्यादि माघं
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्योत्तरायणरविसंक्रान्तौ वैधनिरन्तरणमासावच्छन्न-
गङ्गास्नानजन्यपुण्य-समपुण्यप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।
विषुवयोरप्येवम् ।

(१) ए पुस्तके—संज्ञे यदा ऋक्षे ।

(२) ए पुस्तके—सूर्यग्रहणभाविकम् ।

दक्षिणायन-विष्णुपदो-षड्शौतिषु नवसु ॐ अद्यासुकसंक्रान्तौ
वैधनिरन्तरमासचतुष्टयावच्छन्नगङ्गास्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति—
कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

समस्तमाघस्नाने समस्तकार्त्तिकस्नानेऽप्येवम् ।

अक्षयनवम्यां—ॐ अद्य कार्त्तिकनवम्यां वैधनिरन्तरसंवत्सरा-
वच्छन्न गङ्गास्नानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये ।

ॐ अद्य मन्वादौ वैध निरन्तरमासचयावच्छन्नगङ्गास्नान
जन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

युगादिष्वप्येवम् ।

श्वरण्युतहादश्यां, पुष्टयुताष्टम्यां, वैशाख्यां, माघ्यां, कार्त्तिक्यां
माघामावस्यायाच्च गङ्गास्नानमतिदुर्लभम् ।

अतिदुर्लभत्वन्तु सहस्रगुणाधिकत्वम् । कालान्तरे सहस्रगुण-
मेतेष्वतिदुर्लभमित्यभिधानेन तथैव प्रतीतेः ।

तथाच—

ॐ अद्य श्वरण्युक्तहादश्यां गङ्गास्नानजन्यफलसहस्रगुणाधिक-
फलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

एवमेवाष्टम्यादिषु षट्स्वपि द्रष्टव्यम् ।

ॐ अद्य माघकृष्णाष्टम्यां गङ्गास्नानजन्यफल-सहस्रगुणफल-
प्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्ब्र पर्वणि गङ्गास्नानजन्यफल-शतगुणफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य दिनक्षये गङ्गास्नानजन्यफल-सहस्रगुणफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य सूर्यग्रहे गङ्गास्नानजन्यफल-लक्ष्मगुणफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

सोमग्रहेऽप्येवम् ।

[ॐ अद्य व्यतीपाते अनन्तगङ्गास्नानजन्यफल-समफलप्राप्ति
कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।]

ॐ वैधनिरन्तरमासत्रयावच्छिन्नगङ्गास्नानजन्यफलप्राप्तिकामो
अद्यादि फालगुनं गङ्गास्नानमहं करिष्ये ।

आषाढेऽप्येवम् ।

ॐ अद्य जन्मप्रभृतिसञ्चितपापौघनाशकामो गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये । सर्वकुलसमुद्धरणकामो वा ।

ॐ अद्य व्यतीपातार्द्वयुतायां चतुर्हश्यां गङ्गामरणजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य माघे क्षणाष्टम्याम् आर्द्वव्यतीपातयुक्तायां जाति-
स्मरत्व-सर्वयज्ञ-तपो-दानजन्यफल-समफलप्राप्ति-सर्वशास्त्रविदरो-
गित्वकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य संक्रान्त्यां(न्तौ) ब्रह्मसदन गमनकामो गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये । एवमेवामावास्यायां, पौर्णमास्यां चन्द्रग्रहे, सूर्य-
ग्रहे च फलम् । अद्य सूर्यग्रहे सर्वतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । चन्द्रग्रहेऽप्येवम् ।

ॐ अद्य राहुग्रस्ते दिवाकरे दशकोटिगुणगङ्गास्नानजन्य-
फल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अस्यां रात्रौ राहुग्रस्ते निशाकरे सम्यग्दत्त गोकोटि-
महस्तजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य राहुग्रस्ते दिवाकरे सम्यग्दत्तगोकोटिसहस्रजन्य-
फल-शतगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य चैत्रकृष्णांत्योदश्यां वारुणनक्षत्रयुतायां शतसूर्य-
ग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये ।

ॐ अद्य वैशाखशुक्लटृतीयायां सर्वकिल्वषविमुक्तिकामो
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य ज्यैष्ठशुक्लदशम्यां क्षितिसुतहस्तनक्षत्रयुतायां दशविध-
पापनाश--वाजिमेधायुतजन्यपुण्य-शतगुणपुण्यप्राप्तिकामो गङ्गायां
स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य संक्रान्त्यां(न्ती) बहुकुलकोटिसुद्धरणकामो गङ्गायां
स्नानमहं करिष्ये ।

एवमेव व्यतीपात-पुष्ट-चन्द्रग्रह-सूर्यग्रहेष्वपि वाक्यम् ।

ॐ अद्य महाज्यैष्ठग्रां शतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
फलाधिकफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य माघशुक्लसप्तम्यां सूर्यग्रहकालीनशतगङ्गास्नानजन्य-
फल-समफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

अथ देशविशेषे स्नानम् ।

तत्र पद्मपुराणे—

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।

कुरुक्षेत्राद्यशगुणा यत्र विन्ध्येन सङ्घता ॥

विन्ध्याच्छतगुणा प्रोक्ता का(शि)शीपुर्वान्तु जाङ्गवी ।

विन्ध्यसङ्घमश्च कर्णतीर्थादौ ।

तथा—

सर्वत्र^१ सुलभा गङ्गा विषु स्थानेषु दुर्लभा ।

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्घमे ॥

तेषु स्नातारै दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।

मात्ये—

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।

कुरुक्षेत्राद्यशगुणा यत्र विन्ध्येन सङ्घता ॥

ततः शतगुणा प्रोक्ता यत्र पश्चिमवाहिनी ।

^२तस्मात् सहस्रगुणिता यत्र चोत्तरवाहिनी ॥

^३तस्मात् सहस्रगुणिता यत्र चोभयवाहिनी ।

भविष्ये—

गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते स्नाने पुण्यफलं शृणु ।

सप्तानां राजसूयानां फलं स्यादश्वमेधयोः ॥

(१) क स पुस्तकद्वये—सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा विषु स्थाने विशेषतः ।

(२) ग पुस्तके—स्नात्वा ।

(३) स पुस्तके—पद्ममिहं नास्ति ।

(४) ग पुस्तके—षट्यमिहमधिकम् ।

उषित्वा तत्र मासार्द्धं षस्त्रां विश्वजितां फलम् ।

दशायुतगवां दानपुण्यञ्च लभते नरः ॥

सुरोत्तमञ्च गोविन्दं रुद्रं कण्ठले स्थितम् ।

स्नात्वा वाप्य च गङ्गायां पुण्यमक्षयमाप्नुयात् ॥

महाभारते—

तौर्थञ्च शैकरं नाम महापुण्यं मुनि शृणु ।

यस्मिन्नाविरभूत् पूर्वं वराहाक्षतिरच्युतः ॥

शतमनिचितां पुण्यं ज्योतिष्ठोमद्वयस्य च ।

अग्निष्ठोमसहस्रस्य फलमत्राप्नुयान्नरः ॥

तत्रैव ब्रह्मणस्तीर्थं ज्योतिष्ठोमायुतस्य च ।

अश्वमेधत्रयस्यापि स्नातस्त्रव फलं लभेत् ॥

तथा—

कुञ्जाख्यं तौर्थमनधं यत्र च व्याधयोऽखिलाः ।

नश्यन्ति सर्वजन्मोत्यं स्यान्नष्टं पातकं नृणाम् ॥

अथाहुः कापिलं तौर्थं कपिला धेनवोऽन्वहम् ।

दत्ता येनायुतान्यष्टौ स्नात्वा तुल्य^१ फलं लभेत् ॥

गङ्गाहारे कुशावत्ते विल्वके नीलपर्वते ।

तौर्थं कण्ठले स्नात्वा धूतपापो दिवं ब्रजेत् ॥

काशीमभिधाय तथैव ।

पवित्राख्यं ततस्तीर्थं सर्वतौर्थात् पवित्रकम् ।

इयोऽविश्वजितोस्त्रव स्नानात् पुण्यं लभेन्नरः ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये—तस्य ।

वेणीवाह्यं ततस्तीर्थं सरयूर्यत्र गङ्ग्या ।
 सुपुण्यया महापुण्या स्वसा स्वस्वेव सङ्कृता ॥
 हरेर्दक्षिणपादालक्षालनादमरापगा ।
 वामपादोदकं विष्णि सरयूं मानसोऽवाम् ॥
 तीर्थे तत्रार्चयनुद्रं विष्णुं विष्णुत्वमाप्नवान् ।
 पञ्चाखमेधफलदं स्नानं तस्मिन्नघापहम् ॥
 वेणीवाह्यं दर्हतीति प्रसिद्धम् ॥

ततसु गाण्डकं तीर्थं गण्डकी यत्र सङ्कृता ।
 गोसहस्रस्य दानञ्च तत्र स्नानेन सम्प्रितम् ॥
 'रामतीर्थं ततः पुण्यं वैकुण्ठा यत्र सम्ब्रिधौ ॥
 सोमतीर्थं ततः पुण्यं यत्रासौ मुङ्गलो मुनिः ।
 समभ्यर्च्छं शिवं ध्यायन् गणतान्तु समाययौ ॥
 चम्पकाख्यं पुण्यतीर्थं यत्र गङ्गोत्तरवाहिनी ।
 'मणिकर्णिकावद्विज्ञेया महापातकनाशिनी ॥
 कलसाख्यं ततस्तीर्थं कलसादुत्थितो मुनिः ।
 अगस्त्यः पूजयन् यत्र रुद्रं मुनिवरोऽभवत् ॥
 सोमहीपं महापुण्यं तीर्थं वाराणसीसमम् ।
 सोमो यत्रार्चयनीशं रुद्रेण शिरसा धृतः ॥
 विश्वामित्रस्य भविनी गङ्ग्या यत्र सङ्कृता ।
 तत्रामुख्यं च हृत्वारेः सन्मातसु प्रियातिथिः ॥

(१) ग पुस्तके नास्ति ।

(२) ग पुस्तके—मणिकर्णिका तु सा ज्ञेवा ।

जङ्गुङ्गदे महातीर्थे स्नानं यत्र शरीरिणाम् ।

एकविंशतिसन्तानतारकं किमतःपरम् ॥

जङ्गुङ्गद एकशाखानगरे गङ्गायाम् ।

तस्माददितितीर्थस्च यत्र 'तस्माऽदितिर्हरिम् ।

कश्यपात्तनयं लेभे तत्र स्नानं महोदयम् ॥

शिलोऽव्यं महातीर्थं तत्र तस्मा तपः प्रजाः ।

हृणादिभिः सह स्वर्गं याति तीर्थगुणाश्रयात् ॥

इन्द्राणी नाम तीर्थं स्यात् इन्द्राणी यत्र वासवम् ।

तपस्तस्मा पतिं लेभे स्नानादत्र प्रयागवत् ॥

पुरुषमात्रातकं तीर्थं विश्वामित्रस्तपस्वरन् ।

यत्र ब्रह्मर्षितां लेभे त्रियस्तीर्थसेवया ॥

प्रद्युम्नतीर्थं तपसा यत्र स्वेन स्मरो हरेः ।

प्रद्युम्ननामा पुत्रोऽभूत् स्थाने तत्र महोदयः ॥

तहस्तिष्ठप्रयागस्तु गङ्गातो यसुना गता ।

स्नानात्तत्राक्षयं पुरुषं प्रयाग इव लभ्यते ॥

इन्द्रिणप्रयागस्तु मुक्तवेणौ सप्तयाम इति प्रसिद्धः ।

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

सात्वैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं व्रजेत् ॥

महाभारते—*

गङ्गायास्त्वय राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे ।

अश्वमेधाहशगुणं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥

(1) क सुपुस्तकह्ये—यत्र वाप्यादितिर्हरिम् ।

अथायमत्र प्रयोगः—

ॐ अद्य कुरुक्षेत्रस्त्रानजन्यफल-दशगुणफलप्राप्तिकामो विन्ध्य-
सङ्गतगङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य विन्ध्यसङ्गतगङ्गास्त्रानजन्यफल-शतगुणफलप्राप्तिकामः
काश्यां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

पश्चिमवाहिन्यामपि एतदेव फलम् ।

ॐ अद्य पश्चिमवाहिनीगङ्गास्त्रानजन्यफलसहस्रगुणफलप्राप्ति-
काम उत्तरवाहिन्यां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ राजसूयसप्तकाश्वमेधद्वयजन्यफल-समलप्राप्तिकामो गङ्गा-
द्वारे गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

कुशावत्तेष्येवम् ।

ॐ अद्याक्षयपुण्यकामः कण्ठले स्नात्वा तत्रस्थसुरोत्तम-
गोविन्द-रुद्रपूजनमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याग्निचिच्छत-ज्योतिष्टोमद्वयपुण्यसमपुण्याग्निष्टोम-
सहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः शैकरतीर्थे गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । अत्रैव ब्रह्मतीर्थस्नाने—

ॐ अद्य ज्योतिष्टोमायुताश्वमेधत्रयजन्यफलसमफलप्राप्ति-
कामो ब्रह्मतीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याखिलव्याधि-सर्वजन्मीत्यपातकनाशकामः कुञ्जाख्य-
तीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य स्वदत्तकपिंसधेन्द्रयुताष्टकजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः
कपिलतीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य धूतपापस्त्रीयस्तर्लोकगमनकामो गङ्गाद्वारे स्नानमहं
करिष्ये ।

ॐ एतदेव कुशावर्त्ते विख्वके नौलपर्वते कणखले च
स्नानफलम् ।

ॐ अद्य विश्वजिह्वयजन्यपुण्य-समपुण्यप्राप्तिकामः पवि-
त्राख्यतीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य पञ्चाश्वमेधयज्ञजन्यफल समफलप्राप्ति-पापनाशन-
कामः सरयूसङ्गतगङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य गोसहस्रदानजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो गण्डकी-
सङ्गतगङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य महापातकनाशकामः चम्पकाख्यतीर्थे उत्तरवाहिन्यां
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य बृत्वारिसम्मतप्रियातिथित्वकामः कौशिकीसङ्गत-
गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य एकविंशतिसन्ततिसन्तारणकामो जङ्गुङ्गदे स्नानमहं
करिष्ये ।

ॐ अद्य महोदयकामोऽदितितीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याक्षयपुण्यप्राप्तिकामो दक्षिणप्रयागे स्नानमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य शिवपुरगमनकामो गङ्गासागरसङ्गमे स्नानमहं
करिष्ये ।

ॐ अद्याश्वमेधयज्ञजन्यफल-दशगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गा-
सागरसङ्गमे स्नानमहं करिष्ये । इति वा ।

अथावगाहनम् ।

ब्रह्माण्डे—

यैः पुरुषवाहिनी गङ्गा सकाङ्कत्याऽवगाहिता ।
 तेषां कुलानां लक्ष्मन्तु भवात्तारयते शिवा ॥
 उँ श्रद्धा भवापादनकस्वकीयकुललक्ष्मतारणकामो गङ्गावगाहन-
 महं करिष्ये ।

अथ सन्ध्या ।

गङ्गायाम् सन्ध्यासुपक्रम्य पौलस्यः—
 गङ्गायां शतसाहस्रीति ।
 उँ श्रद्धा सन्ध्यावन्दनजन्यफल-लक्ष्मगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गायां
 सन्ध्यावन्दनमहं करिष्ये ।

अथ तर्पणम् ।

तत्र विष्णुपुराणे—

'दत्ताः पितृभ्यो यत्वापस्तनयैः शङ्खयान्वितैः ।
 अक्षयान्तु प्रयच्छन्ति दृप्तिं मैच्चेय दुर्लभाम् ॥

भविष्ये—

यावन्तश्च तिला मस्त्येऽगृहीताः पितृकर्मणि ।
 सावद्वर्षसहस्राणि पितरः स्वर्गवासिनः ॥

पितरः पितृलोकवासिनः ।

भारते—

निषु लोकेषु ये केचित् प्राणिनः सर्वं एव ते ।
 तर्यमाणाः परां दृष्टिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥
 य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं शुभमेव च ।
 स पितृं स्तर्पयेदगङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥

भविष्ये—

पतितादीनभिधाय ।

ये नरा दुखिताः सम्यक् सर्वे ते सङ्कृश्यैस्त्विलैः ।
 तपिता जाङ्गवीतोर्यन्तरेण विधिना सङ्कृत् ॥
 प्रयान्ति स्वर्गलोकन्तु नात्र कार्या विचारणा ।
 स्वर्गसंख्याश्च ये केचित् पितरः पुण्यशालिनः ॥
 गङ्गाजलैस्तथा पुंसा विधिना तपिताः सङ्कृत् ।
 तेऽपि मोक्षं प्रपद्यन्ते यद्हि ब्रह्माऽब्रवीद्वचः ॥

तथा—

मासतर्पणमात्रेण पिण्डानां पातनेन च ॥
 गङ्गायां पितरः सर्वे विभानान् सूर्यवर्षसः ।
 अस्त्रोगणसंयुक्तान् हेमरत्नविभूषितान् ।
 सुक्ताजालपरिच्छमान् वेणुवीणानिनादितान् ।
 भिरौशुक्ष्मदङ्गादिनिर्बीषान् स्त्रग्निभूषितान् ॥
 गन्धवर्णगीयरुचिरान् दिव्यभोगसमन्वितान् ।

गङ्गातर्पणसम्रीताः^१ श्रावपिण्डसुतर्पिताः ।

आरुह्य सहसा याति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

अथ प्रयोगः ।

ॐ अद्य तर्पणतिलसंख्यबहुवर्षसहस्रावच्छन्न तर्पणीयपितृ-
स्वर्गवासकामः सतिलगङ्गाजलेन पितृतर्पणमहं करिष्ये ।

ॐ अद्याच्यपितृप्राप्तिकामो गङ्गाजलेन पितृतर्पणमहं
करिष्ये ।

ॐ अद्य जन्मसाफल्य—जीवितशुभप्राप्तिकामो गङ्गाजलेन
पितृतर्पणमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य नरकस्थपितृस्वर्गप्राप्ति—स्वर्गस्थपितृमोक्षप्राप्तिकामः
सतिलगङ्गाजलेन पितृतर्पणमहं करिष्ये ।

ॐ सूर्यवर्च्छीऽस्त्रोगणसंयुक्त-हेमरत्विभूषित-मुक्ताजाल-
परिच्छन्न-वेणुवीणानिनादित-भेरौशङ्खसृदङ्गादिनिर्घीषि-स्त्रग्विभू-
षितगन्धर्वगीय-रुचिरदिव्यभोगसमन्वित-बहुविमानारोहणपूर्वक-
तर्पणीयपितृगणकर्तृकब्रह्मलोकगमनकामोऽद्यादि-मासं गङ्गा-
जलेन पितृतर्पणमहं करिष्ये ।

मासं पिण्डदानेऽप्येवम् ।

इदन्तु जलोपकरणे चेत् पिण्डपितृयज्ञरीत्या कर्तव्यम् ।

अथ शिवार्चनम् ।

तत्र स्मृतिः—

गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा यो लिङ्गं नित्यमर्चयेत् ।

एकेन जन्मना मोक्षं परमाप्नोति स भ्रुवम् ॥

तथा—

अग्निहोत्राणि 'वेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।

गङ्गायां लिङ्गपूजायाः कोश्यंशेनापि नो समाः ॥

तथा—

['गङ्गामज्जनशीलसु गङ्गातौरे विशेषतः—]

प्रह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यं आरोग्यज्ञारूपताम् ।

आप्नोति कलसैर्भानोर्गङ्गातोयाभिषेकतः ॥

पितृतुहिश्य तान् देवान् स्नापयेदगङ्गवारिणा ।

लृपाः स्युस्तस्य पितरो नरकस्थाश्च तत्क्षणात् ॥

तत्त्वसोकान् प्रयाक्ष्येवं मोदन्ते तेषु वै चिरम् ॥

तान् सूर्यादीन् ।

सृत्कुम्भात्ताम्बकुम्भैसु स्नानं दशगुणं स्मृतम् ।

रौप्यैः शतगुणं पुरुणं हैमैः कोटिगुणं फलम् ॥

एवमध्येषु नैवेद्य-बलिपूजादिषु क्रमात् ।

पात्रान्तरविशेषणं फलस्मैवोत्तरोत्तरम् ॥

विभवे सति यो मोहाम् कुर्याहि धिविस्तरम् ॥

(१) ख पुस्तके देवाश्च ।

(२) [ ] चिङ्गितपड़क्किरधिका ।

नैतत्पलमवाप्नोति देवद्रोहः स उच्यते ॥
 देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
 स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं दृतस्नानमतःपरम् ॥
 अष्टकात्मो मन्त्रजपैः 'पुष्पैश्चैव सुगन्धिभिः ।
 प्राहुर्गङ्गाजलैः स्नानं दृतस्नानसमं बुधाः ॥
 अर्घ्यद्रव्यविशेषेण गङ्गातोयेन यः सक्षत् ।
 'मागधप्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च ॥
 भानवेऽर्घ्यं प्रदद्यात्तु स्वकौयपिण्डिभिः सह ।
 पुत्र-पौत्रैश्च संयुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
 आपः क्षीरं कुशाग्राणि दृतं दधि तथा मधु ।
 रक्तानि करवौराणि तथा रक्तश्च चन्दनम् ।
 अष्टाङ्गं एषः अर्घ्यो वै भानवे परिकीर्तिः ॥

तथा—

शिवस्य विषणोः सूर्यस्य दुर्गाया ब्रह्मणस्तथा ।
 गङ्गातीरे प्रतिष्ठान्तु यः करोति नरोत्तमः ॥
 प्रतिष्ठा स्थापनम् ।
 तथैवायतनान्येषां कारयन्त्यतिशक्तिः ।
 अन्यतीर्थेषु करणात् कोटिकोटिगुणं 'लभेत् ॥
 गङ्गातीरसमुद्भूतमृदा लिङ्गानि शक्तिः ।
 सलक्षणानि क्षत्वा तु प्रतिष्ठाप्य दिने दिने ॥

(१) स ग-सुप्रभूतैः ।

(२) ग गोडुर्घ- ।

(३) क स पुस्तकहये भवेत् ।

मन्त्रैषं पुष्पपत्राद्यैः पूजयित्वा स्वशक्तिः ।
गङ्गायां निक्षिपेन्नित्यं तस्य पुरुणं ततोऽधिकम् ॥

अथ प्रयोगः—

ॐ अद्याग्निहोत्र-बहुवेद-बहुदक्षिण-बहुयज्ञजन्यफलाधिक-
फलप्राप्तिकामो गङ्गायां शिवलिङ्गपूजनमहं करिष्ये ॥

ॐ अद्य प्रह्लाद-निर्वृति-स्वास्थ्यारोग्य-चारुरूपताकामः
कलसैर्गङ्गातोयेन भानोरभिषेकमहं करिष्ये ॥

ॐ अद्यान्यतौर्याधिकरणकशिवप्रतिष्ठाजन्यफल-कोटिगुणफल-
प्राप्तिकामो गङ्गायां शिवप्रतिष्ठामहं करिष्ये । एवं विष्णोः सूर्यस्य
दुर्गाया ब्रह्मणस्त्र प्रतिष्ठावाक्यम् । एषामायतनकरणेऽप्येवम् ॥

ॐ अद्य पिष्टताळालिकटस्ति-शिवलोकगमन-तङ्गोकाधि-
करणककामचारमोदनकामः पितरमुहिश्य कलसेन गङ्गाजलेन
शिवस्त्रपनमहं करिष्ये । पितरमुहिश्य सूर्यादिस्त्रपनेऽप्येवम् ।
पितामहादिकमुहिश्य शिवादिस्त्रपनेऽप्येवम् ।

अथ जपः ।

तत्र भविष्ये—

सर्वानन्दप्रदायिन्यां गङ्गायां यो नरोत्तमः ।
अष्टाद्वारं जपेद्वत्या मुक्तिस्तस्य करी स्थिता ॥

- (१) ख पुस्तके उद्घात्यवाक्ये स्त्रपनपद्मस्थाने स्थापनपद्मं विद्धितम् ।
- (२) क पुस्तके—स्त्राने ।

गङ्गायां विधिना स्नात्वा जपेदष्टाक्षरं यदि ।

सर्वयज्ञफलं तस्य सर्वदानफलं तथा ॥

सर्वव्रतफलं तस्य भवेत् सर्वतपःफलम् ॥

षण्मासादणिमाद्यास्तु सिद्धयोऽत्र भवन्ति वै ।

नमो नारायणयेति प्रणवाद्योऽष्टवर्णकः ॥

तथा—

नमः शिवायेति मन्त्र आदौ प्रणवसंयुतः ।

सर्वधर्मप्रदः सद्यो विधिना शिवभक्तिः(इः)तः ॥

तथा—

चतुर्विंशतिभिर्लक्ष्मैर्जसैः सिद्धो भवेद्भ्रुवम् ।

सम्यक् सिद्धैकमन्त्रस्तु शिवतुल्यो भवेत् सुखी ॥

पञ्चाक्षरौ सिद्धमन्त्रः शिव एव न संशयः ।

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि वा ।

महापातकयुक्तोऽपि मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।

अधिकारी भवेत् सर्वं इति देवोऽब्रवीच्छवः ॥

अष्टाक्षरजपे मुक्तिः । सर्वयज्ञ-सर्वदान-सर्वव्रत-सर्वतपः-
फलं वा । षण्मासमेतज्जपेऽणिमादिसिद्धिप्राप्तिः फलम् । पञ्चाक्षर-
जपे सर्वधर्मशिवभक्तिप्राप्तिः फलम् । चतुर्विंशतिलक्ष्मितपञ्चा-
क्षरजपे शिवतुल्यत्वं फलम् । अत्र च काम्यजपे यावकादिक-
माहारी वक्तव्यः ।

अथ गङ्गापूजा ।

तत्र स्मृतिः—

पूजितायान्तु गङ्गायां पूजिताः सर्वदेवताः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम् ॥

भविष्ये—

चतुर्भुजां सुनेत्राच्च सर्वावयवशोभिताम् ।
रत्नकुम्भ-सिताम्भोज-वरदानाभयङ्गराम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्ता-मणिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत् सुरूपाच्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
चामरैर्बीज्यमानाच्च श्वेतवस्त्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्दनिजान्तराम् ॥
सुधास्नावितभूष्टामार्द्दगम्भानुलेपनाम् ।
वैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
दिव्यरूपविभूषाच्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ।
ध्यात्वा जले यथा प्रोक्तां तथाऽर्चायान्तु पूजयेत् ॥
तथा काम्यानवाप्नोति काम्याराधनतोऽपि च ।
मासार्षमपि यस्त्वेवं नैरन्तर्येण पूजयेत् ॥
स एव पुरुषश्चेष्ठो नैरन्तर्यं हि दुष्करम् ।
एवच्च बहुकालं यो नैरन्तर्येण पूजयेत् ॥

तस्य पुण्यफलं वक्तुं वागीशोऽपि न हि चमः ।

महामखैर्महादानैस्तपोभिर्विधिवत् कृतैः ॥

अनेकशतसाहस्रैर्न तर्तु फलमवाप्यते ।

बहुत्वज्ञाव्यवहितपद्मापेक्षं तेन त्रिपद्मादिकं लभ्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

[वैशाखशुक्लसप्तम्यां जङ्गुना जाङ्गवी पुरा ।

क्रोधात्प्रीता पुनर्स्त्यक्ता कर्णरन्वान्तु दक्षिणात् ॥]

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥

वैशाखशुक्लतौयामधिकत्य भविष्ये—

रात्रौ जागरणं कृत्वा यवैर्विर्खैस्तिलैस्तथा ।

विष्णुं गङ्गांश्च शम्भुञ्च पूजयेद् भक्तिभावतः ॥

तथा सुगन्धिकुसुमैः कुञ्जमागुरुचन्दनैः ।

तुलसीविल्पपत्रादैर्मातुलुङ्घफलादिभिः ॥

धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्यथाविभवविस्तरैः ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥

दिव्यं विमानमास्याय विषुलोके महीयते ।

ततो महीतलं प्राप्य खाण्डवे जायते प्रभुः ॥

राजा भूत्वा तु धर्मात्मा सुखानि विविधानि च ।

भुज्जीत द्विजसीभाग्यसंयुक्तो रूपशीलवान् ॥

देहान्ते ज्ञानवान् भूत्वा शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥

(१) ख पुस्तके—अवाश्यते ।

(२) छ पुस्तके—[ ]चिङ्गितक्षोक्तः प्रतितः ।

अथ प्रयोगः—

ॐ अद्य सर्वदेवतापूजनजन्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽमुक-
खवाच्छितफलप्राप्तिकामो वा गङ्गापूजनमहं करिष्ये ।

इति सङ्ख्यय यथोक्तध्यानं कृत्वा चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनाम्ना पञ्चो-
पचारैस्तां पूजयेत् ।

ॐ पुरुषश्रेष्ठत्वकामोऽद्यादि मासार्हं गङ्गापूजनमहं करिष्ये ।

ॐ विधिवत्-कृतानेकशतसाहस्रमहादान-तपो-जन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामो अद्यादि बहुकालं गङ्गापूजनमहं करिष्ये ।

एवं सङ्ख्यय यथोक्तं ध्यात्वा पञ्चोपचारैश्चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनाम्ना
सम्पूज्य दशहराव्रतोक्तस्तवेन 'सुत्वा प्रणिपत्य विसर्जयेदिति ।

अथ दानम् ।

तत्र ब्रह्माण्डे—

यज्ञो दानं तपो जप्यं आदच्च सुरपूजनम् ।

गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-कोटिगुणं भवेत् ॥

भविष्ये—

यस्त्वक्यतृतीयायां गङ्गातीरे ददाति वै ।

१ दृतधिनुं विधानेन तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

सहस्रादित्यसङ्गाशः सर्वकामसमन्वितः ।

हेमरन्ध्रमये चित्रे विमाने हंसभूषिते ॥

ग पुस्तके—ब्रतोक्तं भक्ता ।

स्वकीयपिण्डभिः सार्हं रुद्रलोके महीयते ।
 ततस्तु जायते विप्रो गङ्गातीरे धनान्वितः ॥
 अन्ते तु ब्रह्मविद्भूत्वा मोक्षमाप्नोत्यसंशयम् ।
 तथैव गोप्रदानस्त्र विधिना कुरुते तु यः ॥
 गोलोमसंख्यया तावल्कल्पान्यव्युदसंख्यया ।
 गोलोके शिवलोके वा कामधेनुप्रजान्वितः ॥
 भुज्जानः सर्वकामांसु दिव्यान् भानाविधान् बह्न् ।
 देवानामप्यलभ्यांश्च स्थित्वा तु सह बास्त्वैः ॥
 पिण्डभिश्च सुहृद्दिश्च सर्वरत्नविभूषितः ।
 जायते सत्कुले पश्चात् धनधान्यसमाकुले ॥
 रत्नकाञ्चनसमूर्णे शीलविद्यायशोऽन्विते ।
 स भुक्ता विपुलान् भोगान् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 सर्वदुःखविनिर्मुक्तः सर्वकामसमन्वितः ।
 सर्वप्राणिप्रियो भूत्वा ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 कणिला यदिं दत्ता स्याद् विधिना वेदपारगे ।
 नरकस्थान् पितृन् सर्वान् स्वर्गं नयति वै तदा ॥
 निवर्त्तनहयं भूमिर्गङ्गातीरे विशेषतः ॥
 विप्राय वेदविदुषे तिथौ तस्यां विशेषतः ।
 नरो ददाति भक्त्या वै तस्य पुण्यफलं त्विदम् ॥
 तद्भूमिपरमाणूनां संख्ययाऽयुतसंख्यया ।
 सोमेन्द्रविष्णुलोकेषु ब्रह्मलोके तथैव च ॥
 शिवलोके तथा श्रीमान् भोगान् भुड्ग्ने यथाविधि ।

जायते रूपसम्पन्नः सर्वशोकविवर्जितः ।
 सर्वसम्पत्समृद्धसु समहीपपतिर्भवेत् ॥
 भेरीशङ्कादिनिर्बोधिर्गीतवादित्रनिखनैः ।
 सुतिभिर्मागधानाञ्च सुसोऽसौ प्रतिबुध्यते ॥
 सर्वसौख्यानवाप्येह सर्वधर्मपरायणः ।
 नरकस्थान् पितृन् सर्वान् प्रापयित्वा दिवस्तथा ।
 स्वर्गस्थितान् पितृन् सर्वान् मोक्षयित्वा महाद्युतिः ॥
 अन्ते ज्ञानासिना हित्वा अविद्यां पञ्चपूर्विकाम्^१ ।
 परं वैराग्यमापन्नः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 अयुतसंख्यया इत्यत्र तावल्कल्पानीति पूर्वोक्तमनुष्ठयते ॥
 निवर्त्तनलक्षणं मत्यपुराणे उक्तम्—
 समहस्तेन ^२दण्डः स्यात्त्रिंशदण्डा निवर्त्तनम्^३ ।
 त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः^४ ॥
 तथाच भविष्ये—
 ग्रामं गङ्गातटे योऽसौ विप्रेभ्यः सम्यगच्छति ।
 ब्रह्म-विष्णु-शिवेभ्यश्च दुर्गायै भास्कराय च ॥
 सर्वदानेषु यत् पुरुणं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् ।
 सर्वतीर्थेषु यत्पुरुणं सर्वव्रत-तपःसु च ॥

(१) ग पुस्तके—पञ्चपूर्विकाम् ।

(२) मूल पुस्तके—दण्डेन ।

• (३) क ख पुस्तकद्वये—दण्डात्मिवर्तनम् ।

(४) ग पुस्तके—मानमाङ्गर्भनीषिणः ।

सहस्रगुणितं तत्र फलं स्याङ्गमिदानतः ।
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैदिव्यस्त्रीकोटि संयुतैः ॥
 दिव्यरत्नमयैश्चित्रैर्विमानैर्वेणवे पुरे ।
 क्रीडते सर्वसम्पन्नः 'शाङ्करे च पुरे तथा ॥
 स्वकौयपितृभिः सार्जं क्रीडते कालमक्षयम् ॥
 यावत्तु ग्रामभूमेवं परमाणुषु संख्यया ।
 भोगान् भुक्ता तथा लोके जायते धोगिनां कुले ॥
 अणिमादिगुणैर्युक्तः स्वयं भोगी भवत्यपि ।
 देहान्ते निर्मले नित्ये परे ब्रह्मणि लोयते ॥
 तथा तस्यां दृतीयायां वेदविद्ब्राह्मणाय वै ।
 माषषोडशमात्रं वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ॥
 स हेमरत्नखचिते विमाने सर्वगे शुभे ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ॥
 सर्वेश्वर्यसमृद्धश्च सर्वलोकेषु सर्वदा ।
 ब्रह्माण्डान्तरसंख्ये तु रत्नभोगान् पृथग्विधान् ॥
 अनुभूय स्वपितृभिर्यावदाङ्गतसंप्लवम् ।
 ततो रुद्रस्य सायुज्यं प्राप्नोति च न संशयः ॥

तथा—

गङ्गायां कुशदानेन ब्रह्मलोकं समाप्नुयात् ।
 विष्णोश्चैयवदानेन रुद्रलोकं तथैव च ॥
 प्राप्नोति तिलदानेन होमेनेश्वर्यमाप्नुयात् ।

(१) ग पुस्तके — शशाङ्के ।

(२) मूले — विष्णौ च ।

सदाशिवपदं साक्षाद्रक्षदानेन चाप्नुयात् ।
 गो-भू-हिरण्यदानेन भक्त्या गङ्गातटे सक्षत् ॥
 नरो न जायते भूयः संसारे दुःखसङ्खटे ।
 दीर्घायुष्टन्तु वासोभिरन्नदानेन सम्पदः ॥
 विद्यादानेन वै ज्ञानं कीर्तिः कन्याप्रदानतः ।
 सर्वदानानि नियमा यमाश्वैव तपांसि च ।
 यज्ञो दानं तथा जप्यं श्राव्येश्वरपूजनम् ॥
 गङ्गायान्तु क्षतं सर्वं कोटि-कोटिगुणं भवेत् ॥

तथा--

वासी हिरण्यरक्षानि पत्र-पुष्प-फलानि च ।
 अन्नदानादिकञ्चापि स्वस्य यद्यदतिप्रियम् ॥
 तत्तद्विद्येह गङ्गायै यः प्रयच्छति मानवः ।
 तत्तत् स्वर्गस्य चान्ते हि सम्प्राप्यवेह जन्मनि ॥
 प्रेत्य चाप्नोति नियतं निर्बाणं वा निरञ्जनम् ।
 गङ्गातीरे नरो यस्तु जम्बुम्बवकुलावृतम् ॥
 कदली-नारिकेलैश्च कपित्याशोकचम्पकैः ।
 पनसैर्विल्ववृक्षैश्च कदम्बाश्वस्थपाटलैः ॥
 नारङ्गैर्मातुलुङ्गैश्च हृक्षैरन्यैश्च संयुतम् ।
 जाती(ति)विजय-पुन्नाग-करवीरयुतं तथा ।
 निचितं कारयित्वैवमारामं पुष्पशोभितम् ॥
 शिवाय विष्णवे वापि दुर्गायै भास्त्रराय वा ।
 प्रयच्छति तथा भक्त्या सर्वार्थं परिकल्पन च ॥

तस्य पुण्यफलं वक्षे संक्षेपान् तु विस्तरात् ।
 यावन्ति तेषां वृक्षाणां पुण्य-मूल-फलानि च ॥
 बोजानि च विचित्राणि तेषां मूलानि वै तथा ।
 तावल्कल्पसहस्राणि तेषां लोके महीयते ॥

अथ प्रयोगः ।

तत्रादौ धेनुविधानम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे,—

गुडधेनुविधानस्य यद्रपमिह यत् फलम् ।
 तदिदानीं प्रवक्ष्यामि० सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 क्षणाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं विन्यसेद् भुवि ।
 गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य यत्तः ॥
 लघुं गाकाजिनं तद्वत् वत्स्य परिकल्पयेत् ।
 प्राञ्छुखीं कल्पयेद्देनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
 उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयम् ।
 वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥
 अर्दभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ।
 चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥
 तथा चायं शक्तिक्षासे द्रव्यक्षासस्तेन सुख्यकल्पशक्तेन न कल्प-
 न्तरमाश्रयणीयम् ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मंतेविद्यतेैः फलम् ॥

इति कात्यायनेन निषेधात् ।

साम्परायिकं पारलौकिकम् । धेनुद्रव्यभिन्नमत्र वत्सद्रव्यं
हयोः पृथक्द्रव्यकथनात् ।
कामधेनुमहादाने तु नैवम् । तच्च वत्सद्रव्यस्य पृथगनभि-
धानात् ।

धेनु-वत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूक्ष्माम्बरादृतौैः ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्तापलेक्षणौ ॥
सितसूक्तशिरानङ्गौ सितकम्बलकम्बलौ ।
तामगज्जु(रण्डु)कपृष्ठौ तौ सितचामरलोमकौ ॥
विद्रुमभूयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतक्षुरसंयुतौ ।
नानाफलसमायुक्तौ ग्राणगन्धकरण्डकौ ॥
गन्धकरण्डकः सुरभिगन्धाद्यद्रव्यं कर्पूरादि ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरथार्चयेत् ।
या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देविष्वस्थिता ॥
धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ।
देहस्था या च रुद्राणी शङ्खरस्य सदा प्रिया ॥

(१) कचित्—जायते ।

(२) ग पुस्तके—सितसूक्ष्माम्बरादृतौ । ख पुस्तके—अम्बरादुभौ ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं अपोहतु ।
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ॥
 चन्द्राकंशक्रशक्तिर्या धेनुरूपा तु सा श्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीलक्ष्मीश्च धनदस्य हि ॥
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्बरदाऽसु मे ।
 स्वधा या पितृसुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजाच्च या ॥
 सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छतु ।
 एवमामन्त्रं तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 विधानमितदधेनूनां सर्वासामिह पञ्चते ।
 यासु पापविनाशिन्यः पञ्चन्ते दश धेनवः ॥
 तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ।
 प्रथमा गुडधेनुः स्यात् दृष्टधेनुस्तथा परा ॥
 तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थीं जलसंज्ञिका ।
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथा परा ॥
 सप्तमी शक्तराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी ।
 रसधेनुश्च नवमी दशमी स्वस्वरूपतः ॥
 कुम्भाः स्यु द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ।
 सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥
 नवनीतेन तैलेन तथान्येऽपि महर्षयः ।
 एतदेव विधानं स्वात्मत्र वीपस्कराः स्मृताः ॥

मन्त्रावाहनसंयुक्ता सदा पर्वणि पर्वणि ।

यथाश्रादं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥

अमेययज्ञफलदाः सर्वपापहराः शुभाः ।

अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ॥

गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु ।

अत इतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव ।

“विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामपि पञ्चते ।”

इति सामान्येनातिदेशात् ।

कुम्भाः स्युद्दधेनूनामितरासान्तु राशयः ।

इति भारचतुष्टयादिपरिमितद्रव्य-‘व्यवस्थापनकथनम् ।

एवं इतादिधेनुष्वपि कृष्णाजिनधारणं कुम्भकथनेनापि तद-
बाधनात्, एतदेव विधानं स्यादिति वचनाच्च ।

केचिच्चु—नात्राजिनमिच्छन्ति ।

भारसु पलसहस्रहयात्मकः ।

तदाहुः—तुला पलशतं ज्ञेयं भारः स्यात् विंशतिसुलाः ॥ इति

अयमत्र प्रयोगः ।

गोमयोपलिप्तायां भूमौ कुशानास्तीर्थं तत्र प्राग्ग्रीवं
चतुर्हस्तं कृष्णाजिनं धेन्वर्थं पातयित्वा तत्समौपे लघुकृष्णाजिनं
प्राग्ग्रीवमेव वत्सार्थं धृत्वा तदुपरि शक्त्यनुसारेण भारचतुष्टयेन
भारहयेन एकभारेण वा गव्येत्तेन घटेषु स्थापितेन धेनुं यथाक्रम-
मेकभारेण अर्द्धभारेण भारचतुर्थांशेन वा गव्येत्तेनैव घटस्थेन वस-

मुपकल्पा उभावपि प्राञ्जुखावुदक्पादौ दृतास्यौ श्वेतश्चक्ष्मवस्तु-
वेष्टितौ शुक्तिमयकर्णविक्षुमयपादचतुष्टयौ श्वेतमुक्तामयलोचनौ
तदभ्यन्तरस्येन्द्रनीलमयताराहयौ श्वेतसूक्ष्मकशिरानङ्गौ श्वेत-
कम्बलमयसास्त्राकौ, ताम्रगडुकमयपृष्ठौ सितचामररोमाणौ
प्रबालमयभूयुगौ नवनीतस्तनौ क्षीमपुच्छौ कांस्यदोहौ सुवर्ण-
शृङ्गौ राजतखुरौ नानाफलममायुक्तौ अगुरुप्रभृतिसुरभिद्रव्य-
निर्मितप्राणावेवं धेनु वत्सौ निर्माय “ॐ सोपकरणसवत्सृत-
धेनवे नमः” ।

एवं धूपं दीपं नैवेद्यं दत्त्वा ॐ ब्राह्मणाय नमः इति तिः
सम्पूज्य “ॐ इमां सोपकरणां सवत्सां दृतधेनुं ददानि” इति
हिजकरे जलं दत्त्वा धेनुं प्रोक्ष्य ॐ या लक्ष्मीरित्यादिश्चोकपञ्चकं
पठित्वा कुशतिलजलान्यादाय—

ॐ अद्याक्षयहृतीयायां गङ्गातीरे बहुकल्पकोटिशतावच्छन्नमहेम-
रतमयचित्रहंसभूषित-विमानाधिकरणक-स्वकीयपिण्डगणसहित--
सहस्रादित्यसङ्खाश-सर्वकामसमन्वितस्वीयरुद्रलोकमहितत्व-तदु-
त्तरगङ्गातीराधिकरणक-धनान्वितविप्रत्वभवनान्तकालिक-ब्रह्म-
विद्वनानन्तरमोक्षावासिकामः—

इमां गोमयोपलिप्तास्तीर्णकुशभूम्युपरिस्थ-लघुप्राग्ग्रीवैणकाजि-
नस्य-दृतास्यसितसूक्ष्माम्बराहृत-शुक्तिकर्णेन्क्षुमयचतुष्पाद-शुचिमुक्ता-
फलेक्षण-सितसूक्ष्मशिरानङ्ग-सितकम्बलकम्बल-ताम्रगडुकपृष्ठ-सित-
चामररोमक—विदुमभूयुगोपेत---नवनीतस्तनान्वित--क्षीमपुच्छ--
कांस्यदोहैन्द्रनीलतारक-सुवर्णशृङ्गाभरण-राजतखुर-नानाफलसमा-

युक्तं गन्धं मयना सिक— स्वं चतुर्थं भागं परिमितं दृतमयं वत् ससहितां
गोमयोपलिप्तास्तीर्णकुशभूम्युपरिस्थितचतुर्हस्तप्राग्यौवक्षणाजिन-
स्थितां प्राञ्छुखौसुदक्पादां दृतास्यां सितसूक्ष्माम्बराद्वतां शुक्ति-
कर्णमित्तुमयचतुष्पादां शुचिसुक्तापलेक्षणां सितसूत्रशिरानङ्गां
सितकम्बलकम्बलां ताम्बगड्डूकमयपृष्ठां सितचामररोमकां
विदुमभूयुगोपेतां नवनीतस्तनान्वितां क्षौमपुच्छां कांस्यदोहा-
मिन्द्रनीलतारकां सुवर्णशृङ्गाभरणां राजतखुरां नानाफलसमायुक्तां
विशिष्टगन्धमयनासां दृतमर्यौ धेनुं विष्णुदैवतामसुकगोत्रायामुक-
शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॥ ऊँ स्वस्ति ॥

ऊँ अद्य कृतैतत्—सोपकरणवत्ससहितदृतधेनुदानप्रतिष्ठार्थम्
इदं सुवर्णमग्निदैवतमित्यादि ॥ ततः पुच्छे धेनुं सृष्टा हिजः
कामसुतिं पठेत् ॥

अथाक्षयतृतीयायां गोदानम् ।

तत्र प्रयोगः—

गो-ब्राह्मणौ सम्पूज्य हिजकरे जलं दत्त्वा 'गामालभ्य—
ऊँ अद्याक्षयतृतीयायां गङ्गातीरे गोलोमसमसंख्यककल्पार्बुदाव-
च्छव्र-गोलोक शिवलोकान्यतराधिकरणक-बान्धवपितृमात्रसुहृद-
सहित-कामधेनुप्रजान्वित स्वैयदिव्यनानाविधदेवालभ्य सव्वंका-
मोपभोगवत् स्थिति--तदनन्तरधनधान्यसमाङ्गुल--रत्नकाञ्चनभूपूर्ण-

(१) ग पुरुषे—गामभिषिद्य ।

श्रीलविद्यायशोऽन्वित सत्कुलाधिकरणकजन्म-यशः पुत्रपौत्रसमन्वित
सर्वदुःखविनिर्मुक्त-सर्वकामसमन्वित-सर्वप्राणिप्रिय-स्वकर्तृक-
विपुलबहुभोगोपभोग-तदुत्तरमोक्षावास्तिकाम इमां गां रुद्रदैवता-
मित्यादि ।

कपिलादाने,—

ॐ कपिलगच्छ नमः, ॐ ब्राह्मणाय नमः, इति कपिलामभि-
षिच्य, अद्याच्यत्तीयायां गङ्गातीरे नरकस्थसर्वपितृ-स्वर्गनयन-
काम—ॐ इमां कपिलां गां रुद्रदैवतामसुकगोत्रायासुकशर्मणे
ब्राह्मणाय वेदपारगाय तुभ्यमहं सम्प्रददे । ॐ स्वस्तीत्यादि ।
दक्षिणां पूर्ववद्यात् ।

अथ भूमिदानम् ।

ॐ अद्याच्यत्तीयायां गङ्गातीरे दातव्यभूमिपरमाणुसमसंख्यक-
कल्पायुतावच्छन्न सोमेन्द्रब्रह्मविष्णुशिवलोकाधिकरणक श्रीमत्-
स्वकर्तृक-बहुभोगोपभोग-तदुत्तररूपसम्बन्ध--सर्वरोगविवर्जित-
सर्वसम्पत्समृद्ध--भेरीशङ्कादिनिर्बीष--गीतवादित्रिनिःस्वन--मागध-
सुतिकरणकसुस्तिप्रतिबोधवत् सप्तहीपपतित्वभवन--सर्वधर्मपरा--
यणस्वकर्तृकसर्वसौख्यावास्ति- नरकस्थसर्वपितृ-स्वर्गनयन-स्वर्गस्थ-
सर्वपितृ-मोक्षप्रापणानन्तर-महाद्युति-स्वकर्तृकांविद्याच्छेदपर-
वैराग्योत्पत्तिपरब्रह्माधिगमनकाम इमां भूमिं निवर्त्तनद्यमितां
प्रियदत्तां विष्णुदैवतामित्यादि ।

अथ ग्रामदानम् ।

ग्राम-ब्राह्मणी सम्पूज्य—ॐ अद्याक्षयहृतीयायां गङ्गातीरे
सर्वदान सर्वयज्ञ सर्वतीर्थं सर्वतपोजन्यफलसहस्रगुणफलप्राप्ति-
सूर्यकोटिप्रतीकाशदिव्यस्त्रीकोटिसंयुक्त-दिव्यरत्नमय-विचित्र-बहु-
विमानकरणकाक्षयकालव्यापि स्वपितृसहितसुक्रीड़न--दातव्य-
ग्रामभू—परमाणु-समसंख्य तस्मोकाधिकरणक बहुभोगोपभोग-
पूर्वकयोगिकुलजन्माणिमादिगुणयुक्तभोगित्वभवन देहान्तकालिक-
निर्मलनित्यपरब्रह्मालयकाम इमं ग्रामं विष्णुदैवतमित्यादि ।

अथ सुवर्णदानम् ।

ॐ अद्याक्षयहृतीयायां—गङ्गातीरे सर्वलोकाधिकरणक
हेमरत्नखचितसर्वगशुभविमानाधिकरणक सर्वपापविनिर्मुक्त-
सर्वश्वर्यसमृद्ध स्वपितृसहित स्वकीययावदाहृतसंप्लवपृथग्विध-
बहुभोगोपभोग-तदुत्तररुद्रसायुज्यप्राप्तिकाम इदं षोडशमाषमितं
सुवर्णमग्निदैवतमित्यादि ।

अथ यदा कदाचित् कुशदाने ब्रह्मलोकावाप्तिः । यदाने
विष्णुलोकावाप्तिः । तिलदाने रुद्रलोकावाप्तिः । तिलहोमे
ऐश्वर्यम् । रक्षदाने शिष्पदप्राप्तिः । गो-भू-हिरण्यान्यतमदाने
पुनर्जन्माभावः । वस्त्रदाने दीर्घायुद्धम् । अन्नदाने सम्पदः ।
विद्यादाने ज्ञानम् । कन्यादाने कौर्त्तिः ।

गङ्गायै वस्त्रहिरण्यरत्नपत्रपुष्पफल 'स्वप्रियाणामन्यतमदाने
स्वर्णनित्तर-तदुक्तुप्राप्ति तदुत्तरनिर्वाणप्राप्तिः फलम् ।

विहितं कर्म यज्ञातीरे क्रियते तस्य कोटिगुणं फलम् ।
 जम्बूमन्त्र-वकुल-कदली नारिकेल-कपित्याशोक चम्पक-पणस विल्व-
 कदम्बाश्वस्य---पाटलानागरङ्ग- मातुलुङ्गामलकी-तिन्तिडी-सह--
 कारादिसंयुक्तं जाति-विजय-पुन्नाग-करबौर-विचिकीलादिशोभित-
 मारामं गङ्गातीरे कारयित्वा शिवाय विष्णवे दुगायै भास्कराय-दत्वा
 तदारामस्यवृक्षीयपुष्पमूलफलबीजसमसंख्य कल्पसहस्रावच्छन्न
 शिवादिलोकमहितत्वावास्तिः फलम् । ६

तथात्र—गङ्गातीरे यथोक्तमारामं कारयित्वा चतुर्दश्यादौ
 शिवं सम्पूज्यारामञ्च प्रोक्ष्य—

ॐ अद्यामुकमासौयामुकतिथौ एतदारामवृक्षीयपुष्प-मूल-फल-
 बीज-तम्भूलसमसंख्यककल्पसहस्रावच्छन्न शिवलोकमहितत्वा-
 वास्तिकामोऽसुमारामं गङ्गातीरे स्वकारितं वनस्पतिदैवतं भगवते
 शिवायाहं ददे । एवं विष्णुदिदानेऽपि वाक्यं शिवलोकस्थाने
 विष्णुलोके इति विशेषः । .

अथ गङ्गायां व्रतफलम् ।

तत्र भविष्ये,—

अष्टमूर्त्तिधरां गङ्गां दिव्यरूपां निरीक्षितुम् ।

साक्षादेवाशु मर्त्यानां तमुपायं व्रतं वद ॥

शालितखुलप्रस्थेन द्विप्रस्थपयसा तथा ।

पायसं पाचयित्वा तु मधुखण्डं षुतन्तथा ॥

प्रत्येकं पलमातन्तु तत्र निक्षिप्य भक्तिः ।
 तत्पायसमपूर्पांश्च मोदकान् मण्डलानि च ॥
 तथा गुञ्जार्दमातच्च सुवर्णं रूप्यमेव च ।
 चन्दनागुरुकर्पूरकुञ्जमानि च गुगुलुम् ॥
 विल्वपत्राणि दूर्बांश्च रोचनां सितसर्षपम् ।
 नीलोत्पलस्य पुष्पाणि पुष्पाभावे दलान्यपि ॥
 यथाशक्तया महाभक्तया गङ्गायां यो विनिक्षिपेत् ।
 पौर्णमास्यां मासि मासि दर्शे च प्रहरहये ॥
 अष्टयाऽनेन मन्त्रेण यावत् संवत्सरन्तथा ।
 उँ गङ्गायै नारायणै शिवायै च नमो नमः ॥
 इति मन्त्रेण सततं शतमष्टोक्तरं जपेत् ।
 गङ्गाजलान्तःस्थित्वा च तन्मनास्यक्तसंशयः ॥
 हविष्याशौ मिताहारो यमी तेषु दिनेषु च ।
 संवत्सरान्ते तस्यैषा गङ्गा दिव्यवपुर्धरा ॥
 दिव्यमालाम्बरधरा दिव्यरत्नविभूषिता ।
 प्रत्यक्षरूपा पुरतस्तिष्ठत्येव वरप्रदा ॥
 एवं प्रत्यक्षतः साक्षात् गङ्गां दिव्यवपुर्धराम् ।
 दृष्टा स्वच्छुषा मर्त्ये वरदानसमुद्यताम् ॥
 यान् यान् कामयते मर्त्यस्तांस्तान् कामानवाप्नुयात् ।
 निष्कामसु लभेन्मोक्षं स तेनैव च जन्मना ॥
 मण्डलं मण्डलाकारशङ्कुलीविशेषः पूरिकादिः । अत
 यावकानीति पाठान्तरम् ।

शृणुध्वं भक्तिं यूयं वस्यामि सुनिषुङ्गवाः ।
 सर्वव्रतानां राजानं धर्मव्रतमनुक्तमम् ॥
 हृषभजेन कथितं शिवेन दयया पुरा ।
 प्रीत्या देवा च पृष्ठेन गङ्गातौरनिवासिना ॥
 हैवैसु भुक्तं पूर्वाह्ले मध्याह्ले ऋषिभिस्तथा ।
 अपराह्ले च पितृभिः शर्वर्थां गुह्यकादिभिः ॥
 सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तंभोजनमुक्तमम् ॥
 उपवासात् परं भैश्यं भैश्यात्परमयाचितम् ।
 अयाचितात् परं नक्तं तथा नक्तेन वर्तयेत् ॥
 हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
 अग्निकार्यमधःशयां नक्तंभोजी षड्चरेत् ॥
 लाघवमिति-आहारस्तावदद्वैदरपूरणः-अर्द्धमन्त्रेन पूरयेदित्य-
 भिधानात् तस्याप्यर्द्धत्वं लाघवं “समं स्यादशुतत्वात्” इति
 न्यायात् । अग्निकार्यं होमः स च छृतेन महाव्याहृतिमन्त्रेण च
 प्रजापतिदेवताकः ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
 मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥
 इति कात्यायनवचनात् ।

संख्या चाष्टोक्तरश्तमष्टाविंश्चिरष्टौ वा ।
 होमो अहादिपूजायां शतमष्टोक्तरं भवेत् ।
 अष्टाविंश्चिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥
 इति देवीपुराणवचनात् ।

तथा तदैव—

गङ्गातीरे माषमासे यः कुर्यान्नक्तमीजनम् ।
 शिवायतनपाश्चेऽ तु क्षषरं दृतसंयुक्तम् ॥
 नैवेद्यस्त्रं निवेद्यैव क्षषराद्वं शिवस्य तु ।
 'काष्ठमोलेन भुज्जानो जिह्वालौख्यं विवर्ज्येत् ॥
 पलाशपत्रे भुज्जानः शिवं स्मृत्वा जितेन्द्रियः ।
 धर्मराजस्य देव्याश्च पृथक् पिण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 सोपवासस्तुहृश्यां भवेदुभयपक्षयोः ।
 पौर्णमास्यान्तु गन्धैश्च गङ्गायाः सलिलैस्तथा ॥
 शिवं संस्थाप्य पयसा मधुना च स्वशक्तिः ।
 तथैव 'हेमपट्टस्त्रं लिङ्गमूर्द्धि विनिःक्षिपेत् ॥
 ततो दद्यात् स्वशक्तयैव शिवाय दृतकम्बलम् ।
 एकाढ़कं क्षणतिलं शिवलिङ्गोपरि क्षिपेत् ॥
 नीलोत्पलैश्च सर्वेशं पूजयेत् पङ्कजैरपि ।
 अलाभे कारयेद्वेष्टा माषमाचेण चोत्पलम् ॥
 पायसस्त्रात् मधुना दृतयुक्तस्त्रं गुगुलुम् ।
 दृतदीपं तथाचैव चन्दनाद्यैर्विलेपनम् ॥
 दद्यात् स्वशक्तिं भक्त्या तथा पञ्चफलानि च ।
 क्षणगोमिथुनस्त्रैव स्वरूपस्त्रं निवेदयेत् ॥
 भोजयेत् ब्राह्मणानष्टौ मासान्ते तु सदक्षिणान् ।
 वर्जयेन्मधुमांसस्त्रं तं मासं ब्रह्मचर्यवान् ॥

(१) क ख पुस्तके-काष्ठमोलेन ।

(२) ग पुस्तके-हेमपट्टस्त्र ।

एवं छत्वा यथोहिष्टमेकवारमिदं ब्रतम् ।
 यमनियमसम्पन्नः अहाभक्षिपरायणः ॥
 इह भोगानवाप्नीति प्रेत्य चानुत्तमाङ्गतिम् ।
 इन्द्रनीलप्रतीकाशैर्विमानैः शिखिसंयुतैः ॥
 दिव्यरत्नमयैश्वैव दिव्यभोगसमन्वितैः ।
 गत्वा शिवपुरं रथ्यं सर्वस्वकुलसंयुतः ॥
 सुद्धज्ञिर्बहुभिश्वैव विविधानप्यभीसितान् ।
 भुज्ञा भोगानशेषांश्च यावदाङ्गतसंप्लवम् ॥
 ततो भवति धर्मात्मा 'सप्तहीपपतिस्तथा ॥
 तत्र भुज्ञते समस्तांश्च भोगान् विगतकण्ठकः ।
 सुरूपः सुभगश्वैव नतिरस्ततशासनः ॥
 सर्वरोगविनिर्मुक्तः सोऽप्येतत्फलमाप्नुयात् ।

तथा—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां समाहितः ।
 शाल्यसंक्षीरसंयुक्तं यः कुर्याद्वत्ताभोजनम् ॥
 शिवं सम्पूज्य पुष्पाद्यैर्भैर्ज्यस्त्र संनिवेद्य च ।
 काष्ठमौलेन^१ भुज्ञानो वटकाष्ठेन वै ततः ॥
 मौनेन प्रयतो भूत्वा कुर्याद्वै दत्तधावनम् ।
 शिवलिङ्गसमीपे तु गङ्गातीरे निशि स्वपेत् ॥

(१) ए ग पुस्तकद्वये अम्बुदीपपतिः ।

(२) ए पुस्तके-फलभाग्भवेत् ।

(३) क ए पुस्तके-मौनेन ।

पौर्णमासां प्रभाते तु गङ्गायां विधिना तथा ।
 ब्रात्वोपवासं सङ्कल्पं कुर्याज्ञागरणं निशि ॥
 लिङ्गं दृतेन संस्नाप्य पुष्पगन्धादिभिस्तथा ।
 नैवेद्य-धूप दीपेश्च सम्पूर्ज्य दृष्टम् शुभम् ॥
 सुखेतवस्त्रपुष्पाद्यैर्हारिद्रैश्चन्दनैस्तथा ॥

हारिद्रं सुवर्णम् ।

अलङ्घन्त्य विधानेन॑ शिवाय विनिवेदयेत् ।
 ब्राह्मणांश्च यथाशक्ति पायसेन तु भोजयेत् ॥
 एवं सकृच्च यो भक्त्या करोति शङ्खयान्वितः ।
 लभते देवपादानां (?) युगानां द्विसहस्रकम् ॥
 तपः छत्वा तु नियमात् यत् पुण्यं तदसंशयम् ।
 हंसकुन्दप्रभायुक्तैर्विमानैश्चन्द्रसन्निभैः ॥
 सुखेन दृष्टसंयुक्तैर्मुक्ताजालविभूषितैः ।
 स्वकौयपिण्डभिः सार्वे प्रयातीश्वरमन्दिरम् ॥
 नीलोत्पलसुगन्धाभिः श्वरूपाभिः समन्ततः ।
 कान्ताभिर्दिव्यरूपाभिर्भुज्जनैः भोगानशेषतः ॥
 अनन्तकालमैश्वर्ययुक्तो भूत्वा ततो भुवि ।
 जायते स महीपालः कीर्ति-रूपसमन्वितः ॥

(१) क पुस्तके—हताङ्गैः ।

(२) ग पुस्तके—पादोनम् ।

(१) क पुस्तके—सुरूपाभिः ।

(२) श ग पुस्तके—भुक्ता ।

एकंक्षत्रेण स महीं पालयत्याङ्गया सहं ।
 अन्ते वैराग्यसम्पन्नः स गङ्गां लभते पुनः ॥
 स तथा शङ्कया युक्तो गङ्गाया मरणं लभेत् ।
 तथा तत्र ऐस्तुतिं लक्ष्मा मोक्षमाप्नोति स ध्रुवम् ॥

अथ दशहराव्रतम् ।

भविष्ये—

ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
 गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा भक्तिभावतः ॥
 निशायां जागरं कृत्वा गङ्गां दशविधैस्तथा ।
 पुष्ट्येर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसंख्यया ॥
 तथैव दीपैस्ताम्बूलैः पूजयेत् शङ्कयान्वितः ।
 स्नात्वा भक्त्या तु जाङ्गव्यां दशकृत्वो विधानतः ॥
 दशप्रसृति कृष्णांश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले ॥
 शङ्कुपिण्डान् गुडपिण्डान् दद्याच्च दशसंख्यया ।
 ततो गङ्गातटे रम्ये हेमा रौप्येण वा तथा ॥
 गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वस्त्रमाणस्वरूपिणीम् ।
 पद्मस्तकचिङ्गस्य संस्थितस्य तथोपरि ॥
 वहस्तगदामकण्ठस्य पूर्णकुम्भस्य चोपरि ।

---

(१) क पुस्तके--भजते ।

(२) ख पुस्तके स्थितिम् ।

(३) क पुस्तके वस्त्रैः ।

संस्थाप्य पूजयेहेवौं तदभावे मृदापि वा ।
 अथ 'तत्राप्यशक्तयेत् लिखित् पिष्टेन वै भुवि ॥
 चतुर्भुजां हुनेत्राच्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ।
 रत्नकुम्भ-सिताम्भोज-बरदा-ऽभयक्षत्कराम् ॥
 श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्ताजालविभूषिताम् ।
 स्त्रितवक्त्रां सुकेशाच्च सर्वावयवशोभिताम् ॥
 चामरैर्बीज्यमानाच्च श्वेतक्षत्रोपशोभिताम् ।
 सुप्रसन्नाच्च वरदां करुणार्द्धनिजान्तराम् ॥
 सुधास्त्रावितभूपृष्ठामार्द्धगन्धानुलेपनाम् ।
 त्वैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
 दिव्यरत्नपरीताच्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ।
 ऋत्वा जले यथाप्रोक्तां तथाच्चायाच्च पूजयेत् ॥
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात् पूजामशेषतः ।
 यच्चासृतेन च स्नानमच्चायान्तु विशेषतः ॥
 ग्रतिमाग्रे खण्डिले हु गोमयेनोपलेपिते ।
 नारायणं महेशच्च ब्रह्माणं भास्करन्तथा ॥
 भगीरथच्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्द्वै यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
 दशप्रस्थान् द्विलान् दद्यात् ^३दशगोम्यो गवां^१ हितान् ।
 ग्रस्यः षोडशपलानीति कल्पतरः ॥

(१) ग पुस्तके तत्र प्रशक्तयेत् ।

(२) क पुस्तके-गव्यै ।

(२) च पुस्तके वरदानाभवङ्गराम् ।

(४) च पुस्तके-दशविप्रेभ्य एव च ।

मत्स्य-कच्छप-मण्डूक-मकरादिजलेचरान् ।
 कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा ॥
 तदलाभे पिण्डमयानभ्यर्ज्ञं कुमुमादिभिः ।
 गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यं दीपांशैव प्रवाहके ॥
 रथयात्रां दिने तस्मिन् विभवे सति कारयेत् ।
 रथारूढ़प्रतिकृतेर्गङ्गायास्तूत्तरामुखम् ।
 भ्रमन्त्यादर्शनं^१ लोके दुर्लभं पापकर्मणाम् ॥
 यथा दुर्गारथयात्रा तथैवात्रापि कारयेत् ।
 एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाल्यविवर्जितः ।
 दशपापैर्वस्यमाणैः सद्य एव विमुच्यते ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वाचिकं स्याद्वतुर्बिधम् ॥
 परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ।
 एतैर्दर्शविधैः पापैर्जन्मकोटिसमुद्धवैः ॥
 मुच्यते नात्र सन्देहो ब्रह्मणी वचनं यथा ।
 दशत्रिंशच्छतान् पूर्वान् पितृनेव तथा परान् ॥
 उष्मरत्वेव संसारामन्तेणानेन पूजयेत् ।
 ओऽनमो नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमोनमः ॥

इति मन्त्रस्तु यो मत्यो हि दिने तस्मिन् दिवानिशम् ।
 जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधन्तंफलं लभेत् ॥
 उद्धरेहशपूर्वक्तु कुलस्त्रैव भवार्णवात् ।
 वस्त्यमाणमिदं स्तोत्रं विधिना प्रतिपूज्य च ॥
 गङ्गाये तहि ने जप्यं 'हि स्तत्पूजां प्रवर्तयेत् ।
 अँ नमः शिवायै गङ्गायै शिवदायै नमोऽस्तु ते ॥
 नमोऽस्तु विष्णुरूपिण्यै गङ्गायै ते नमोनमः ।
 सर्वदेवस्त्रूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये ॥
 सर्वस्य सर्वब्याधीनां भिषक्श्रेष्ठे नमोऽस्तु ते ।
 स्यानुजङ्गमसम्भूतविषहन्ति नमोऽस्तु ते ॥
 संसारविषनांशिन्यै जीवनायै नमोनमः ।
 तापत्रितयहन्त्रै च प्राणेण्यै ते नमोनमः ॥
 शान्तिसन्तानकारिण्यै नमस्ते शुष्मूर्तये ।
 सर्वसंशुद्धिकारिण्यै नमः पापारिमूर्तये ॥
 भुक्ति-मुक्तिप्रदायिन्यै भद्रायै ते नमोनमः ।
 भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमोनमः ॥
 मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु स्वर्गदायै नमोनमः ।
 नमस्त्रैलोक्यभूतायै त्रिदशायै नमोनमः ।
 नमस्त्रिशुक्ळसंख्यायै क्षेमवत्यै नमोनमः ॥
 त्रिदशायनसंख्यायै तेजोवत्यै नमोनमः ।
 मन्दायै लिङ्गधारिण्यै नारायण्यै नमोनमः ॥

नमस्ते विश्वमित्रायै रेवत्यै ते नमोनमः ।
 ब्रह्मत्यै ते नमस्तेऽस्तु लोकधाचैर नमोनमः ॥
 नमस्ते विश्वसुख्यायै नन्दिन्यै ते नमोनमः ।
 पृथ्वैर शिवामृतायै च विरजायै नमोनमः ॥
 परापरगताक्ष्यायै तारायै ते नमोनमः ।
 पापज्ञालनिक्षिन्तन्यै अभिन्नायै नमोनमः ॥
 शान्तायै ते प्रतिष्ठायै वरदायै नमोनमः ।
 उग्रायै सुखजल्पायै सञ्ज्ञीवन्यै नमोनमः ॥
 ब्रह्मगायै ब्रह्मदायै दुरितम्भैर नमोनमः ।
 'सर्वापत्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमोनमः ॥
 प्रणतार्त्तिप्रभस्त्रिन्यै जगन्माचे नमोनमः ।
 निसुषायै दुर्गहन्त्वैर दक्षायै ते नमोनमः ॥
 परात्परपरे तुभ्यं नमस्ते मोक्षदे मदा ।
 गङ्गा ममाग्रतो भूयाङ्गङ्गा मे पाश्वंयोस्तथा ।
 गङ्गा मे सर्वतो भूयास्त्रयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥
 आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गाङ्गते शिवे ।
 त्वमेव मूलप्रकृतिरुद्धं हि नारायणः प्रभुः ।
 गङ्गे त्वं परमात्मा च शिवसुभ्यं नमः शिवे ॥
 इतौदं पठति स्तोत्रं नित्यं भक्तिपरो हि यः ।
 शृणोति शङ्खया यश्च कायवाक् चिन्तसन्धवैः ॥

दशधासंस्थितैर्दीपिः सर्वैरेव विमुच्यते ।
 रोगस्यो मुच्यते रोगादापङ्गाश्च विमुच्यते ॥
 द्विषङ्गो बन्धनाद्यैश्च भयेभ्यश्च विमुच्यते ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥
 इमं स्तवं गृहे यसु लिखित्वा पि विनिश्चिपेत् ।
 नाम्निचौरभयं तस्य पापेभ्योऽपि भयं नहि ॥
 तस्यां दशस्यामेतत्तु स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।
 जपंश्च दशष्टत्वश्च दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां सम्पूज्य यत्ततः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन यत्फलं परिकौत्तितम् ॥
 यथा गौरी तथा गङ्गा तस्माहौर्याश्च पूजने ।
 विधिर्योऽभिमतः सम्यक् सोऽपि गङ्गाप्रपूजने ॥
 यथा शिवस्तथा विष्णुर्यथा विष्णुस्तथा ह्युमा ।
 उमा यथा तथा गङ्गा चातूर्ळप्यं न विद्यते ॥
 विष्णु-हृद्रान्तरं यस्तु गङ्गा-गौर्यन्तरं यथा ।
 लक्ष्मीगौर्यन्तरं यस्तु यो ब्रूते मूढधीसु सः ॥

अथ व्रतप्रयोगः ।

कस्यामपि पूर्णिमायां विष्णादिदोषरहितायां कृतनित्य-
 क्रियः—
 ॐ भगवन् सूर्यं भगवत्यो देवता अद्यादि वर्षं सर्वपञ्चदशी-

प्रहरद्दयकालीनगङ्गाधिकरणकपायसादि-प्रक्षेपादि-ब्रतमहमाचरि-
षामीति निवेद्य-कुशानादाय—ॐ गङ्गासाक्षात्कारकामोऽद्यादि-
सर्वं प्रतिपौर्णमासं प्रतिदशं प्रहरद्दये गङ्गायां मधुखण्डघृतसहित-
पायस बहूपूप-मोदक-मण्डल-गुच्छार्द्धमितसुवर्ण-रूप्य-चन्दनागुरु-
कर्पूर-कुञ्जमखण्ड-गुगुलु बहुनिष्पत्ति बहुदूर्वा--गोरोचना
सितचन्दन-नीलोत्पल तत्पत्रान्यतमप्रक्षेपमहं करिष्ये। इति
संकल्पयेत् ।

ततः शालितण्डुलेन प्रस्थमितेन प्रस्थद्दयमितगव्यदुग्ध-
साधितेन पायसे निष्पत्ते पलमितं मधु पलमितं खण्डम् पलमितं
गव्यघृतस्त्रे प्रक्षिप्य तत्पायसमपूपत्रयं मोदकत्रयं मण्डलत्रयं
वर्त्तिकार्द्धहिरण्यं वर्त्तिकार्द्धरजतं चन्दनमगुरु कर्पूरं कुञ्जमं चन्दनं
गुगुलुविष्पत्राणि दूर्वास्त्रे गोरोचनां सितचन्दनं नीलोत्पलं तत्पत्रं
वा सर्वमेकस्मिन् पात्रे निधाय तस्त्रे दक्षिणहस्तेनादाय क्षतनित्य-
क्रियो दिवसमध्ये प्रामुख उपविष्टः पवित्रोपयहपाणिराचान्त-
स्तम्भनाः श्रद्धया भक्त्या च ॐ गङ्गायै नारायण्यै शिवायै नमो नम
इति मन्त्रेणैकदैव गङ्गाप्रवाहे द्विपेत् ।

तत्र इमसेव मन्त्रं—गङ्गाजलप्रविष्टो गङ्गां ध्यायन्नष्टोत्तर-
शतं जपेत् ।

ततस्त्रहिने संयतेन्द्रियो मितहविष्याशी च भवेदेवं प्रतिपक्ष-
हशी वर्षपूर्तिपर्यन्तं भवेत् ।

पूर्तिदिने चामावस्यात्मके ब्राह्मणत्रयं भोजयेत् ।

अथ माघप्रयोगः ।

प्रथमदिने प्रातः—ॐ भविष्यपुराणोक्तविधिना अष्टादि-माघं
नक्तव्रतमहमाचरिष्यामीति^१ निवेद्य कुशादिकमादाय—

ॐ ऐहिकबहुभोगोपभोगप्राप्त्यनन्तरानुक्तमगतिप्राप्तौन्दनील-
प्रतीकाश-शिखिसंयुत-दिव्यरत्नमय-दिव्यभोगसमन्वित बहुविमान-
करणकरम्यशिवपुरगमन--तदधिकरणक-सर्वस्वकुल--बहुसुहृत्स-
हित-यावदाहृतसंप्लवविविधामीप्सित--बहुभोगोपभोगकामोऽष्टादि-
माघं भविष्यपुराणोक्तरौत्या गङ्गातीरे शिवायतनपाश्चेऽनक्तव्रत-
महमाचरिष्ये—

इति संकल्पय प्रत्यहं पूर्वाह्ने शिवपूजां तिलमुहसहितैः
श्वेतधान्यतण्डुलैः साधितक्षशररूपनैवेद्यदानसहितां कुर्यात्
यथोक्ताहोमञ्च कुर्यात् ।

होमञ्चायं शिवदेवताको व्रतपर्यालोचनेन शिवदेवताकल्पस्या-
र्थतोऽतिदेशादिति केचित् ।

ततः सायं-सम्योक्तरं क्षशरान्नं केवलं पलाशपत्रे लाला शिवं
स्मृत्वा—ततश्च-धर्मराजाय नमः, दुर्गायै नमः, इति बलिहर्यं दत्वा
हँकारादि निष्ठृत्या^२ भुज्ञीत ।

ततो रात्रौ भूमिस्थितायां शश्यायां शश्यीत । चतुर्दश्यामुपवास
एव कर्त्तव्यः । पौर्णमास्यान्तु गन्धैर्गङ्गाजलेन दुधेन मधुना च
अष्टोक्तरश्चतपलपरिमाणेन तश्चनेनापि यथाशक्त्युपहृतेन शिवं

(१) ख पुस्तके—करिष्ये ।

(२) क पुस्तके—निष्ठृत्य ।

स्वपयित्वा हेमपट्टं शिवमूर्ढ्द्वि दत्त्वा दृतकमलं^१ शक्त्यनुसारेण दत्त्वा
एकाढ़कमितान् क्षणतिलान् शिवलिङ्गोपरि दत्त्वा ततो नीलो-
त्पलैस्तदभावे एकमाषमितहेमघटितोत्पलैः शिवं सम्पूज्य—ततः
समधुपायसं निवेद्यं तथा सदृतगुगुलुधूपं दृतदीपं तथा चन्दनादि-
विलेपनं तथा तत्र फलमूलादिकं तथा सुरूपं क्षणगोमिथुनञ्च
निवेद्य ततोऽष्टौ ब्राह्मणान् भोजयेत् किञ्चिह्निणां दद्यादिति ।
इमञ्च मासं मधुमांसमैथुनवर्ज्जन्मो यमनियमसम्बन्धः अद्वा-
भक्तिसमन्वितश्च भवेदिति ।

अथ व्रतान्तरम् ।

वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां समाहितः पूर्वाह्नि शिवं पञ्चोपचारैः
सम्पूज्य भोज्यञ्च शिवाय नक्तं शाल्योदनं गव्यदुग्धसहितं
महामौनेन भुज्ञा वटकाष्ठेन महामौनेन दन्तान् संशोध्य गङ्गातीरे
शिवलिङ्गसमीपे निश्चि स्वपेत् ।

ततः प्रभाते गङ्गायां सविधि स्नात्वा—

ॐ भगवन् सूर्यं भगवत्यो देवता अद्य भविष्यपुराणोक्तविधिना
उपवासरूपप्रतमहमाचरिष्यामौति निवेद्य—

कुशाद्यादाय ॐ अद्य पादोनयुगसहस्रदयपर्यन्ततपःकरण-
जन्यपुरुष-समपुरुषप्राप्ति-हंसकुन्दप्रभायुक्त-चन्द्रसन्निभ-बृषभसंयुक्त-
सुक्ताजालविभूषित-बहुविमानकरणक-स्वपितृगणसहितेष्वरमन्दिर-

---

(१) क पुस्तके—कम्बलम् ।

(२) क पुस्तके—नीलोत्पलदलैः ।

गमन -नौलोत्पलसुगम्भि सुरूप^१-बहुकान्तासहितैश्वर्ययुक्तस्वकर्त्त-
कानन्तकाल-बहुभोगोपभोग-तदुत्तरकीर्ति-रूप-समन्वितैकच्छत्रा-
ज्ञासहित--महीपालत्वभवनान्तकालिकवैराग्यसम्पन्न--स्वीयगङ्गा--
लाभशङ्खायुक्तगङ्गामरणप्राप्ति---जातिस्मरणपूर्वकमोक्षावाप्तिकामो
भविष्यपुराणोक्तविधिनोपवासमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पय तद्विने उपवासं रात्रौ जागरणम् कुर्यात् ।
ततः प्रभातेऽष्टोत्तरशतपलपरिमितगव्यघृतेन शिवलिङ्गं स्नपयित्वा
पञ्चोपचारैः सम्पूज्य श्वेतवस्त्र-पुष्प-चन्दन-सुवर्णालङ्घनं वृषं शिव-
वृषौ च सम्पूज्य—

ॐ अद्य इमं वृषभं श्वेतवस्त्र-पुष्प-हारिद्र-चन्दनालङ्घनं रुद्र-
दैवतं शिवायाहं ददे इति दद्यात् ।

ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् पायसं भोजयेदिति ।

अथ दशहराप्रयोगः ।

नवमीरात्रौ जागरणं क्षत्वा दशम्यां क्षतस्त्रानादिः—

ॐ अद्य ज्यैषुक्लदशम्यां हस्तयुक्तायां कोटिजन्मार्जितदश-
विधपापनाशकामो भविष्यपुराणोक्तरीत्या दशहरापूजामहं
करिष्ये ।

इति सङ्कल्पय गङ्गायां विधिवत्स्त्रात्वा क्षतदेवार्चनादिर्गङ्गां
दशविधैर्गम्भैः पुष्पैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः फलेस्ताम्बूलैश्वार्चयेदिति ।

(१) क पुस्तके—दिव्यरूप— ।

(२) क पुस्तके—दशहरागङ्गा ।

ततो गङ्गायां दशधा सविधि स्नात्वा-ॐ गङ्गायै नम इति
मन्त्रेण क्षणतिलानां दशप्रसृतौस्तथा सर्पिषां दशप्रसृतौस्तथा
दश शक्तुपिण्डान् तथा दश गुडपिण्डांश्च गङ्गायां च्छिपेत् ।

ततो गङ्गातीरेऽष्टदलमालिख्य तत्र वस्त्रमाल्यवेष्टितयौवं जल-
पूर्णं कुम्भं कृत्वा तदुपरि शराविकादौ हैमीं राजतीं वा गङ्गा-
प्रतिमां चतुर्भुजां रत्नकुम्भ-सिताभीज-वरदाभयकृत्करां सुनेत्रां
सर्वावयवशोभितां श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्ताजालविभूषितां
कृत्वा ततोऽतिसौम्याच्चन्द्रायुतसमप्रभां चामरैर्बीज्यमानां श्वेत-
च्छत्रोपशोभितां सुप्रसन्नां करुणार्द्धहृदयां सुधाङ्गावितभूपृष्ठां देवा-
दिभिः सुतां दिव्यरत्नपरीधानां दिव्यमाल्यानुलेपनां गङ्गां प्रवाहे
प्रतिमायाच्च ध्यात्वा—

प्रत्येकं द्वात्रिंशद्रक्तिकाधिकतोलकदयसहितैकविंशतिपल-
मितेन गव्येन दुग्धेन दध्ना घृतेन मधुना खण्डितेन च पञ्चामृतं
कृत्वा तेन तत्रातिमां स्नपयित्वा—

ॐ नमो नारायणै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ।

इति पठित्वा इदं प्राद्यमेषोऽर्थं इदमाचमनीयं इदं स्नानीय-
मित्यादि प्रत्येकं दद्यात् ।

ततो गन्धं दत्वा उक्तमन्त्रेण त्रिः सम्पूज्य धूपादि दत्वा
प्रतिमायतः खण्डले गोमयेनोपलिप्य नारायणं महेशं ब्रह्माणं
भास्करं भगीरथं हिमवन्तच्च पञ्चोपचारैः सम्पूज्य दशभ्यो विप्रेभ्यो
दशतिलप्रस्थान् दद्यात् ।

तथा दशभ्यो गीभ्यो दशयवप्रस्थान् दत्वा मत्स्य-कच्छप-
मण्डूक-मकर-शिशुमार-डुखुभ-भद्रक—जलौकः—शम्बूक-शहान्
दशजलचरान् राजतान् पैष्टकान् वा गन्धादिभिरभ्यर्ज्ञं गङ्गायां
क्षिपेत् ।

ततो दश ष्टृतदीपान् प्रवाहे दद्यात् ।

सति विभवे गङ्गाप्रतिमां रथमारोप्य भ्रामयेत् ।

ततोऽधिकफलाय—ॐ नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो
नमः, इति मन्त्रं पञ्चसहस्रकृत्वो जपेत् ।

अत 'भवार्णवापादनपूर्वकदशकुलोद्धरणं फलम् ।

अथ गङ्गायां श्राद्धफलम् ।

तत्र भविष्यपुराणे—

गयाश्वाङ्गं क्षतन्तेन उत्सृष्टसु हृषस्तथा ।

येन तद्वीचिसंसिक्ते तौरे श्राद्धमकारि च ॥

तस्यालं तीर्थगमनं शरीरपरिशोधनम्^१ ।

येन गङ्गाजले स्नानं क्षतं श्राद्धश्च श्रद्धया ॥

तथा—

पितृनुहिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् ।

गुड़सर्पिः समायुक्तं गङ्गामसि विनिक्षिपेत् ॥

दृष्टा भवन्ति पितरस्तस्य वर्षश्चत्रयम् ।

(१) ग पुस्तके—दशधर्मफललाभ इति वाक्यमधिकम् ।

(२) क पुस्तके—शोषणम् ।

'गङ्गा-यमुनयोस्तीरे पयोषणमरकण्टके ।

नम्मदायां गयातीर्थे सर्वमानन्त्यमनुते ॥

एषु तीर्थेषु यच्छ्राङ्गं तल्कोटि-गुणमिष्टते ।

गङ्गायां यत्क्षतं तत्तु श्रद्धया चापवर्गदम् ॥

ॐ अद्य गयाश्वाङ्ग-हृषीत्सर्वजन्यफल-समफलप्राप्तिकामो
गङ्गावीचिसंस्कृतीरे श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य तीर्थगमन-शरोरपरिशोधन-जन्यफलसमफलप्राप्ति-
कामो गङ्गासमोपे श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्यानन्तपिट्ठृत्सिकामो गङ्गातीरे श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य श्राद्धजन्यफलकोटि-गुणफलप्राप्तिकामो गङ्गातीरे
श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्यापवर्गप्राप्तिकामः श्रद्धया श्राद्धमहं करिष्ये ।

ॐ अद्य वर्षशतवयावच्छन्न-पिट्ठृत्सिकाम इदं पायसं मधु-
गुड-सपिःसमायुक्तं गङ्गाभस्यहं प्रक्षेप्तामीति सङ्खल्यत्र सव्येनैव
प्राञ्जुख उपविष्टः प्रक्षिपेत् ।

अथ गङ्गान्तर्जलमरणफलम् ।

तत्र स्मृतिः—

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुक्तरायणि ।

धन्या देहं विमुच्छति हृदयस्ये जनार्दने ॥

(१) क पुस्तके यमस्त्रेति— यह पुस्तके विष्णुरिति छत्रा वचनं लिखितम् ।

(२) ग पुस्तके—शोषण ।

आग्नेयपुराणे — गङ्गां प्रति विष्णुवाक्यम्—

ये मुच्चन्ति नराः प्राणांस्तिष्ठन्तः सन्निधौ तव ।

ते मे लोकं गमिष्यन्ति पूज्यमाना दिवौकसाम् ॥

तत्रैव—

अङ्गोदके तु जाङ्गव्या स्थियतेऽनशनेन यः ।

स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च ॥

अङ्गोदकं चरणाम्नाभिपर्यन्तमुदकम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

या गतिर्योगयुक्तास्य सत्वस्यस्य मनीषिणः ।

सा गतिरूप्यजतः प्राणान् गङ्गायान्तु शरीरिणः ॥

‘अनाशकं गृहीत्वा यो गङ्गातीरे मृतो नरः ।

सद्य एव परं मोक्षमाप्नोति पितृभिः सह ।

गङ्गायां मरणात् प्राणान् कः प्राज्ञस्यकुर्मर्हति ॥

गतानि बहुजनानि तत्र तत्र मृतानि च ।

महांश्वापि गतः कालो यत्र तत्रापि गच्छतः ॥

अत्र दूरे समीपे च सदृशं योजनहयम् ।

गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्या विचारणा ॥

ब्राह्मे—

अज्ञानतो ज्ञानतो वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।

गङ्गायान्तु मृतो मर्त्यः स्वर्गं मोक्षम् विन्दति ॥

भविष्ये—

प्राणेषूल्लज्ज्यमानेषु गङ्गां यः संस्मरेन्नरः ।
सृशेहा पापशीलोऽपि स याति परमां गतिम् ॥

भारते— गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं

गता धौरास्ते विबुधैः समत्वम् ।

गङ्गासागरमुपक्रम्य—

अन्तरीक्षे क्षितौ तोये पापीयानर्थि यो मृतः ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवैः पूज्यं पदमक्षयमश्वुते ॥

तथा—

उटक्रामद्विष्व यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसम्मतः ।

चित्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

यत्र तत्र मृतो वापि मरणे समुपस्थिते ।

भक्त्या गङ्गां स्मरन् याति नरः शिवपुरं मृतः ॥

अथ गङ्गायामस्थिस्थितिफलम् ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

शश्मोर्जटाकलापात्तु विनिष्क्रान्तास्थिशर्कराः ।

प्लावयित्वा दिवं निव्ये यान् पापान् सगरात्मजान् ॥

कौम्भे—

यावक्यस्त्रीनिःगङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य वै ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

गङ्गातोयेषु यस्यास्थि नौत्वा संक्षिप्यते नरैः ।
वर्षाणान्तु सहस्राणि तस्य स्वर्गे भवेत् स्थितिः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

यस्मिन् काले वृग्णामस्थि गङ्गायां क्षिप्यते नरैः ।
तत्कालमादितः क्षत्वा स्वर्गलोके भवेत् स्थितिः ॥

यमः—

गङ्गातोयेषु यस्यास्थि प्लवते शुभकर्मणः ।
न तस्य पुनराप्तिर्ब्रह्मलोकात् कथञ्चन ॥

गौडः—

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति॑ ।
गङ्गायां मरणे याटक् ताटक् फलमवाप्नुयात् ॥

अथास्थिप्रक्षेपप्रकारः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

स्नात्वा ततः पञ्चगवेन सिङ्गा
हिरण्य-मध्वाज्यतिलेन योज्यम्॑ ।
ततसु मृत्यिण्डपुटे निधाय
पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगृहाम् ।
नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च ॥

- ० (१) क स पुस्तकद्वये अस्थिसंस्थितिः ।
- (२) क ग पुस्तकद्वये तिलैर्नियोज्य ।

स्नात्वा तथोक्तीर्थे च भास्करञ्ज
दृष्टा प्रदद्यादथ दक्षिणान् ।
एवं छाते प्रेतपुरस्थितस्य
स्वर्गे गतिः स्यात्तु महेन्द्रतुल्या ॥
पञ्चमवं पञ्चगव्यम् ।

अथ तीरादिनिरूपणम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तुचतुष्टयम् ।
अत नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥
न तत्र प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः करण्गतैरपि ।

दानधर्मे—

भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्वर्भं विज्ञानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे—

सार्वहस्तशतं यावद्वर्भतस्तीरमुच्यते ।

स्वान्दपुराणे—

तीराहव्यूतिमात्रन्तु परितः चेत्तमुच्यते ।
अत दानं तपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥
उभयतटे प्रत्येकं क्रोशद्वयं चेत्रम् ।

तदुक्तं भविष्ये—

गङ्गासौमां न लहून्ति सर्वपापान्धशेषतः ।

दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्टा यथा सृगाः ।

एकयोजनविस्तौ(र्ण)र्णः क्षेत्रसौमा तटहयात् ॥ इति

ब्रह्मपुराणे—

यत्र गङ्गा महाराज शम्भोस्तत्र तपोवनम् ।

सिद्धिक्षेत्रन्तु तजूङ्गेयं समन्तान्तु हियोजनम् ॥

अत्र हस्तचतुष्टयाभ्यन्तरे प्रतिग्रहनिषेधः सर्वत्र । सार्व-
हस्तशताभ्यन्तरे तत्तौरे तत्रिषेधो गण्डक्यादिप्रसिद्धनदीस्थिति
शिष्ठाचारः ।

क्षेत्रे प्रतिग्रहनिषेधस्तु गङ्गायामेव तत्रैव क्षेत्रकथनादिति
व्यवस्था ।

मत्स्यपुराणे—

तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।

निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेत्तरः ॥

तीर्थे यः प्रतिगृह्णाति पुण्येष्वायतनेषु च ।

निमित्तेषु च सर्वेषु क्षेत्रेषु च तथैव च ॥

निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्वन्मश्वुते ।

गङ्गायामन्यदपि तत्रैव—

तीरे प्रतिगृहीति तु विक्रीता जाङ्गवी भवेत् ।

गङ्गाविक्रयणाद्वाजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् ।

जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ॥

अथ तीरमृतिकाफलम् ।

भारते—

गङ्गातीरसमुद्रूतां ऋदं मूर्धा^१ विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सोऽकर्स्य तमोनाशाय केवलम् ॥
इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते तीर्थचिन्तामणी
द्वितीयो गङ्गाप्रकाशः ।

वायव्य-गारुदत-कल्पहृक्षान् दृष्टा विचार्यापि च शास्त्रयुक्त्या ।
तनोति नत्वाऽऽदिगदाधराय वाचस्पतिः श्रीपिण्डतीर्थसंस्थाम् ॥

अथ गयाविधिः ।

तत्र कल्पतरौ मत्स्यपुराणे—

पिण्डतीर्थं गया नाम सर्वतीर्थवरं स्मृतम् ।
यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ॥
यत्रैषा पिण्डभिर्गाया गौता भोगमभीम्पुभिः ।
एषव्या बहवः पुन्ना यद्येकोऽपि गयां ब्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नौसं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

गारुडे ब्रह्मवाक्यम्—

सारात्सारतरं व्यास गयामाहात्मप्रसुत्तमम् ।
प्रवक्ष्यामि समासेन भुक्ति-सुक्तिफलप्रदम् ॥
गयासुरोऽभवत्पूर्वं वीर्यवान् परमः स च ।
तपोऽतप्यमहाघोरं सर्वभूतोपतापनम् ॥

(१) उ पुस्तके मूर्धि ।

तत्पस्तपिता देवा तद्वधार्यं हरिं गताः ।
 शरणं हरिष्वचे तान् भवितव्यं शिवार्थिभिः^१ ।
 प्रतितेऽस्य मया देहे तथेत्युच्चुः सुरा हरिम् ॥
 कदाचित् शिवपूजार्थं क्षीराब्धेः कमलानि च ।
 आनौय कौकटे देशे शयनस्त्राकरोहने ॥
 विष्णुमायाविमूढोऽसौ गदया विष्णुना हतः ।
 अतो गदाधरो विष्णुर्गयायां सुक्तिः स्थितः ॥
 तस्य देहे लिङ्गरूपी स्थितः शुष्टे^२ पितामहम् ।
 विष्णुराहाथ^३ मर्यादी पुण्यक्षेत्रं भविष्यति ॥
 यज्ञं श्राव्यं विष्णुदानं स्नानादि कुरुते तु यः ।
 स स्वर्गं ब्रह्मलोकस्त्र गच्छेत्त नरकं नरः ॥
 गयातीर्थं परं ज्ञात्वा यागस्त्रक्रे^४ पितामहः ॥
 ब्राह्मणान् पूजयामास ऋत्विजः समुपागतान् ।
 नदीं रसवतीं सृष्टा स्थितां व्याप्य दिशं तथा^५ ॥
 भक्ष्य भोज्यफलानास्त्र कामधेनुं तथाऽसृजत् ।
 पस्त्रक्रोशं गयातीर्थं ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥
 धर्मयागे तु लोभादै प्रतिगृह्य धनादिकम् ।
 स्थिता विप्रास्तदा शस्ता गयार्थं ब्रह्मणा ततः ॥

(१) ग पुस्तके शिवार्थिः ।

(२) क पुस्तके शुष्टः ।

(३) क स पुस्तकाद्ये ततः ।

(४) क स पुस्तकाद्ये चाहेति ।

(५) क स पुस्तकाद्ये यज्ञं हत्वा ।

मा भूमिपुरवी विश्वा मा भूमिपुरुषं धनम् ।
 युमाकं स्वाहारिवहा नदी पाषाणपर्वतात् ॥
 शसैसु प्रार्थितो ब्रह्माऽनुग्रहं छतवान् प्रभुः ।
 लोकाः पुर्खा गयायां ये आहिनो ब्रह्मलोकगाः ।
 युमान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥
 ब्रह्मज्ञानं गयाश्रादं गोग्र(ग, हे मरणं तथा ।
 वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥
 समुद्राः सरितः सर्वा वापी-कूप-ङ्कदानि च ।
 स्नातुकामा गयातीर्थं व्यास यान्ति न संशयः ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
 पापं तत्सङ्गं जं सर्वं गयाश्रादाहिनश्यति ॥
 असंख्ता सृता ये च पशु-चौरहताश्च ये ।
 सर्पदृष्टा गयाश्रादामुक्ताः स्वर्गं व्रजन्ति ते ॥
 गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः ।
 न तच्छक्षं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥
 ब्रह्महत्येत्यादि—यस्य गयाश्रादं छतं तस्य महापातकमपि
 नश्यतीत्यर्थः ।   असंख्ता इत्यादि—
 एते हि दुर्गतयो गयाश्रादात् सुगतयो भवन्तीत्यर्थः । गया-
 यामित्यादि कर्तृगतमिदं फलम् ।
 तथा कल्पतरौ वराहपुराणे—सनकुमार उवाच—
 शृणु च वाक्यं नृपतिर्भूव विशालनामा स पुरीं विशालाम् ।
 उवास धन्यां धृतिमानपुञ्चः स्वयं विशालाधिपतिर्द्विजाग्रान् ॥

प्रच्छ पुत्रार्थमिवहता तं ब्राह्मणाः ग्रोसुरदीनसत्त्वाः ।
 राजन् पितृस्तर्पय पुत्रहेतोर्गत्वा गयायां विधिवसु पिण्डैः ।
 भ्रुवं सुतस्ते भविता नृवीर सहस्रदाता सकालचितीशः ॥
 इतीरिते ब्राह्मणैः सम्प्रदृष्टो राजा विश्वासाधिपतिः प्रयत्नात् ।
 समागतस्तीर्थवरं हिजेश गयामिमां तज्जतमानसः सन् ॥
 आगत्य सोऽथ प्रवरः^१ सुतार्थी गयाशिरो यागपरः पितृणाम् ।
 पिण्डप्रदानं विधिवत् प्रयच्छस्तावद्वियत्युत्तममूर्च्छियुक्तान् ॥
 पश्यन् स पुंसः सितरक्षणानुवाच राजा किमिदं भवद्द्विः ।
 समूह्यते शंसत सर्वमेव कुतूहलं मे मनसि प्रहृतम् ॥

सित उवाच —

अहं सितस्ते जनकोऽस्मि राजन् नाम्ना च वर्णेन च कर्मणा च ।
 अयम् मे जनको रक्तवर्णो नृशंसक्षम्यहा पापकारी ॥
 आन्धेश्वरः शृणु परः पिताऽस्य क्षणो नाम्ना कर्मणा वर्णतश्च ।
 एतेन क्षणेन हताः पुरा वै जन्मान्यनेकान्यृषयः पुराणाः ॥
 एतौ मृतौ इवपि पिण्ड-पुत्राववीचिकं नरकं संप्रविष्टौ ।
 आन्धेश्वरोऽयं जनकः पुरोऽहं तत्क्षण-रक्तावपि दीर्घकालम् ।
 अहम् शुद्धेन निजेन कर्मणा शक्रासनं प्राप्य सुदुर्लभं ततः ॥
 त्वया पुनर्मन्त्रविदा गयायां पिण्डप्रदानेन बलादिमौ च ।
 मोक्षायितौ तीर्थवरप्रसादादवीचिसंज्ञं नरकं गतौ तौ ॥

पितृन् पितामहांश्वैव तथैव प्रपितामहान् ।
 ग्रीण्यामीति यत्तोयं त्वया दत्तमरित्वम् ॥

तेनास्मद्युगपद्मोगो' जातो वाक्येन सत्तम् ।
 तीर्थप्रभावाङ्गच्छामः पितृलोकं न संशयः ॥
 तत्र पिण्डप्रदानेन एतौ तव पितामहौ ।
 दुर्गतावपि संसिद्धौ पापाहिक्षतलिङ्गकौ ॥
 एतस्मात् कारणात् पुत्र अहमेतौ प्रगृह्ण च ।
 आगतोऽस्मि भवन्तं वै इष्टं यास्यामि साम्रातम् ॥

तथा—

तीर्थप्रभावाद्यतेन ब्रह्मज्ञस्यापि सत्तम् ।
 पितुः पिण्डप्रदानेन कुर्यादुद्धरणं सुतः ॥
 एव च महापातकिनोऽपि श्राद्धोद्देश्यत्वात् गयाश्राद्धेन सङ्गति-
 र्भवति कर्तुः पुत्रकामत्वे पुत्रोऽपि भवतीति प्रघटकतात्पर्यम् ।
 पितृनित्यादि—एव च अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्मा
 दृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधा पितरं प्रीण्यामौति तर्पण-
 वाक्यं कार्यम् ।

एवं पितामहादौ राजेतर्पणपर्यन्तं सर्वाङ्गलिषु प्रयोज्यम् ।
 पितृनिति बहुवचनं मूलेऽविवक्षितमिति सम्प्रदायः ।
 तथा—सङ्कल्पयाभिगमनं सङ्कल्पिण्डप्रपातनम् ।

दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिन्ब्रेव व्यवस्थितः ॥

तत्रैव ब्रह्मपुराणे—

क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे छाचित् ।
 देशधर्म-प्रमाणत्वाङ्गयाकूपेषु बन्धुभिः ॥

(१) ग पुस्तके—योगः ।

(२) ख पुस्तके—बीज ।

तत्रैव वामनपुराणे —

प्रेतराजोऽथ वणिं कञ्चित्प्राह सुसुक्तये ।
 गयायां तीर्थजुषायां स्नात्वा 'शौचसमन्वितः ॥
 मम नाम समुद्दिश्य पिण्डनिर्वपणं कुरु ।
 तत्र पिण्डप्रदानेन प्रेतभावादहं सुखम् ॥
 मुक्तासु 'सर्वदातृणां प्राप्स्यामि शुभलोकताम् ।
 इत्येवमुक्ता वणिं प्रेतराजोऽनुजैः^१ सह ॥
 स्वनामानि यथान्यायं सम्यगाख्यातवान् रहः ।
 उपार्ज्जयित्वा प्रययौ गयाश्चिरसमुक्तमम् ॥
 पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।
 चकार वसुदायः स्वान् पितृश्चक्रै^२ त्वनन्तरम् ॥
 आत्मनश्च महाबुद्धिर्महाबोधौ तिलैर्विना ।
 पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथाऽन्यानपि ^३गोचरान् ।
 एवं दत्तेषु पिण्डेषु वणिजा प्रेतभावतः ॥
 विमुक्तास्ते हिज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥
 गयाश्चिरसमिति— एवच्च गयाश्चिरसि प्रेताय पिण्डे दत्ते तस्य
 प्रेतत्वविमुक्ति-ब्रह्मलोकावासी-भवत इति ।
 आत्मन इति स्वपिण्डदानम् । पिण्डदानं सव्येनैव—
 मन्त्रेण चात्मनोऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ।

(१) मूले—तिल— ।

(२) चु पुस्तके—नृणाम् । ग पुस्तके सर्वदान्तर्यम् । (४) मूले महावेद्याम् ।

(३) मूले गणैः ।

(५) मूले तथान्येषाच्च गोत्रिणाम् ।

इति वायुपुराणात् । तथा—

आनन्द्याय भवेहस्तं खण्डिमांसं पितृक्षये ।
क्षणो लोहस्तथा क्षाग आनन्द्याय प्रकल्पते ॥
गयायामक्षयं श्राव्हं जप-होम-तपांसि च ।
पितृक्षयो हि तत्पुत्र तेन तत्राक्षयं भवेत् ॥

द्वहस्तिः—

काङ्गन्ति पितरः पुत्रान् नरकाङ्गयभौरवः ।
गयां यास्यति यः पुत्रः सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
गयाशीर्वैङ्क्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयम् ॥
ब्रह्मारण्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च ।
द्वष्टैतानि पितृंश्वास्त्रं वंशान् विंश्टिमुष्टरेत् ॥

वायुपुराणे—

महाकल्पक्षतं पापं गयां प्राप्य विनश्यति ।
तथा—गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
गवि गृध्रवटे चैव श्राव्हं दत्तं महाफलम् ॥
भरतस्यायमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्वृते ।
मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते सर्वमानुषैः ॥
ख्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निर्दर्शनात् ।
तत्पञ्चजननं पुण्यं पुण्यक्षण्डिनिर्षेवितम् ॥
यस्मिन् पाण्डुर्विशत्येव तीर्थं सर्वनिर्दर्शनम् ।
हतीयायां तथा पादे निःश्रीरायास्त्रं मखले ॥

महाङ्गदे च कौशिक्यां दत्तं श्राव्यं महाफलम् ।
 मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥
 बहुवर्षशतं^१ तप्तं तपस्तीर्थेषु दुष्करम् ।
 अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ॥
 पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णां त्वचमिवोरगः ।
 नाम्ना कणखलन्देवतीर्थं जगति विश्रुतम् ॥
 उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य ब्रह्मणिंगणसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा दिव्यं यान्ति स्वशरीरेण मानवाः ॥
 दत्तञ्चापि सदा श्राव्यमक्षयं समुदाहृतम् ।
 स्नात्वा दिनचयं तत्र निःश्वीरायां द्विजोत्तमः ॥
 मानसे सरसि स्नात्वा श्राव्यं निर्वर्त्तयेन्नरः ।
 मानसे दक्षिणमानसे ।
 उत्तरं मानसं गत्वा सिञ्चिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
 तस्मिन्विर्त्तयेच्छाव्यं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायांश्च कृत्स्नशः ॥
 एवच्च—मुण्डपृष्ठोदीचीसंस्थायां निःश्वीरायां दिनचयं स्नात्वा
 दक्षिणमानसे श्राव्यं छात्वा उत्तरमानसे तत्कार्यमिति वर्तुलार्थः ।
 वायुपुराणान्तरे तु यदेतद्विपरीतमुक्तं तत्काल्यान्तरम् ।
 महाभारते मुलस्त्यतीर्थयाचायाम्—
 ततो गयां समागत्वं ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अश्वसेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥

(१) ख पुस्तके बहवृ वर्षशतान् ।

(२) ख पुस्तके कनकनन्देति ।

यत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विशुतः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्यसु भवत्यक्षयमित्युत ॥
 महानदामुपसृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।
 तेनाक्षयान् पितृन् लोकान् कुलस्त्रैव समुद्धरेत् ॥
 ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्ब्रह्मारणोपशोभितम् ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः पुण्यः प्रकल्पितः ।
 यूपं प्रदक्षिणं क्षत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोकविशुतम् ।
 एकरात्रोषितो यत्र प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
 सर्वपापविमुक्तात्मा सोमलोकं व्रजेद्भ्रुवम् ।
 तत्र चिङ्गं महाराज अद्यापि महदद्वुतम् ॥
 कपिला सहवत्सा वै पर्वते विचरत्युत ।
 सवत्मायाः पदानि स्म हृश्यन्तेऽद्यापि तत्र वै ॥
 तेषु तेषु तु राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥
 ततो गृष्णवटं गच्छेत् स्थानं देवस्थ धीमतः ।
 स्त्रायीत (?) भस्मना तत्र अभिगम्य हृष्णध्वजम् ॥
 ब्राह्मणानां भवेहीर व्रतं इादशबार्षिकम् ।
 इतरेषान्तु वर्णनां सर्वं पापं प्रणश्यति ॥
 उद्यन्तस्त्रै ततो गच्छेत् पर्वतं गौतनादितम् ।
 सावित्रीसु पदं तत्र हृश्यते भरतर्षभ ॥

तत्र सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
 उपासीना भवेत् सन्ध्या तेन हादशवार्षिकी ॥
 योनिहारस्त्र तच्चैव विद्यते भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसङ्घटात् ॥
 शुक्ल कृष्णावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नृपः ।
 पुनात्यासप्तमस्त्रैव कुलान्यत्र न संशयः ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यदेकोऽपि गयां ब्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
 ततः फलगुं ब्रजेद्राजन् तीर्थसेवी नराधिपः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिस्त्र परमां लभेत् ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मपृष्ठं महाफलम् ।
 तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥
 अभिगम्य ततस्तत्र वाजिभेधफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ॥
 तत्राधिगम्य राजेन्द्र ब्रह्मणं भरतर्षभ ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥
 महानदी-ब्रह्मसरो-धेनुक-गृध्रवटोद्यन्त-धर्मपृष्ठ-ब्रह्मतीर्थानां
 सप्तानां क्रमेण गमनं कार्यमिति प्रघटकार्थः ।
 तथा धौम्यतीर्थयातायाम्—
 पूर्वं प्राचीदिशं राजन् राजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृतिः ॥
 यस्यां गिरिवरः पुरुषो गयो राजर्षिसत्कृतः ।

शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशषिंभिः ॥
 यदये पुरुषव्याघ्र कीर्त्यन्ति पुरा स्मृतीः ।
 एषव्याः बहवः पुच्चा यदेकोऽपि गंयां ब्रजेत् ॥
 उत्तारयति सम्प्रसान् दशपूर्वान् दशावरान् ।
 महानदी 'महादेवस्तथा गयशिरो नृप ॥
 यच्चासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षयकरणो वटः ।
 तत्र दक्षं पिण्डभ्योऽन्नमक्षयं भवति प्रभो ॥
 सा च पुण्यजला तत्र फलुनामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ॥

तथा लोमशतीर्थयात्रायां—

ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिरक्षितम् ।
 राजषिणा पुण्यक्षता गयेनाप्युपयुज्यते ।
 सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ॥
 कृषिजुष्टं महापुण्यं तीर्थं ब्रह्मसरोरहम् ॥
 अगस्त्यो यत्र भगवान् गतो वैवस्तं प्रति ।
 उवास सततं यत्र धर्मराजः^१ सनातनः ॥
 सर्वासां सरितां यत्र समुद्देशो विशां पते ।
 यत्र सन्निहितो नित्यं महादेवः पिण्याकधृक् ॥
 तत्र ते पाण्डवा वीरास्तुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
 कृषियज्ञेन महता यः सोऽक्षयवटो महान् ॥

(१) क स्तु पुस्तकह्ये ब्रह्मतीर्थम् ।

(२) क पुस्तके धर्मराजा ।

तत्र बलभद्रतीर्थयात्रायाम्—

गजस्य यजमानस्य गयस्येव महाक्रतुः ।
आहृता तु सरिष्ठेष्ठा गययज्ञे सरखती ।
विशालान्तु गयेष्वाहुकृष्टयः संशितद्रताः ॥
गयस्येति-गजयज्ञस्य तेनैवोपमानमिति प्रशंसार्थम् ।

तत्राङ्गिरसयात्रायाम्—

मुण्डपृष्ठं गयास्त्रैव नैकृतं देवपर्वतम् ।
टृतीयां क्रौच्चपादौच्च ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥

वामनपुराणे—प्रह्लादयात्रायाम्—

गयायां गोपतिं द्रष्टुं स जगाम महासुरः ।
सरसि ब्रह्मणः स्नात्वा गत्वा चास्य प्रदक्षिणम् ॥
पिण्डनिवर्पणं पुण्यं पितृणां स चकार ह ।

नरसिंहपुराणे—

शिवनद्यां शिवकरं गयायाच्च जनाहनम् ।
सर्वत्र परमाक्षानं यः पश्यति स मुच्यते ॥
शिवनदी विहारनगरोपपण्डेऽस्ति ।

मत्स्यपुराणे—

गौरीक्षानप्रतिपादनप्रस्तावे च—
वाराणस्यां विशालाच्चौ प्रयागे लंलिता तथा ।
गयायां मङ्गला नाम कृतश्चौचेति सैंहिका ॥

याज्ञवर्णः—

यहदाति गयाश्च सर्वमानक्ष्यमशुते ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिद्ग्रोत्तमः ।
गयाशीर्वै वटे आद्यं यो नः कुर्यात् समाहितः ॥

यमः—

एषव्या बहवः पुन्नाः शीलवस्तो गुणान्विताः ।
तेषां वै समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा हृषमुत्सृजेत् ॥

वशिष्ठः—

नन्दन्ति पितरस्तेन सुहृष्टेनेव कर्षकाः ।
यहयास्यो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥
इति कल्पतरौ तीर्थकाण्डे गयामाहात्मग्रम् ।

प्रेतशिलाङ्कात्ये वायुपुराणम्—

आच्छादितशिलापादः प्रभासेनाद्रिणा ततः ।
प्रभासो मुनिभिर्वृष्टः^(१) शिलाङ्कुष्ठो विनिर्गतः ॥
अङ्कुष्ठस्थित ईशोऽपि प्रभासेशः प्रकीर्तिः ।
शिलाङ्कुष्ठैकदेशो यः सा च प्रेतशिला स्थिता ॥
पिण्डानाद्यतस्तस्यां प्रेतत्वान्मुच्यते नरः ।
महानदी-प्रभासाद्योः सङ्घमे स्नानक्षमरः ॥
रामो देव्या सह स्नातो रामतीर्थं ततः स्मृतम् ।
प्रार्थितोऽथ महानद्या राम स्नातो भवान् यदि ॥

(१) क ख पुस्तकद्वये लृप्तः । सूखपुस्तके प्रभासं हि विनिर्भिद्य ।

रामतीर्थं भवत्वच सब्बलोकेषु प्रावनम् ।
 जन्मान्तरशतं साग्रं यत्कृतं दुष्कृतं मया ॥
 तत्सब्बं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ।
 मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्वीत मानवः ॥
 रामतीर्थे पिण्डदसु विशुलोकं प्रयात्यसौ ।
 तथेत्युक्ता स्थितो रामः सौतया भरताश्रमे ॥
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ।
 प्रेतत्वात्तस्य पितरो विसुक्ताः पिण्डतां ययुः ॥
 रामेत्यादि पूर्ववत् ।
 नमस्कृत्य प्रभासिं भासमानः शिवं व्रजेत् ।

तथा—

आगत्य च^१ नमस्कृत्य कुर्याद्याम्यबलिन्तः ।
 आपस्त्रमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ॥
 पापं नाशय देवेश मनो-वाक्याय-कर्मजम् ।
 शिलायां जघनं भूयः समाक्रान्तं नगेन च ॥
 धर्मराजेनाद्रिरुक्तो न गच्छेति नगः स्मृतः ।
 यमराज-भ्यमराजौ निश्चयेनेरीतौ स्मृतौ ॥
 ताभ्यां बलिमक्षत्वा स्याहयाश्राद्धमसार्थकम् ॥
 श्वानौ द्वौ श्याव-शवलौ वैवस्तकुलोङ्गवौ ।
 ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥
 आच्छादित इति—शिलायाः प्रेतशिलायाः पादः प्रभासनाम-

(१) क सुस्तकद्वये तच्च शन्मुम् ।

केनाद्रिणाच्छादितः । तत्र प्रभासशिलाङ्गुष्ठो हि निर्गतः । तद-
ङ्गुष्ठस्थित ईशोऽपि प्रभासेशस्तच्छलाङ्गुष्ठैकदेशो यः प्रभासेश-
सहितः सैव प्रेतशिला तस्यां यदीयः पिण्डो दीयते तस्य प्रेतत्व-
विमुक्तिर्भवतीति वर्तुलार्थः ।

महानदीति—महानदी-प्रभासाद्रोः सङ्गमे स्नानक्षण्डपि
प्रेतत्वान्मुच्यते इत्यर्थः ।

जन्मात्मरेति—अनेन मन्त्रेण स्नात्वा^१ य इह रामेशसन्निधाने
पिण्डं आङ्गं वा करोति स विष्णुलोकं गच्छतीत्यर्थः ।

राम रामेति—

राम राम महाबाहो देवानामभयङ्कर ।

‘त्वाऽनुगम्येऽत्र देवेशं मम नश्यतु पातकम् ॥

इति रामो नमस्कार्य इत्यर्थः ।

पिण्डप्रद इति—पित्रादिप्रेतत्वविमुक्त्यनन्तरतत्त्वित्वप्राप्ति-
कामेन तत्र पित्रादिपिण्डदानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

नमस्कार्येति—भासमानात्मकस्तृकशिवव्रजनकामनया प्रभा-
सेशनमस्कारः कार्य इत्यर्थः ।

तच्चेति—तं रामं च समुच्चये तेन पुनरपि राम-प्रभासेशौ
नमस्कार्यावित्यर्थः ।

याम्यबलिमिति——ततः प्रभासपर्वते—

आपस्तुमसि देवेश ज्योतिषाम्यतिरेव च ।

पापं नाशय देवेश मनोवाक्यायकार्मजम् ॥

(१) क पुस्तके त्वां नमस्करङ्गं देवेश ।

इति पठित्वा यमायैष बलिन्म इति कुशजलैदेय । इत्यर्थः ।
शिलायामित्यस्यां प्रेतशिलायां जघनमङ्गः^१ नगनाम्ना पर्वतेन समा-
क्रान्तं तस्य च नगनामपर्वतस्य स्थिरीकरणाय तदुपरि यमराज-
भ्नमराजौ स्थापितौ ।

अतः प्रेतशिलादक्षिणभागस्यतज्जघनस्ये नगनाम्नि पर्वते
गयाश्चाङ्गसाफल्यकामनया खानौ हौ इति श्लोकहयं पठित्वा
यमराज-भ्नमराजाभ्यामेषु बलिन्म इति ताभ्यामेको बलिदेय
इति ।

एतदन्तम्^२ प्रथमदिनक्षत्यम् ।

प्रेतत्वविमोचकप्रेतशिलाश्चाङ्गपरिकरत्वादिति । स्नात्वेति-भर-
ताश्चमे महानयां स्नात्वा रामेशं रामं सौताञ्च दृष्ट्वा नत्वा राम राम
महावाहो इति पठेदित्यर्थः । अच्च प्रथमदिने प्रेतशिलाकर्म्म
सकलदेशीयशिष्टाचारात् ।

तीर्थे प्रेतशिलादौ च चक्रणा सघृतेन च ।

पितृणावाञ्च तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डांस्तु निर्वपेत् ॥

इति वायुपुराणे प्रेतशिलायाः प्रथमोऽस्तेति ।

एतच्च प्रेतपर्वतोक्तेतिकर्त्तव्यतया करणीयम् ।

सर्वस्थानेषु चैवं स्थात् पिण्डदानन्तु नारद ।

इति वायुपुराणवचनेन तदितिकर्त्तव्यतातिदेशात् ।

(१) क पुस्तके मध्याङ्गम् ।

(२) ग पुस्तके एतदनन्तरम् ।

तथा च प्रेतपर्वतक्षत्ये वायुपुराणम्--

क्षत्वात्मानं पितृणान्तु प्रयतः प्रेतपर्वते ।

प्राचीनावीतिना भावं दक्षिणभिमुखः स्मरेत् ॥

कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्वैर्वार्यमा तथा ।

अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥

आंगच्छन्तु महाभागा युष्माभौ रक्षितास्त्विह ।

मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥

तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ।

ते सर्वे लृप्तिमायान्तु आज्ञेनानेन शाश्वतीम् ॥

आचम्योऽक्षाथ पञ्चाङ्गं प्राणानायस्य यत्रतः^१ ।

पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकास्तिहेतवे ।

एवं संकल्प विधिवच्छाङ्गं कुर्याद्यथाक्रमम् ।

पितृणावाह्य चाभ्यर्ज्जर मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ।

तौर्ये प्रेतशिलादौ च चरणा सदृतेन च^२ ।

प्रक्षाल्य पूर्वं तत् स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक् पृथक् ॥

तथा--

दत्त्वा श्राद्धं सपिण्डानां तेषां दक्षिणभागतः ।

कुशैरास्तीर्थं तेषान्तु सक्षत्वा तिलोदकम् ॥

गृहीत्वाऽन्नलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन यत्रतः ।

शक्तुना मुष्टिमाचेण दद्यादक्षयपिण्डकम् ॥

(१) इूले प्राणाद्वामं प्रयत्रतः ।

..(२) इूले वा ।

तिलाज्यदधिमध्वादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।
 सम्बन्धिनस्तिलाद्विश कुशेष्वावाहयेत्ततः ।
 एतांसु सर्वमन्त्रांश्च स्त्रीलिङ्गान्तान् समूह्य च ।
 पिण्डान् दद्याद्याथपूर्वं पितृणावाह्य पूर्ववत् ॥
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः पिण्डपातने ।
 अपृथड्निष्फलं आङ्गं पिण्डश्चोदकतर्पणम् ॥
 पिण्डपात्रे तिलं दत्त्वा पूरयित्वा शुभोदकैः ।
 मन्त्रेणानेन पिण्डांस्तान् प्रदक्षिणकरं यथा ॥
 परिषेचयेत्तिधा सर्वान् प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
 पितृन् विसृज्य चाचम्य साक्षिणः आवयेत् सुरान् ।
 सर्वस्थानेषु चैवं स्यात् पिण्डदानन्तु नारद ॥ इति ।

क्षत्वात्मानमिति—प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः क्षताप-
 सव्यो दक्षिणामुखः कव्यवाल इत्यादि शाश्वतमित्यन्तं मन्त्रं
 पठित्वा पित्रावाहनरूपं पठेदित्यर्थः ।

आचम्येति सव्येनाचम्य—ॐ्कारव्याहृतिसप्तकगायत्रौ शिर
 ॐ्काररूपकपञ्चाङ्गजपसहितान् सम्यावन्दनवत्पूर्वक-कुम्भक-
 रेचक-प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः ।

सर्वस्थानेष्विति—उपदेशविषये सर्वत्रयमितिकर्त्तव्यताऽति-
 देशात् सिद्धेत्यर्थः ।

वायव्ये—

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
 अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरु-शुक्रयोः ॥

न त्यजेत गयाश्राद्धं सिंहस्येऽपि छुहस्यती ।

दध्वं प्रदर्शयेद्दिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ॥

न्यस्य विष्णुपदे दध्वं मुच्यते पितृभिः सह ॥

पायसेन गयायाच्च शक्तुना पिष्टकेन वा ।

चरुणा तण्डुलाद्येवा पिण्डदानं विधीयते ॥

मुण्डपृष्ठशिलामधिकात्य तत्रैव —

ताँ दृष्ट्वा सर्वलोकच्च महापापेऽतिपातकी ।

पूतः क्षत्याधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥

तदयमनुष्ठानक्रमः—

प्रथमदिनेऽश्वमेधसहस्रजन्यफलविलक्षणफलप्राप्तिकामः फलगु-
तीर्थे स्नानमहं करिष्ये । इति संकल्पर स्नायात् ।

तदुक्तं स्नानाधिकारे वायुपुराणे—

अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।

नासौ न तत्फलमाप्नोति फलगुतीर्थे यदाप्नुयात् ॥ इति ।

तर्पणत्वा—ॐ अद्यासुकगोत्रोऽस्मत्पिता असुकदेवशर्मा
हृष्टतामिदं तिलोदकं तस्मै स्वधा पितरं प्रीण्यामीति ।

तदुक्तं कल्पतरौ वराहपुराणे—

प्रीण्यामीति यज्ञोयं त्वया दक्षमरित्वम् ।

तेनास्मद्युगपद्योगो जातो वाक्येन सक्तम् ॥ इति ।

स्वधोदीरणानन्तरच्च पितरं प्रीण्यामीति योज्यमागन्तुकाना-
मन्तेऽभिनिविश्वात् ।

ततो देवार्चमादि क्षत्वा अद्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकंपार्वणश्राद्ध-

महं करिष्ये इति संकल्प्यार्थावाहनरहितं स्वगृह्णोक्तरीत्या पार्वणं
कुर्यात् । तदसभवे पिण्डदानमपि तद्रीत्यैव कार्यम् ।

पिण्डदानं ततः शस्त्रं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।

विलम्बो नैव कर्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥

इति वचनात् ।

ततस्त्रहिन एव महानदीपश्चिमकूलसम्नां गयोक्तरस्यां प्रेत-
शिलां गत्वा तत्कर्मं कर्तव्यम् ।

तद्यथा—

प्रेतशिलायां कृतपञ्चभूसंस्कारायाम् आचान्त उपविश्य कृताप-
सव्यो दक्षिणामुखो भूत्वा ॐ कव्यवाल इत्यादि शश्वतीमित्यन्तं
पठित्वा सव्यं कृत्वा आचम्य सन्ध्यावन्दनवत्प्राणायामान् कृत्वा
पुण्डरीकाञ्चस्मरणेन आङ्गीयद्रव्याणि कुशोदकेन प्रोक्ष्य—ॐ
अद्यासुकगोत्राणां पितृ-पितामह-प्रपितामहानामसुकासुकदेव-
शम्भणाम् असुकगोत्राणां मातृ-पितामही-प्रपितामहीनाम् असु-
कासुकदेवीनामसुकगोत्राणां मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमाता-
महानामसुकासुकदेवशम्भणाम् असुकगोत्राणां मातामही-
प्रमातामही बृहप्रमातामहीनामसुकासुकदेवीनां प्रेतत्वविसुक्ति-
कामः प्रेतशिलायां आङ्गमहं करिष्ये ।

इति संकल्प्य इदंशदैवतं आङ्गं पार्वणेतिकर्तव्यताकं कुर्यात् ।

हेमाद्रिमते तु मातामहादिवर्जं शेषं पूर्ववत् । जयशम्रादि-
मते प्रकृतमेव पार्वणं किन्तु सप्तत्रीकत्वेन षष्ठामपि देवता-
त्वमिति ।

सम्प्रदायमते षस्तां पुंसामिह देवतालं न तु स्त्रीणामिति
न च सप्तौकल्पेनापीति । उभयमतमप्यसंत् ।

अन्वष्टकायां छृष्टौ च गयायाञ्च सृताहनि ।

माणश्राहं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इति वायुपुराणविरोधादिति ।

एवं दक्षिणादानान्तं पार्वणं विधाय तदेदिदक्षिणत उपविश्य
क्षतापसव्यो दक्षिणामुखः कुशत्रयं धृत्वा कव्यालोऽनल इत्यादि-
शाखतीमित्यन्तं पठित्वा तेषु कुशेषु सकृत्तिलोदकाञ्जलिरूप-
मावाहनं कुर्यात् ।

तत एतानि पाद्यादीनि ॐ पित्रादिभ्यो नम इति क्रमेण
पञ्चोपचारेण पित्रादीन् सम्पूज्य—

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षि-पितृ-मानवाः ।

तथ्यन्तु पितरः सर्वे माणश-मातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तौपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मभुवनाङ्गोकादिदमसु तिलोदकम् ॥

इति पूर्ववदञ्जलिदानरूपमिलितपित्राद्यावाहनं क्षत्वा ॐ
अद्यामुकगोत्र पितरमुकदेशम्बसेष ते पिण्डः स्वधेति मधुतिलमित्रं
पायसाद्यन्यतमपिण्डं पित्रे एवं पितामहादिभ्य एकादशभ्योऽपि
यथादक्षिणं दद्यात् । ततस्तदक्षिणत उपविश्य समूलान् दक्षि-
णायान् कुशानास्तीर्थं ॐ कव्यवाल इत्यादि शाखतीमित्यन्तं
पूर्ववत्पठित्वा सकृत्तिलोदकदानरूपमावाहनं क्षत्वर पूर्ववदभ्यर्थं

(१) ग पुस्तके जलमधुमित्रम् ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमित्यादिना सतिलाञ्जलिदानरूपं पूर्ववदावाहनं छत्वा—

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षयमुपतिष्ठताम् ॥

इति पौराणिकं मन्त्रमुच्चार्थं तिल-घृत-दधि-मधु-जलयुतं मुष्टिमितशक्तुकृतं मिलितेभ्यो इदंशभ्य एकं पिण्डं दद्यात् ।

ततः षोडशीकर्म तद्यथा—

जनविंशतिपिण्डस्थानानि यथादक्षिणं कृतानि प्रत्येकं यथादक्षिणं पञ्चगव्येरालिष्य तेषु पूर्ववदक्षिणाणं कुशत्रयं घृत्वा—

ॐ अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे^१ तिलोदकैः ।

ॐ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे^२ तिलोदकैः ॥

ॐ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे^३ तिलोदकैः ॥

इति पौराणिकमन्त्रैरास्तृतदर्भेषु तानावाह्य गन्धादिभिरभ्यर्थं (यदि देवतापदे षोडशी क्रियते तदा तदेवतामन्त्रेण तामपि सम्पूज्य) ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमित्यादिश्लोकाभ्यां पूर्व-

^१ (१) क ख पुस्तकद्वये दाख्यमान इत्यधिकम् ।

(२) ग पुस्तके दर्भपदस्थाने कुशपदम् ।

वदेकवारं तत्र तिलोदकाङ्गलिदानं हत्वा मूलादितः पिण्डान्
दद्यात् ।

तत्र क्रमः,—

ॐ अस्मल्कुले मृता ये च गतियेषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१)

ॐ मातामहकुले ये च गतियेषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (२)

ॐ बन्धुवर्गकुले ये च गतियेषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (३)

ॐ अजातदन्ता ये केचिद् ये च गब्हे प्रपीडिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (४)

ॐ अग्निदग्धाश ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।

विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (५)

दावदाहे मृता ये च सिंहव्याप्रहताश ये ।

दंश्रिभिः शृङ्गभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (६)

उद्धनमृता ये च विषशस्तहताश ये ।

आत्मनो घातिनो' ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (७)

अरण्ये वर्णनि वने हुधया लृषया हताः ।

भूतप्रेतपिशाचाश तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (८)

रौरवे चान्ततामिस्ते कालसूचे च ये मृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (९)

(१) गुरुज्ञाने आत्मोपवातिनः ।

अनेकयातनासंख्याः प्रेतलोकस्त्रै ये गताः ।
 तेषामुद्भरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१०)

अनेकयातनासंख्या ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुद्भरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (११)

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामुद्भरणार्थायू इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१२)

पश्योनिगता ये, च पक्षिकौटसरीसृष्टपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१३)

जात्यन्तरसहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
 मानुषं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१४)

दिव्यन्तरोक्तभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 असंख्यतमृतार्थै ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ (१५)

ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे दृष्टिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥ (१६)

येऽबान्धवा बान्धवा ये येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षयमुपतिष्ठताम् ॥ (१७)

पिण्डवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
 गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥

(१) ग पुस्तके लोके च ।

(२) ख पुस्तके दृष्टियोनिस्थाः ।

, (३) क ख पुस्तकद्वये मृता असंख्यता ये च ।

(४) क ख पुस्तकद्वये दत्त अक्षयम् ।

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुच्छदारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
विरूपा आमगबर्माश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षयमुपतिष्ठताम् ॥ (१८)

आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजाता
मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
कुलहये ये मम दासभूता,
भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राणि सख्यः^१ पश्वश्च वृक्षा
टष्टा हृष्टष्टाश्च क्षतोपकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम सङ्गताश्च
तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददानि^२ ॥ १९ ॥

इति पठित्वा ऊँकारपूर्वमुच्चार्थं अपसव्येन कथितप्रमाण-
कानुनविंशतिपिण्डान् प्रत्येकं दद्यात् । इति—
स्त्रीषोडश्यान्तु—

अस्मल्कुले सृता ये चेत्यावाहनमन्त्रादारभ्य मित्राणि सख्य
इति पर्यन्तं सभवत् स्त्रीलिङ्गमूहनीयम्, अन्यत्तु पुंषोडशीवत्
सर्वम् ।

ततः सर्वेषु पिण्डेषु तिलजलपूर्णपात्रेण प्रदक्षिणं वारत्रयं
परिषेचनं कार्यम् । तत्र मन्त्रः—

(१) मूलपुस्तके शिष्याः ।

(२) ग पुस्तके ददानि ।

ॐ ये च वो ये चास्मास्वासन् याश्च वो याश्चास्मास्वासन् ते
चावाह्यन्तां ताश्चावाह्यन्ताम् । हृष्ट्यन्तु भवन्तस्तृप्यन्तु भवत्यस्तृप्यत
गोत्रान् पुत्रानभितर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः । स्वधां पितृभ्यो-
ऽमृतं दुहाना आपो देवीरभयास्तृप्यन्तु । हृष्ट्यत हृष्ट्यतेर्ति ।
ततः प्रणिपत्य ॐ पित्रादयः क्षमङ्गुमिति तान् विस्तुजेत् ।
ततः सव्येनाचम्य क्षताङ्गलिः—

ॐ साक्षिणः सक्षु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।

मया गयां समासाद्य पितृणां निष्कृतिः क्षता ॥

आगतोऽस्मि गयां देव पितृकार्ये गदाधर ।

त्वमेव साक्षी भगवाननृणोऽहमृणतयात् ॥

इति प्राञ्छुखः पठेत् । एतावत्क्रियाकलापाशक्ती प्रेत-
शिलायां पिण्डदानमपि कर्त्तव्यम् ।

तद्यथा,—

ॐ अद्यासुकगोत्राणां पितृ-पितामह-प्रपितामहानामसुका-
सुकशम्भणामसुकगोत्राणां मातृ पितामही-प्रपितामहीनामसुका-
सुकदेवीनाम् असुकगोत्राणां मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमाता-
महानामसुकासुकशम्भणाम् असुकगोत्राणां मातामही-प्रमाता-
मही-बृहप्रमातामहीनामसुकासुकदेवीनां प्रेतत्वविमुक्तिकामः प्रेत-
शिलायां पिण्डदानमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्यापसव्यं क्षत्वा कव्यवालोऽनल इत्यादिनावाह्य
अनृणोऽहमृणतयादित्यन्तं कारणं पूर्वलिखितं कुर्यादित्यर्थः ।
केचिच्चु षट्पुरुषाणामेव प्रेतत्वविमुक्तिकामनया पिण्डदानं

कार्यमिति, तत्र च वेदिहयकरण-रेखाकरण-तदङ्गावभामण-
च्छव्यन्नमूलधारणावनेजन-पिण्डदान प्रत्यवनेजन-श्वासधारण-नीवी-
भंशनै सूचदान-गम्भदानान्येव स्वसूत्रोक्तानि वाजसनेयिना
कार्याणि, एवमन्येनापि स्वसूत्रानुसारैरेव तत्कार्यमित्याहुः ।

एतदन्यतमकरणानन्तरन्तु पर्वतादवरुद्धा पृथिव्यां प्रभासादि-
सङ्गतायां महानद्यां रामतीर्थत्वेन प्रसिद्धे, प्रभासङ्कटे—ॐ अद्य
साग्रजमान्तरशतक्षतदुष्ट्रितविलयकामोऽस्मिन् तौर्थे स्नानमहं
करिष्ये इति सङ्गल्प्य प्रसानतर्पणे कृत्वा तत्र स्नानीयप्रकृतसकल-
मन्त्रपाठानन्तरम्—

ॐ जन्मान्तरशतं सार्यं यत्कृतं दुष्कृतं मया ।

तत्सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ॥

इति पौराणिकमन्त्रं पठित्वा मञ्जेत् ।

ॐ अद्य विष्णुलोकगमनकामो रामतीर्थे श्राव्यमहं पिण्ड-
दानं वा करिष्ये—इति सङ्गल्प्य पार्वणं पिण्डदानमात्रं वा
तत्र कुर्यात् ।

इदं पार्वणं पिण्डदानस्त्र सूत्रानुसारैरेव कर्त्तव्यम् गयोक्ता-
फलकपिटकमन्त्राभावादिति ।

ॐ अद्य पित्रादिप्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकपितृत्वप्राप्तिकामो राम-
तीर्थे पितृणां पिण्डदानमहं करिष्ये इति सङ्गल्प्य प्रेतश्चिलोका-
रीत्या पित्रादिहादशपिण्डाऽक्षयपिण्ड-षीड्शीपिण्डान् दद्यात् ।

विष्णुलोकफलकस्यास्य चोभयस्याप्यत्र करणासामर्थ्येऽन्यतर-
देव कर्त्तव्यमिति' ।

ततः—ॐ राम राम महावाहो देवानामयभप्रदे ।

त्वां नमस्येऽद्यै देवेशं मम नश्यतु पातकम् ॥

इति पठिल्वा स्वर्गकामो रामं नमस्कुर्यात् ।

तत ऊँ भासमानस्वकर्तृकशिवलोकगमनकामः प्रभासेश-
नमस्कारमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः प्रभासेशं नमस्कुर्यात् । ततो
राम-प्रभासेशौ नमस्कुर्यात् ।

ऊँ आपस्तुमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ।

पापं नाशय मे देव मनोवाक्कायकर्मजम् ॥

इति पौराणिकमन्त्रं पठिल्वा—

ऊँ यमायैष बलिनं म इति कुशत्रयजलेन दैवरीत्या भक्तादि-
रूपं बलिं दद्यात् ।

प्रभासप्रवृत्तदक्षिणदिगवस्थितप्रेतशिलाजघनस्ये नगनाम्नि
पर्वते—

ऊँ श्खानौ हौ श्यामैश्वरलौ वैवस्वतकुलोऽवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥

इति पठिल्वा यमराज-भ्यमराजाभ्यामेष बलिनं म इति तयो-

(१) क स्व पुस्तकद्वये इदानिमिति ।

(२) क पुस्तके अभयद्वार ।

(३) ग पुस्तके नमस्येऽहं ।

(४) दूषे—प्लाव ।

मिलितयोरोदनाद्यन्यतमबलिं दद्यात् । इदस्त्र बलिदानं नित्य-
मकरणेऽनिष्टश्वरणात् ।

अन्यतु सर्वं काम्यं खतस्त्रस्त्र । तथाच तेषु यावदेव कर्त्त-
मिष्ठते तावदेव कर्त्तव्यं न तु सर्वमेवेत्यवधेयम् ।

इति गयाकृत्ये प्रथमदिनकृत्यम् ।

अथ हितीयदिनकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे—

अपरेऽङ्गि शुचिर्भूत्वा गच्छेत् प्रेतपर्वतम् ।

ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत् सुधीः ॥

स्नात्वाह्नानं पितृणान्तु प्रयतः प्रेतपर्वते ।

प्राचीनावौतिना भाव्यं (?) दक्षिणाभिसुखः स्मरन् ॥

कव्यवाल इत्यादि—शाश्वतीमित्यन्तेन पितृनावाह्न्य पूर्ववत्

प्राणायामादिसाक्षिश्वरणपर्यन्तं प्रेतशिलोक्तं कुर्यात् ।

तिलमिश्रांस्ततः शक्तून् निक्षिपेत् प्रेतपर्वते ।

प्रेतत्वात्तु विमुक्ताः स्युः पितरस्तस्य नारद ।

प्रेतत्वं तस्य माहात्म्यग्रादस्य चापि न विद्यते ॥

तदयमत्रानुष्ठानक्रमः—

गयाप्राप्तिदिनोत्तरदिने फलगुतीर्थादौ यथाहिधि स्नात्वा
देवाह्नान्तं काम्यं स्नात्वा प्रेतपर्वतं गयावायव्यदिशि गयातो गम्भूत्य-

धिकदूरस्थं गत्वा तमूलसंलग्नतदीशानकोणस्ये ब्रह्मकुर्णे स्वर्ग-
कामनया स्नात्वा तर्पणं क्लत्वा तं प्रेतपर्वतमारुद्धा तत्र पित्राह्वाना-
दिसाक्षिश्वावणपर्यन्तं प्रेतशिलावदेव कर्तव्यम् ।

अयन्तु विशेषः —

ॐ अद्य पुनराहृत्तिरहितब्रह्मलोकावास्तिकामः प्रेतपर्वते
आङ्गमहं करिष्ये इति पार्वणसङ्कल्पः । तच्च पार्वणं ब्रह्मवेद्यां
क्रियते इति समाचारः ।

ततः साक्षिश्वावणानन्तरम् —

अद्य पितृगणप्रेतत्वविमुक्ति-स्वगतप्रेतत्वाभावकामः प्रेतपर्वते
तिलमिश्रशक्तुप्रक्षेपमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः तिलमिश्रशक्तून् प्रेत-
पर्वते दक्षिणामुखः प्रक्षिपेदनेन मन्त्रेण —

ॐ ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे लृप्तिमायान्तु शक्तुभिस्तिलमिश्रितैः ॥ इति ।

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित् सचराचरम् ।

मया इत्तेन तोयेन लृप्तिमायातु सर्वशः ॥

इति मन्त्रेण तोयाञ्जलिं दद्यात् ।

ततो यशाशक्ति दक्षिणां सिद्धवद्यात् ।

इति प्रेतपर्वतविधिः ।

अथ पञ्चतीर्थीकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे—

आदौ च पञ्चतीर्थेषु चोत्तरे मानसे विधिः ।
 आचम्य कुशहस्तेन शिरश्चाभ्युद्य वारिणा ॥
 उत्तरं मानसं गच्छेत्सन्वेष स्नानमाचरेत् ।
 ऊँ उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ॥
 स्नात्वाऽथ तर्पणं कुर्याहि वादीनां यथाविधि ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
 दृष्ट्यन्तुपितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् स्वसूत्रोत्तविधानतः ।
 अष्टकासु च बृजौ च गयायाच्च ज्याहनि ॥
 मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ।
 बृद्धिश्राद्धे च मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम् ॥
 पिता पितामहश्वैव तथैव प्रपितामहः ।
 माता पितामहौ चैव तथैव प्रपितामहौ ॥
 मातामहस्तपिता च प्रमातामहकादयः ।
 तेषां पिण्डो मया दक्षोऽक्षयसुपतिष्ठताम् ॥
 ऊँ नमो भानवे भर्त्ते सोम-भौम-ज्ञरूपिणे ।
 जौव-भार्गव सौरिय-राहु-केतुस्वरूपिणे ॥
 सूर्यं नत्वाऽर्जयित्वा च सूर्यलोकं नयेत् पितृन् ।

मानसं हि सरो ह्यत्र तस्मादुत्तरमानसम् ॥
 उत्तरान्मानसान्मौनी गच्छेहक्षिणमानसम् ।
 उदीचौतीर्थमित्युक्तं तत्रोदीच्यां विमुक्तिदम् ॥
 उदीच्यां मुख्यपृष्ठस्य^(१) देवर्षिपिट्ठसेवितम् ।
 मध्ये कनखलं तीर्थं पितृणां मुक्तिदायकम् ॥
 स्नातः कनकवङ्गांति नरो याति पवित्रताम् ।
 अतः कनखलं लोके ख्यातं तीर्थमनुत्तमम् ॥
 तस्य दक्षिणगारे तु तीर्थं दक्षिणमानसम् ।
 दक्षिणे मानसे चैव तीर्थन्त्रयमुदाहृतम् ॥
 स्नात्वा तेषु विधानेन कुर्यात् श्राद्धं पृथक् पृथक् ॥
 दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पिट्ठमुक्तये ॥
 अतः कनकनन्देति स्नानमात्राद्विमुक्तिदा ।
 नमामि सूर्यं हृष्टयर्थं पितृणां तारणाय च ॥
 पुत्रपौत्रधनैश्वर्यायायुरारोग्यवृद्धये ॥
 ब्रह्महत्यादिपापौष्टि-यातनायां^(२) विमुक्तये ।
 दिवाकर करोमौह स्नानं दक्षिणमानसे ॥
 अनेन स्नानपूजादि कुर्यात् श्राद्धं सपिण्डकम् ।
 क्षत्वा नत्वाऽथ मौनार्कमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 कव्यवालोऽनलः सोमो यमस्वैवार्यमा तथा ।

(१) ग पुस्तके खभूपृष्ठस्य ।

(२) ग पुस्तके घातनाय ।

अग्निष्वात्ता वर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ।
 आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्रिवह ॥
 मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ।
 तेषां पिण्डप्रदाताऽहमागतोऽस्मि गयामिमाम् ॥
 फलगुतीर्थं ब्रजेत्स्मात् सर्वतीर्थेत्तमोत्तमम् ।
 मुक्तिर्भवति कर्त्तृणां पितृणां^१ श्राव्यतः सुराः ॥
 ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फलगुतो ह्यभवत् पुरा ।
 दक्षिणाम्नौ हुतं नूनं तद्वं^२ फलगुतीर्थकम् ॥
 यस्मिन् फलति फलौ गौः कामधेनुर्जलं मही ॥
 द्वष्टेरन्तर्गतं यस्मात् फलगुतीर्थं न निष्फलम् ॥
 तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेषु च ।
 तानि स्नातुं समायान्ति फलगुतीर्थं सुरैः सह ॥
 गङ्गा पादोदकं विष्णोः फलगुह्यादिगदाधरः ।
 हिमद्रवस्वरूपेण तस्माङ्गङ्गाधिकां विदुः ॥
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।
 नासौ तत्फलमाप्नोति फलगुतीर्थं यदाप्नुयात् ॥
 फलगुतीर्थं विष्णुजले करोमि स्नानमाहृतः ।
 पितृणां विष्णुलोकाय भुक्ति-मुक्तिप्रसिद्धये ॥
 फलगुतीर्थं नरः स्नात्वा तर्पणं श्राव्यमाचरेत् ।

(१) क ग पुस्तकद्वये मानसे ।

(२) मूलपुस्तके तद्रजः ।

सपिण्डकं स्वसूत्रोक्तं नमेदथ पितामहम् ॥

ॐ नमः शिवाय देवाय ईशानपुरुषाय च ।

अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शश्वते ॥

नत्वा पितामहं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।

फलुतीर्थे नरः स्नात्वा हृष्टा देवं गदाधरम् ।

आत्मानं पितृभिः सार्हं तत्रयेहैषणवं पदम् ॥

ॐ नमो वासुदेवाय नमः सङ्खर्षणाय च ।

प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥

पञ्चतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन् ॥

अमृतैः पञ्चभिः स्नानं पुष्पवस्त्राद्यलङ्घन्तम् ।

न कुर्याद्यो गदापाणे स्तस्य आङ्गमनर्थकम् ॥

नागकूटात् गृध्रकूटादिष्टाद्वोत्तरमानसात् ।

एतद्याशिरः प्रोक्तं फलगुतीर्थं तदुच्यते ॥

मुण्डपृष्ठनगाधस्तात् फलगुतीर्थमनुत्तमम् ।

अत शाङ्कादिना सब्वे पितरो मोक्षमाङ्गुयः ॥

आदाविति पञ्चतीर्थीकर्मणि चादावुत्तरमानसे विधिः ।

मन्त्रेणेति—उत्तरे मानसे इत्यादिमन्त्रं प्रकृतस्नानीयमन्त्रानन्तरं पठित्वा स्नानमज्जनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

ततः प्रकृततर्पणानन्तरमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमित्यादिना मन्त्रेण देवविधिनैकोऽच्छलिदेयः । ततः पित्रादि-मातामहादि-मात्रादि-मातामहादीनां पार्वणं कृत्वा प्रेतशिलावदक्षयपिण्डं दद्यादिति ।

अष्टकासु चेत्यादिना—अष्टकाभ्युदयिक-क्षयाह-गयासु च
चतस्रषु स्तौणां पृथक् आजमित्यर्थः ।

द्वंडीति—आभ्युदयिकं मात्रुपक्रमकं गयायां पिण्डुपक्रमकं
आज्ञाचरणमित्यर्थः ।

अत्र च आज्ञोहेश्यानां शाश्वतब्रह्मप्राप्तिः फलसुत्तर-
मानसस्य गयाशिरोऽभ्यन्तरत्वात् तत्र च—'

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याहयार्थिरे ।

यद्वाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥

इति वचनात् ।

एवमन्त्यतटस्तिर्वा फलं पुष्करेष्वक्षयं आज्ञमित्युपक्रम्य एवमेव
गयाशीर्षेऽक्षयवटे फलगुतीर्थे उत्तरमानसे मतङ्गवाप्यां विष्णुपदे
चेति विष्णुवचनात् ।

सूर्यमिति—सूर्यलोकगमनकामनया सूर्यनति-सूर्यार्चनस्त्वा
कार्यमिति ।

अत्रोभयत्र अँ नमो भानवे इत्यादिमन्त्र इत्यर्थः । तत्र
दक्षिणमानसे त्रिधाविभक्ते उत्तरभागे उदीचीमध्यभागः कनखलं
दक्षिणभागो दक्षिणमानसम् ।

अत्र तौर्थत्रये प्रत्येकं आज्ञे स्नाने पिण्डसुक्तिः फलम् । दक्षिण-
मानसस्नाने तु मन्त्रः—अँ दक्षिणे मानस इत्यादिः । ब्रह्महत्यादी-
त्यादि च श्लोकद्वयमधिकम् । नमामि सूर्यमित्यादिसु दक्षिणार्क-
दर्शने मन्त्र इति वर्तुलार्थः ।

कव्यवाल इत्यादिमन्त्रं पठिला दक्षिणमानसात् फलगु-

तीर्थं गन्तव्यम् । अत दशाखमेधफलप्राप्तिकामनया स्नानम्
तत्र फलगुतीर्थे इत्यादिमन्त्रः । तत्र स्नात्वा तर्पणं कार्यं तत्र च
खधोदीरणानन्तरं पितरं प्रीणयामौत्यादि प्रयोज्यं ततः पिण्ड-
मुक्तिकामनया तत्र आङ्गं कार्यमिति वर्तुलार्थः ।

नमेदथेत्यनन्तरं—मधुस्नवादक्षिणकूलस्थं पितामहम्—नमः
शिवायेत्यादि पठित्वा नमेत् पूजयेत्वेत्यर्थः ।

ततः पुनर्गदाधरप्राच्यां फलगुतीर्थं पित्रादिसहितात्मवैष्णव-
पदनयनकामनया तत्र स्नात्वा गदाधरं पश्येत् ।

गदाधरस्त्र—प्रतिमारूपोऽपि तदधिकरणीभूतमुण्डपृष्ठादिरपि ।

तदुक्तं वायुपुराणे—

अव्यक्तरूपौ यो देवो मुण्डपृष्ठादिरूपतः ।

फलगुतीर्थादिरूपेण नमाम्यादिगदाधरम् ॥ इति ।

शिलापर्वतफलग्वादिरूपेण व्यक्तमास्थितः ।

शिलापादादिरूपेण व्यक्ताव्यक्ततया स्थितः ।

गदाधरादिरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः ॥

दर्शनानन्तरम्—

ओ नमो वासुदेवायेत्यादिना तन्नमस्कार-पूजे कृत्वा
पित्रब्रह्मलोकगमनकाम इत्यादि सङ्कल्पवाक्यं कृत्वा पवित्रो-
पग्रहपाणिराचम्य वारिणा शिरोऽभ्युक्त्य उत्तरमानसोदीची-कनखल
दक्षिणमानसफलगुतीर्थेषु यथाक्रमं सविधिस्नानतर्पणे प्रत्येकं कृत्वा
ततो दुष्धदधिष्टतमधुखण्डात्मकेन पञ्चामृतेनाष्टोत्तरशतपलमितेन
स्नपयित्वा वस्त्रपुष्पालङ्घारैरर्चयेदित्यर्थः ।

अथैतदगुष्ठानक्रमः—

गया प्रातिश्वेतीय दिने फलगुतीर्थे स्नानादि-देवार्चनान्तं छत्वा
पवित्रोपग्रहपाणिराचम्य वारिणाऽभ्युक्ष्य तत्रोत्तरमानसं गत्वा—
ॐ अद्य पापक्षयकाम उत्तरमानसे स्नानमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्पः स्नानीयमन्वान् पठित्वा—

ॐ उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।

सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितॄसृक्षये ॥

इति पठित्वा मज्जनं कार्यम् ।

ततस्तर्पणम्—तत्र च पित्रादच्छलिषु स्वधोदीरणानन्तरं
पितरं प्रीणयामीति प्रयोज्यम् ।

ततस्तर्पणशेषे—देवविधिना—

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितॄमानवाः ।

तप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

इति पठित्वा एकोऽच्छलिदेयः ।

ततः ॐ अद्यासुकगोत्राणां पितॄ-पितामह-प्रपितामहाना-
मसुकासुकशम्भणामसुकगोत्राणां मातृ-पितामहो-प्रपितामहीना-
मसुकासुकदेवीनामसुकगोत्राणां मातामह-प्रमातामह-सुष्ठप्रमा-
तामहानामसुकासुकशम्भणामसुकगोत्राणां मातामही-प्रमाता-
मही-सुष्ठप्रमातामहीनामसुकासुकदेवीनां शाश्वतब्रह्मप्राप्तिकामो-
ऽच्छयत्वसिकामो वा शाश्वमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः हादशदैवतं
आहमाच्चरेत् । मातामहादित्रिकवर्जमिति हेमाद्रिः ।

गयायां सर्वत्रैव षट्पुरुषशाश्वमिति प्राच्चः ।

तथा च—तत्रैतदन्यतमं श्राव्यं क्षत्वा दक्षिणदिशि उपविश्य
समूलान् दक्षिणायान् कुशानास्तीर्थ—

ॐ कव्यबालोऽनलः सोमो यमश्वैवार्थमा तथा ।

अग्निष्वात्ता बहिंषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥

आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्विह ।

मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः ॥

तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ॥

ते सर्वे टुसिमायान्तु श्राव्येनानेन शाश्वतीम् ॥

इति पठित्वा सहस्रतिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं क्षत्वा
एतानि पाद्यादीनि ‘ॐ पित्रादिभ्यो नमः’ इति पञ्चोपचारेण
पित्रादीन् सम्पूर्ज्य—

ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षि-पितृ-मानवाः ।

तप्यन्तु पितरः सर्वे मातृ-मातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तहीपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मभुवनास्त्रोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

इति पठित्वा सहस्रतिलोदकाञ्जलिदानरूपमावाहनं पुनः
क्षत्वा—ॐ—पिता पितामहश्वैव तथैव प्रपितामहः ।

मातामहस्तस्तिता च प्रमातामहकादयः ॥

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षयमुपतिष्ठताम् ॥

इति पौराणिकं मन्त्रमुच्चार्यं तिल-दधि-मधु-घृत-जलयुतं
सुष्टिमितशक्तुक्तमेकं पिण्डं मिलितेभ्यो दद्यात् । इति ।

तत ऊँ पितृसूर्यलोकनयनकामनया उत्तरार्क्ष्य नतिमहं
करिष्ये । पूजायामयमेव सङ्खल्पः ।

तत—ऊँ नमो भानवे भत्रै सोम-मौम-ज्ञरूपिणि ।

जीव-भार्गव-सौरिय-राहु-केतुस्वरूपिणि ॥

इति मन्त्रेण नतिः पूजा च कार्या । ततो दक्षिणमानसं
गत्वा तत्रोदीच्याम्—ऊँ अद्य पितृमुक्तिकाम उदीचीतीर्थे स्नानमहं
करिष्ये इति सङ्खल्पग्र पूर्ववत् स्नान-तर्पणे क्षत्वा पूर्ववदेव द्वादश-
दैवतं षड्दैवतं वा पार्वणं क्षत्वा मध्यमं कनखलतीर्थं गच्छेत् ।
तत्रापि—

ऊँ अद्य पितृमुक्तिकामः कनखलतीर्थे स्नानमहं करिष्ये,
इति सङ्खल्पग्र,—स्नानतर्पणे पितृमुक्तिकामनया तत्र श्राद्धच्छ
क्षत्वा—तत ऊँ अद्य पितृमुक्तिकामो दक्षिणमानसे स्नानमहं
करिष्ये इति सङ्खल्पग्र स्नानीयसर्वमन्त्रान्ते—

ऊँ दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।

सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ।

दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे ॥

इति पठित्वा मञ्जेत् ।

ततः पूर्ववत्तर्पणं क्षत्वा पितृमुक्तिकामनया तत्र श्राद्धच्छ
क्षत्वा—

ऊँ नमामि सूर्यं लृष्ट्यर्थे पितृणां तारणाय च ।

पुत्रपौत्रधनैश्चर्यायायुरारोग्यवृद्धये ॥

इति मन्त्रेण दक्षिणार्कस्य दर्शनं पूजा च मौनेनैव 'कर्तव्या ।
यतः स मौनार्कनामा ।

ततः—ॐ^{*} कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्वैवार्यमा तथा ।
इत्यादि ('आगतोऽस्मि गयामित्यत्तं) दक्षिणमानस एव पठित्वा
गदाधरपूर्वदेशस्यमतिप्रशस्तं फलगुतीर्थं गच्छेत् ।

तत्र च—ॐ अद् दशलक्षाश्वमेधजन्यपुण्यफलविलक्षणफल-
प्राप्तिकामः फलगुतीर्थं स्नानमहं करिष्ये, इति सङ्कल्पम् प्रकृत-
स्नानीयमन्त्रान्ते—

ॐ फलगुतीर्थं 'पुण्यजले करोमि स्नानमाहतः ।

पितृणां विष्णुलोकाय भुक्तिसुक्तिप्रसिद्धये ॥

इति पठित्वा मज्जेत् ।

ततः पूर्ववत्तर्थं क्षत्वा पितृसुक्तिकामनया ह्वादशदैवतं
षड्दैवतं वा आदं तत्र कुर्यात् । ततो मधुश्वादक्षिणदिग्बस्थितं
पितामहम्—

ॐ नमः शिवाय देवाय ईशानपुरुषाय च ।

अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शम्भवे ॥

इति पठित्वा पितामहं प्रणमेत् पूजयेत् । ततः पुनः
फलगुतीर्थमागत्य—

ॐ अद् पित्रादिसहितात्मवैष्णवपदनयनकामः फलगुतीर्थं

(१) ग पुस्तके तत्त्व तु कर्म मौनेनैव कर्तव्यम् ।

(२) क पुस्तके चिङ्गितांशः पतितः ।

(३) ख पुस्तके विष्णुजाते ।

स्नात्वा गदाधरदर्शनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पय तत्र सविधि स्नानं
कर्त्तव्यम् । गदाधरस्य प्रतिमारूपस्तदधिकरणीभूतमुण्डपृष्ठाद्वि-
रूपस्य इति ।

तहर्शनानन्तरम्—

ॐ नमो वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।

प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥

इति पठित्वा गदाधरं प्रणमेत् पूजयेत् ।

तत्र उत्तरमानसं गत्वा ॐ अद्य पितृब्रह्मलोकनयनकामः
पञ्चतीर्थां स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पगोत्तरमानसे
उदीचां कनखले दक्षिणमानसे फलगुतीर्थे च यथाक्रमं सविधि
प्रत्येकं स्नानतर्पणे कुर्यात् ।

ततो गदाधरसमीपं गत्वा दुध-दधि-घृत-मधुखण्डात्मकेन
पञ्चामृतेनाष्टोत्तरश्चतपलमितेन गदाधरं स्नापयित्वा पुष्पवस्त्रालङ्घारै-
रञ्जयेदिति ।

एतेषाच्च कर्मणां मध्ये चरमं पञ्चामृतस्नानमेवावश्यकम् ।
अकरणे 'निन्दार्थवादात् । इतराणि तु काम्यानि स्वतन्त्राणि
चेति यथाशक्ति कार्याणीति ।

इति पञ्चतीर्थीकृत्यम् ।

अथ पञ्चतीर्थीकर्मापेक्षया यावह्नितीयं दिनं तत्काल्यमाह ।

‘वायुपुराणम्—

प्रथमेऽङ्गि विधिः प्रोक्तो ह्नितीये दिवसे व्रजेत् ।
धर्मारणं तत्र धर्मो यस्माद्यागमकारयत् ॥
मतङ्गवाप्यां स्नात्वा तु तर्पणं आङ्गमाचरेत् ।
गत्वा नत्वा मतङ्गेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः ।
‘मयागत्य मतङ्गेऽस्मिन् पितृणां निष्कृतिः छता ।
पूर्ववत् ब्रह्मतीर्थे च कूपे आङ्गादि कारयेत् ॥
तत् कूप-यूपयोर्मध्ये कुर्वंस्तारयते पितृन् ।
धर्मं धर्मेश्वरं नत्वा महाबोधितरुं नमेत् ॥

तदयमनुष्ठानक्रमः—

स्नात्वा देवार्चनामतं कर्म स्नात्वा उँ अथ ब्रह्मलोकगमन-
कामो धर्मारणगमनमहं करिष्ये । इति प्रामाणिकप्रसिद्धि-
सिद्धं सङ्खल्यं छत्वा तत्र गत्वा मतङ्गवाप्याम्—

‘उँ अथ सर्वपापक्षयकामो मतङ्गवाप्यां स्नानमहं करिष्ये’ ।
इति सङ्खल्यत्र स्नातव्यम् । पुष्करे स्नानसाचेण सर्वपापेभ्यः

(१) ग पुस्तके वामनपुराणे ।

, (२) क ख पुस्तकह्ये समागत्य ।

(३) क ख पुस्तकह्ये प्रसिद्धिपदं नास्ति ।

पूतो भवतीत्युपक्रम्य एवमेव फलगुतीर्थे उत्तरमानसे मतझवाप्या-
मिति विष्णुवचनात् ।

ततस्तत्र स्थान-तर्पणे क्षत्वा अँ श्रद्धाल्यपितृष्टस्तिकामो मतझ-
वाप्यां श्राद्धमहङ्करिष्ये, इति सङ्खल्यग्र प्रकृतपार्वणं क्षत्वा
मतझवाप्या एव उत्तरदिग्वस्थितं मतझेशं नत्वा—

अँ प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालात्म साक्षिणः ।

'मयागत्य मतझेऽस्मिन् पितृणां निष्कृतिः क्षता ॥

इति पठित्वा—अँ पितृतरणकामः कूप-यूपयोर्मध्ये श्राद्धमहं
करिष्ये इति सङ्खल्यग्र पार्वणं कुर्यात् । कूपश्चैक एतद्वाप्या
आग्नेयकोण-क्षेत्रमध्येऽवटरूपोऽस्ति तत्तीरे च श्राद्धं पिण्डदानं
वा पतितस्यापि किन्तु तत्र गर्भहन्तृ-गुरुतल्यग्र इत्येषं निर्देशः
कार्यः । सतो धर्मं धर्मेश्वरं महाबोधितरुच्च यथाक्रमं स्वर्गकामो
नमेदिति ।

इति पञ्चतीर्थीदिनाग्रिमदिनक्षत्यम् ।

अथ पञ्चतीर्थीदिनोत्तरटृतीयदिनक्षत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे,

द्वतीये ब्रह्मसरसि श्राद्धं कुर्यात् सपिण्डकम् ।

स्थानं करोमि तीर्थेऽस्मिन् कृष्णव्रयविमुक्तये ॥

आङ्गाय पिण्डदानाय तर्पणायामशुद्धये ।
 तत्कूप-यूपयोर्मध्ये कुर्वंस्तारयते पितृन् ॥
 स्नानं हत्वोच्छितो यूपो ब्रह्मणो यूप इत्यतः ।
 हत्वा ब्रह्मसरः श्रावं ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन् ॥
 गोप्रचारसमीपस्या आम्ना ब्रह्मप्रकालिताः ।
 तेषां सेचनमादेण पितरो मोक्षगामिनः ॥
 आम्नं ब्रह्मशिरोङ्गूतं^१ सर्वदेवमयं विभुम् ।
 विषुरूपं प्रसिद्धामि पितृणाञ्चैव मुक्तये ॥
 आम्नास्त्र सिक्ताः पितरञ्च ट्रसाः
 एकक्रिया हर्यकरी प्रसिद्धा ।
 आम्नस्य मूले सलिलं दधानो
 नोपेक्षणीयो विबुधैर्मनुष्ठः ॥
 यूपं प्रदक्षिणौकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ।
 ब्रह्माणञ्च नमस्त्वत्य पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 अँ नमो ब्रह्मणोऽजाय जगज्जन्मादिकारिष्ये ।
 भक्तानाञ्च पितृणां हि तारकाय नमोऽसु ते ॥
 ततो यमबलिं चिष्ठा मन्त्रेणानेन संयतः ।
 यमराज-भ्यमराजौ निष्वलार्थं हि संस्थितौ ॥
 ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितृणां मुक्तिहेतवे ।
 ततः श्वानबलिं दद्यात् मन्त्रेणानेन नारद ॥

, (१) क च पुस्तकहेवे ब्रह्मसरोङ्गूतम् ।

(२) ग पुस्तके एका क्रिया ।

वैवस्वतकुलोऽनूतौ हौ श्याव-शबलौ शुनौ ।
 ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि रक्षेतां पथि सर्वदा ॥
 ततः काकबलिं दत्वा पुनः स्नानं समाचरेत् ।
 ऐन्द्र-वाहण-वायव्या याम्या वै नैऋतास्तथा ॥
 वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयोजिभतम् ।
 सपिण्डकमिति अक्षयपिण्डसहितमित्यर्थः ।
 तदिति स्नानं छत्वा यूप-कूपयोर्मध्ये, तच्छाङ्गं कुर्वन् पितृ-
 स्तारयते इत्यर्थः । छत्वेति—ब्रह्मसरसि श्राङ्गं छत्वा पितृन् ब्रह्म-
 लोकं नयेदित्यर्थः । अनयोरु फलयोः समुच्चय एकत्रैवा-
 त्वयात् । गोप्रचारेति—आम्रमित्यादिश्चोकं पठित्वा आम्रसेकः
 कार्यः । स च शिष्टाचारात् ब्रह्मसरोजलेन दब्मैश्चति । उँ नमो
 ब्रह्मण इत्यादि ब्रह्मनमस्कारमन्तः । यमराजेत्यादिः—यमबलि-
 मन्त्रः । वैवस्वत इत्यादिः—खबलिमन्त्रः । ऐन्द्र इत्यादिः
 काकबलिमन्त्रः ।

तदयं प्रयोगः—

पञ्चतीर्थीदिनोत्तरतृतीयदिने फलगुतीर्थे देवार्घ्ननान्तं कर्म
 छत्वा ब्रह्मसरो गत्वा उँ अद्य पापञ्चयकामोऽस्मिन् ब्रह्मसरसि
 स्नानमङ्गं करिष्ये—इति सङ्ख्यत्प्र प्रकृतमन्त्रान्ते—

उँ स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन् ऋणत्रयविमुक्तये ।
 श्राद्धाय पिण्डदानाय तर्पणायामशुद्धये ॥

इति पठित्वा तर्पणस्त्र छत्वा ।

ॐ अद्य पितृब्रह्मलोकनयनकामो ब्रह्मकूप-यूपयोर्मध्ये आहं
महं करिष्ये । इति सङ्कल्पर द्वादशदैवतं नवदैवतं षड्दैवतं वा आहं
छत्वा उत्तरमानसादक्षयपिण्डं दत्त्वा — ॐ पितृमोक्षकामो ब्रह्म-
कल्पितास्त्वेचनमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पर —

‘ॐ आहं ब्रह्मसरोऽनुतं॑ सर्वदैवमयं विभुम् ।

विष्णुरूपं प्रसिद्धामि पितृणां ज्ञाय मुक्तये ॥

इति पठित्वा कुशुतयेणाचारात् ब्रह्मसरोजलेन गोप्रचार-
समौपस्थान् ब्रह्मकल्पितानाम्नान् सिष्टेत् ।

ततः—ॐ अद्य वाजपेयजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो ब्रह्मयूप-
प्रदक्षिणमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पर प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

ततः—‘ॐ पितृब्रह्मपुरगमनकामो ब्रह्मनमस्त्वारमहं करिष्ये
इति सङ्कल्पर —

ॐ नमो ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिकारिणी ।

भन्नानां पितृणां हि तारकाय नमोऽसु ते ॥

इति पठित्वा ब्रह्मसरोवायव्यकोणस्यं ब्रह्माणं प्रणमेत् ।

ततः—ॐ यमराज-भ्यमराजौ निश्चलार्थं हि संस्थितौ॑ ।

ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितृणां मुक्तिहेतवे ॥ इति पठित्वा

ॐ यमायैष बलिनं॑ इत्यनेन कुशोदकेन देववत् यमबलिं

दद्यात् । ततः—

ॐ वैवस्ततकुलोऽनुतौ द्वौ श्याव-शबलौ शुनौ ।

(१) क पुस्तके रसोऽनुम् ।

(२) ग पुस्तके स्थिरीकृतौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि रक्षेतां पथि सर्वदा ॥ इति पठिला
ॐ शुन एष बलिनमः—इति देवबह्मीदकेन शबलिं
दद्यात् । ततः—

ॐ ऐन्द्र-वारुण-वायव्या याम्या वै नैकृतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयोजिभतम् ॥

इति पठिला “काकेभ्य एष बलिनमः” दभीदकेन देवबलिवत्
काकबलिं दद्यात् । श्लोकेनैव यम-श्व-काकबलयो देया न तु
वाक्येनापौत्यन्ये । काकबल्यनन्तरन्तु स्नानम् ।

इति पञ्चतीर्थीदिनोत्तरवृत्तीयदिनकृत्यम् ।

अथ पञ्चतीर्थीदिनोत्तरवृत्तीयदिनकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे—

फलगुतीर्थे चतुर्थेऽङ्कि स्नानादिकमथाचरेत् ।

गयाशिरस्यथ श्राद्धं पदे कुर्यात् सपिण्डकम् ॥

साक्षाहयाशिरस्तत्र फलगुतीर्थाश्रयं क्षतम् ।

क्रौञ्चपादात् फलगुतीर्थं यावत् साक्षाहयाशिरः ॥

गयाशिरोऽनगाद्याश्च साक्षात्तत् फलगुतीर्थकम् ।

मुखं गयासुरस्यैतत् स्नात्वा श्राद्धमथाक्षयम् ॥

श्राद्यो गदाधरो देवो व्यक्ताऽव्यक्तामना स्थितः ।

विष्णुदिपदरूपेण पितृणां मुक्तिहेतवे ॥

सत्र विष्णुपदं दिव्यं दर्शनात् पापनाशनम् ।
 स्पर्शनात् पूजनाच्चैव पितृणां 'मोक्षदायकम् ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं क्षत्रा कुलसाहस्रमात्मना ।
 विष्णुलोकं समुद्रत्य नयेत् विष्णुपदे नरः ॥
 श्राद्धं क्षत्रा रुद्रपदे नयेत् कुलशतं नरः ।
 *सहात्मना शिळपुरं तथा ब्रह्मपदे नरः ॥
 ब्रह्मलोकं कुलशतं समुद्रत्य नयेत् पितृन् ।
 दक्षिणामिपदे श्राद्धो वाजपेयफलं लभेत् ॥
 गार्हपत्यपदे श्राद्धो राजसूयफलं लभेत् ।
 श्राद्धं क्षत्रा हवनीये वाजिमेधफलं लभेत् ॥
 श्राद्धं क्षत्रा सत्यपदे ज्योतिष्ठोमफलं लभेत् ।
 अवस्थापदे श्राद्धो सोमलोकमवाप्नुयात् ॥
 श्राद्धं क्षत्रा चन्द्रपदे चन्द्रलोकं नयेत् पितृन् ।
 श्राद्धो सूर्यपदे पञ्च पापिनोऽकंपुरं नयेत् ॥
 सर्वेषां काश्यपं श्रेष्ठं विष्णो रुद्रस्य वै पदम् ।
 ब्रह्मणश्च पदञ्चापि श्रेष्ठं तत्र प्रकौर्त्तिम् ॥
 प्रारम्भे च समाप्तौ च तेषामन्यतमं स्मृतम् ।
 श्रेयस्करं भवेत्तत्र श्राद्धकर्त्तुश्च नारद ॥

(१) मूले हत्तमक्षयम् ।

(२) ग पुस्तके चत्र स्तोकान्तरम्—

श्राद्धं क्षत्राऽगस्त्यपदे ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन् ।

* अन्येषाच्च पदे श्राद्धो पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥

(३) ख पुस्तके पतितमिदं पदम् ।

कश्यपस्य पदे दिव्ये 'भरहाजमुनिः' पुरा ।
 श्राव्यं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकम् ॥
 शुक्ल-कृष्णौ ततो हस्तौ पदमुद्दिष्य निर्गतौ ।
 दृष्टा हस्तहयं तत्र पितृसंशयमागतः ॥
 ततः स्वमातरं शान्तां भारहाजसु पृष्ठवान् ।
 कश्यपस्य पदे कस्मिन् शुक्ले कृष्णेऽत्रवा करे ।
 पिण्डो देयो मया मातर्जनासि॑ पितरं वद ॥

शान्तोवाच—

भारहाजैमहाप्राज्ञ पिण्डं कृष्णाय देहि भो ।
 भारहाजस्तः पिण्डं दातुं कृष्णाय चोद्यतः ॥
 श्वेतोऽदृश्योऽब्रवीत् पुत्रं देहि मह्यं ममौरसः ।
 कृष्णोऽब्रवीत् श्वैरिणीयं यतोऽतस्वं ममौरसः ।
 'स्वैरिणी त्वब्रवीदादौ क्षेत्रिणे बौजिने ततः ॥
 भारहाजस्तः पिण्डं कश्यपस्य पदे ददौ ।
 हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोकमुभौ गतौ ।
 भीष्मो विष्णुपदे श्रेष्ठे आङ्गय तु पितृन् स्वकान् ॥
 श्राव्यं कृत्वा विधानेन पिण्डदानाय चोद्यतः ।
 पितृविनिर्गतौ हस्तौ गयाश्चिरसि शान्तनोः ॥

(१) ग पुस्तके भारहाजो महामुनिः ।

(२) ख पुस्तके नात्र आनामि ।

(३) क पुस्तके महाभाग ।

(४) मूलपुस्तके स्वैरिण्यथात्रवीहात्म ।

भीमः पिण्डं ददौ भूमौ नाधिकारः करे यतः ।
 शान्तनुः प्रहसंसुष्टः शास्त्रार्थे निश्चलो भवान् ॥
 चिकालट्टिर्भवतु अन्ते विष्णुश्च ते गतिः ।
 इच्छया मरणच्छालु इत्युक्ता मुक्तिमागतः ॥
 रामो रुद्रपदे रथे पिण्डार्पणातोद्यमः ।
 पिता दशरथः स्वर्गात् प्रसार्य करमागतः ॥
 नादात् पिण्डं करे रामो ददौ रुद्रपदे ततः ।
 शास्त्रार्थाति'कमाङ्गीतं रामं दशरथोऽब्रवीत् ॥
 तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोकोऽह्यभूमम् ।
 पदे पिण्डप्रदानेन हस्ते तु स्वर्गतिर्न हि ॥
 त्वच्च राज्यं चिरं क्षत्वा पालयित्वा प्रजादिकम् ।
 यज्ञान् सदक्षिणान् क्षत्वा विष्णुलोकं गमिष्यसि ॥
 सहाऽयोध्याजनैः सर्वैः क्षमिकीटादिभिः सह ।
 इत्युक्ता दशरथः पुत्रं रुद्रलोकं परं ययौ ।
 गयाशिरसि यः पिण्डं येषां नाम्ना सुनिर्वपेत् ।
 नरकस्या दिवं यान्ति स्वर्गस्या मोक्षमाप्नुयः ॥
 गयाशिरसि यः पिण्डं शमीपत्रप्रमाणतः ।
 कन्द-मूल-फलाद्यैर्वा दद्यात् स्वर्गं नयेत् पितृन् ॥
 पदानि यत्र दृश्यन्ते विष्णुदीनां तदग्रतः ।
 आङ्गं क्षत्वा सपिण्डच्च तेषां लोकं नयेन्नरः ॥

सर्वत्र मुण्डपृष्ठाद्रिः पदैरेभिः सुलक्षितः ।
 प्रयान्ति पितरः सर्वे ब्रह्मलोकमनामयम् ॥
 हेत्यसुरस्य यच्छिरो गदया तद्विधा क्षतम् ।
 यतः प्रक्षालिता तौर्ये गदालोकस्तदा स्मृतम् ॥
 साक्षादिति प्रशस्तमित्यर्थः । क्रौञ्चपादः मुण्डपृष्ठे ।
 क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोङ्करोत् ।
 तस्य पादा(दोऽ)ङ्कितो यस्मात् क्रोञ्चपादस्तः स्मृतः ॥
 इति वायुपुराणात् ।
 पञ्चपापिन इति पञ्चमहापातकिनोऽपीत्यर्थः ।
 अन्येषां क्रौञ्चादीनां पदानि चतुर्युगं तदुक्तं वायुपुराणे—
 विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदसुक्तमम् ।
 काश्यपस्य पदं दिव्यं हौ हस्तौ यत्र निर्गतौ ॥
 पञ्चाम्नीनां पदान्यत्र इन्द्राऽगस्त्यपदे परे ।
 रवेश्व कार्त्तिकेयस्य क्रौञ्चमातङ्गकस्य च ।
 सुखलिङ्गानि सर्वाणि पदानीति निबोधत ॥
 श्रेयस्तरमिति श्रेयो मोक्षः, श्रेयो निःश्रेयसासृतमिति कोषात् ।
 एवं पदे श्रावात् कर्त्तुरपि मोक्षो भवतीत्यर्थः ।

तदयमत्र प्रयोगः—

ऊँ श्रद्धा दशलक्षाश्वमेधजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः फलगुतीर्थे
 ज्ञानमहं करिष्ये इति सङ्ख्यया प्रकृतज्ञानविध्यन्ते—
 ऊँ फलगुतीर्थे पुण्यजले करोमि ज्ञानमाटतः ।
 पितृणां विशुलोकाय भुक्ति-सुक्तिप्रसिद्धये ॥

इति मन्त्रं पठित्वा फल्गुतीर्थे मञ्जेत् । ततस्तर्पणं तत्र पिण्ड-
तर्पणादौ स्वधोदीरणानन्तरं पितरं प्रौण्यामीति प्रयोज्यम् । ततः-
पदेषु आङ्गम् । तत्र यद्यपि ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-कश्यपपदानामन्यतम-
मेवारभसमात्योर्विहितं तथापि रुद्रपदे आरभः—

फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽक्षिं स्नात्वा देवादितर्पणम् ।

स्नात्वा आङ्गं गयाशीर्षे कुर्याद्गुद्रपदादिह ॥

इति गारुडात् ।

तथाचादौ रुद्रपदसमीपं गत्वा ॐ अद्यापुनराहुत्तिकामो
रुद्रपदस्यश्रूनमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्पर सृष्टा आङ्गमारभ्य तद्रव्याणि प्रोक्ष्य ॐ अद्यात्म-
सहित कुलशतशिवपुरनयनकामो रुद्रपदे आङ्गमहं करिष्ये इति
सङ्कल्पर हादशदैवतं नवदैवतं षड्दैवतं वा आङ्गं कुर्यात् ।

ततो विष्णुपदसमीपं गत्वा ॐ अद्य पापक्षयकामो विष्णुपद-
दर्शनमहं करिष्ये इति सङ्कल्पर विष्णुपदं दृष्टा—ॐ अद्य पिण्डमोक्ष-
कामो विष्णुपदस्यश्रूनमहं करिष्ये इति सङ्कल्पर ततस्यृष्टा ॐ
अद्य पिण्डमोक्षकामो विष्णुपदे विष्णुपूजनमहं करिष्ये इति
सङ्कल्पर विष्णुप्रकाशकमन्त्रेण विष्णुं पञ्चोपचारैः सम्पूर्ज्य ततः
आङ्गीयद्रव्याणि पुण्डरीकाक्षस्मरणपूर्वकं कुशोदकेन सम्प्रोक्ष्य—
ॐ अद्यात्मसहित कुलसहस्रोङ्गरणपूर्वकविष्णुलोकनयनकामो
विष्णुपदे आङ्गमहं करिष्ये—

इति सङ्कल्पर हादशदैवतं नवदैवतं षड्दैवतं वा सविश्वेदेव—
पार्वणश्राङ्गं स्नात्वा तदेदिदक्षिणतः—उपविश्य इत्युपक्रम्य कृण-

वयादित्यन्तं प्राप्नुखः प्रेतश्चिलास्वानीयं कर्म कुर्यात् ।
सम्भासिनान्तु विष्णुपदे दण्डस्यर्थनं कर्त्तव्यम् ।
दण्डं संस्यर्शयेद्द्विद्वार्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
न्यस्य दण्डं विष्णुपदे मुच्यते पितृभिः सह ॥

इति वायुपुराणात् ।

तत ऊँ अद्यात्मसहितकुलशतनरकोद्धरणपूर्वक ब्रह्मलोक-
नयनकामो ब्रह्मपदे आहमहं करिष्ये इति सङ्ख्यप्रत तत्र रुद्रपदवत्
आहं कुर्यात् ।

अथ दक्षिणाम्निपदे आहस्य वाजपेयफलम् । गार्हपत्यपदे
आहस्य राजस्त्रयफलम् । कार्त्तिकेयपदे आहस्य पितृशिवलोक-
नयनं फलम् ।

कोच्छपदे आहस्य पितृब्रह्मलोकनयनफलम् । कश्यपपदे आहस्य
पितृब्रह्मलोकनयनं फलम् । आहोपसंहारसु कश्यपपदे कर्त्तव्यः ।

अथ गयाश्चिरसि—ऊँ अद्यामुकगोचस्यामुकशर्मणः स्वर्ग-
प्राप्तिकामो गयाश्चिरसि पिण्डदानमहं करिष्ये इति सङ्ख्यप्रत
स्व-सूक्तोत्तरीत्याऽवनेजनादि पिण्डसमुत्थापनपर्यन्तं कर्म कुर्यात् ।

तत ऊँ अद्यामुकगोचस्यामुकशर्मणो मोक्षप्राप्तिकामो गया-
श्चिरसि पिण्डदानमहं करिष्ये इति सङ्ख्यप्रत वनेजनादि—पिण्ड-
समुत्थापनपर्यन्तं कर्म कुर्यात् । एवं स्त्रीपिण्डोऽपि हेयः ।

अत्र न सम्बन्ध्यादरो येषां नामेति सामान्यशब्दस्वरसात् ।
एतत्र पिण्डदानं जिह्वालोल मधुसूक्तवा-मुण्डपृष्ठोत्तरमानसदक्षिण-
मानसाभ्यन्तरे गदाधरावासादिप्रदेशे क्वापि कर्त्तव्यम् ।

क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाङ्गयाशिरः ।
 इति वचनात् ।
 क्रौञ्चपदस्व मुण्डपृष्ठे ।
 पदाङ्कितां प्रेतशिलामधिकृत्य वायुपुराणे—
 तां हृष्टा सर्वलोकस्व महापापौषपातको' ।
 पूतः कर्माधिकारी च श्राव्यक्षम्भूलोकभाक् ॥
 शिलास्थितेषु तोयेषु^१ स्नात्वा कृत्वाऽथ तर्पणम् ।
 श्राव्यं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्ति ते ॥
 स्खास्यन्ति च मरिष्यन्ति यान्तु ब्रह्मपुरीं नराः ।
 जरायुजा अण्डजा वा देहं त्यक्ता शिलोपरि ।
 गच्छन्ति विष्णुसायुज्यं कुलैः सप्तशतैः सह ॥

अथ पञ्चतीर्थुत्तरपञ्चमदिनकृत्यम् ।

तत्र वायुपुराणे—
 पञ्चमेऽङ्किगदालोले कृत्वा स्नानादि पूर्ववत् ।
 श्राव्यं सपिण्डकं कुर्यात्ततोऽन्नयवटे नराः ॥
 तत्र श्राव्यादिकं कृत्वा पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।
 ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् भोजयेत् पूजयेदथ ॥

१. (१) ग पुस्तके महापापोऽतिपातको ।

(२) व पुस्तके तीर्थेषु ।

क्षतश्चाद्वौऽक्षयवटे अनेनैव प्रयत्नतः^१ ।
 हृष्टा नत्वा^२थ सम्भूज्य वटेश्च^३ समाहितः ॥
 पितृन् नयेद्ब्रह्मपुरमक्षयच्च सनातनम् ।
 गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

तथा—

गदालोले महातीर्थे^४ गदाप्रक्षालने वरे ।
 स्नानं करोमि शुद्धर्थमक्षयाय स्वरामये ॥
 तथा चात्र पापक्षयः स्वर्गप्राप्तिश्च फलम् ।

मन्त्रसु—

एकार्णवे वटस्याग्रे यः श्रेते योगनिद्रया ।
^५कामरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥
 संसारवृक्षशस्त्रायाऽशेषपापहराय च^६ ।
 ‘अक्षयब्रह्मदात्रे च नमोऽक्षयवटाय वै ॥
 कलौ माहेश्वरा लोका येन तस्माहदाधरः ।
 लिङ्गरूपोऽभवत्तच्च वन्दे श्रीप्रपितामहम् ॥
 गदालोले इति-फलगुप्रवाहे गदालोलं नाम तीर्थम् ।

- (१) क स्त्र पुस्तकद्वये अनेनैव प्रमाणतः ।
- (२) ग पुस्तके वटे शब्दतः ।
- (३) क पुस्तके पाद— ।
- (४) क पुस्तके बाल— ।
- (५) क पुस्तके पांथक्षयाय च । क पुस्तके लर्वपायहराय च ।
- (६) मूलपुस्तके अक्षयाद ब्रह्मदात्रे ।

तदुक्तं वायुपुराणे—

हेत्यसुरस्य च^१ शिरो गदया यहिधा क्षतम् ।

यतः प्रक्षालिता तीर्थं गदालोलं ततः स्मृतम् ॥

हेतिनामकस्यासुरस्य शिरश्छित्वा गदाधरेण यत्र गदा प्रक्षालिता तद्गदालोलं नाम तौर्यमित्यर्थः ।

हेत्युपाख्यानन्तु वायुपुराणे—

हेती रक्षो ब्रह्मपुत्र^२ स्तपस्तेपेऽद्भुतं महत् ।

ब्रह्मादीन् तपसा तुष्टान् वरं वक्रे वरप्रदान् ॥

हैत्यादितेयैः शस्त्राद्यैर्विधैर्मनुजैरपि ।

छाणेश्वानादिचक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥

तथेत्युक्ताऽन्तर्हितास्ते हेतिदेवानथाजयत् ।

इन्द्रत्वमकरोऽतिः सुरा^३ ब्रह्म-हरादयः ॥

हरिष्व शरणं जग्मुरुचुहेतिं जहीति च ।

जचे हरिरबध्योऽयं हेतिदेवासुरैः सुराः ॥

ब्रह्मास्ते मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्त्यां हि येन तम् ।

इत्युक्तास्ते ततो देवा विष्णवे तां गदां ददुः ॥

उपेन्द्र त्वं जहीहीत्यं हेतिं प्रोचुरजादयः ।

दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।

गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ययौ ॥

(१) क पुस्तके हेतेरहुरस्य ।

• (२) क पुस्तके ब्रह्मपुः ।

(३) ग पुस्तके भीताः ।

तत्र च गदालोलतीर्थे स्नानम् । अत्र च प्रकृतसकलमन्त्रपाठानन्तरं गदालोल इत्यादि पठित्वा मज्जनं कार्यमित्यर्थः । तत्रेति गदालोले श्राद्धस्य पिण्डदानस्य वा पिण्ठब्रह्मलोकनयनं फलमित्यर्थः । ब्रह्मेति तत्रादावक्षयवटतले श्राद्धं तस्य पितृणामन्त्रयत्वृष्टिः फलम् । ततो ब्रह्मप्रज्ञलिपतसन्तानजब्राह्मणभोजनं तस्य पिण्ठब्रह्मलोकनयनं फलम् ।

ततो वटेशदर्शन-नति-पूजाः । तत्रपि प्रत्येकं पिण्ठब्रह्मलोकनयनमेव फलमित्यर्थः । एतत्रमस्कारे तु एकार्णव इत्यादिमन्त्रः । ततोऽक्षयवटनमस्कारे तु प्रावृत्तिक्रमात् संसारवृक्ष इत्यादिमन्त्रः । नयेदिति प्रपितामहनमस्कारस्य पिण्ठरुद्रपदनयनं फलम् । तस्य नमस्कारे “कलौ माहेश्वरा लोकाः” इत्यादिमन्त्रः ।

तदित्यमत्र प्रयोगः—

कृतदेवार्चनान्तकर्मा गदालोलं गत्वा—तत्र उँ अद्य पापक्षयखर्गप्राप्तिकामो गदालोले स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पस्नायात् ।

तत्र प्रकृतमन्त्रपाठानन्तरम्,—

ॐ गदालोले महातीर्थे गदाप्रक्षालने वरे ।

स्नानं करोमि शुद्धर्थमन्त्रयाय स्वरापये ॥

इति मन्त्रं पठित्वा मज्जेत् । ततस्तर्पणम् ।

तत्र उँ अद्य पिण्ठब्रह्मलोकनयनकामो गदालोले श्राद्धमहं करिष्ये—इति सङ्कल्प श्राद्धं कुर्यात् । यदि पिण्डदानमात्रं

क्रियते तदाऽप्येवमेव सङ्कल्पः । पिण्डदानन्तु स्वस्त्रवोक्तविधिना
कार्यम् । ततोऽक्षयवटं गत्वा तन्मूलसहिते आचारादुत्तरदिग्-
भागे-ॐ अद्य पितृणामक्षयत्रिकामोऽक्षयवटे आङ्गमहं करिष्ये—
इति सङ्कल्पर तत्र आङ्गं कुर्यात् ।

तत ऊँ पिण्डब्रह्मलोकनयनकामो ब्रह्मप्रकल्पितान् ब्राह्मणा-
नहं भोजयिष्ये । इति सङ्कल्पर तान् चैन् भोजयेत् । तदलाभे
ब्राह्मणान्तरमपि । ऊँ अद्य कोटिब्राह्मणभोजनजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकामोऽक्षयवटे एकं ब्राह्मणमहं भोजयिष्ये । इति सङ्कल्पर
तच्चैकं ब्राह्मणं भोजयेत् ।

तदुक्तं वायुपुराणे—अक्षयवटप्रकरणे--

एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता । इति ।

तत ऊँ अद्य पिण्डब्रह्मलोकनयनकामो वटेशदर्शनमहं करिष्ये ।
इति सङ्कल्पर वटेशं प्रतिमारूपं पश्येत् । अनेनैव क्रमेण नतिं
पूजाच्छ कुर्यात् । तथा तत्रैव—

उपोषितोऽथ गायत्रीतीर्थं महानदीस्थिते^१ ।

गायत्राः पुरतः स्नातः प्रातः सन्ध्यां समाचरेत् ॥

आङ्गं सपिण्डकं स्नात्वा नयेद्ब्रह्मण्यतां कुले^२ ।

तीर्थं स मुच्यते स्नात्वा सावित्राः पुरतो नरः ॥

सन्ध्यासुपास्य मध्याङ्के नयेत् कुलशतं दिवम् ।

प्राची-सरस्वतीस्नातः सरस्वत्यास्ततोऽग्रतः ॥

• (१) मूले—नद्यां समाहितः ।

(२) मूले—नयेद्ब्रह्म स्नान् पितृन् । क पुस्तके वेदब्राह्मण्यतां कुले ।

सम्यामुपास्य सायाङ्के नयेत् सर्वज्ञतां कुलम् ।
 बहुजमक्षतात् सम्यालोपामुक्तस्त्रिसम्यक्षत् ॥
 विशालायां लेलिहाने तीर्थे च भरताश्रमे ।
 पदाङ्किते मुण्डपृष्ठे गदाधरसमीपतः ॥
 तीर्थे चाकाशगङ्गायां गिरिकर्णमुखेषु च ।
 'श्रावदः पिण्डदो ब्रह्मलोकं कुलशतं नयेत् ॥
 स्नातो गोदावैतरण्यां चिःसप्तकुलमृष्टरेत् ।
 देवनद्यां गोप्रचारे श्रावदः स्वर्नयेत् पितृन् ॥
 पुष्करण्यां दृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च ।
 पुष्करण्यां गदालोले तीर्थे च मकरे 'तथा ॥
 कोटितीर्थे रक्मकुण्डे^१ पिण्डदः स्वर्नयेत् पितृन् ।
 मार्कण्डेयेश-कोटीशौ नत्वा स्नात् प्रिण्टतारकः ॥

पाण्डुशिलां प्रसुत्य तत्रैव—

युधिष्ठिरसु तस्यां हि श्रावं कर्तुं ययौ मुने ।
 शिलायां पिण्डदानेन प्रहृष्टो व्यासनन्दनः ॥
 वरं ददौ स्वपुत्राय राज्यं कुरु महीतसे ।
 अकण्टकन्तु सम्पूर्णं त्वं मे त्राताऽसि पुत्रक ।
 स्वर्गं द्रज शरीरेण भाट्टभिः परिवारितः ॥
 दृष्टिमात्रेण सम्पूर्णान् नरकस्थान् दिवं नय ।
 इत्युक्ता प्रययौ पाण्डुः शास्तं पदमव्ययम् ॥

(१) क पुस्तके स्नाताऽसं ।

(२) क पुस्तके शास्तरके ।

(१) क पुस्तके-दण्डे ।

(२) न पुस्तके रक्षणीये ।

घृतकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदौ ॥
 शिलायां सङ्गता तत्र मधुस्त्रवा प्रकीर्तिता ।
 अयुतं ह्यश्वमेधानां स्नानकुलभते नरः ॥
 तर्पयित्वा पिण्डगणं छत्वा आषं सपिण्डकम् ।
 सहस्रकुलमुडूत्य नयेद्विष्णुपदं नरः ॥
 उद्दिष्टाः स्वेदज्ञा वाऽपि ह्यण्डजा ये जरायुजाः ।
 मधुस्त्रवां समासृद्य सृता विष्णुपुरं ययुः ॥
 दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे 'आद्वाहिवं नयेत् ।
 दशाश्वमेध-हंसौ च नत्वा शिष्पुरं ब्रजेत् ॥
 मतद्वास्य पदे श्रावणद्व ब्रह्मलोकभाक् ।
 निर्मध्यान्तीन् शमीगर्भे विधिर्विण्वादिभिः सह ॥
 लेभे तीर्थन्तु यज्ञार्थं विषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 मखसंज्ञं हि तत्तीर्थं पितृणां मुक्तिदायकम् ।
 तर्पणात् पिण्डदानात् स्नानकुमुक्तिमाप्नुयात् ॥
 पितृन् स्वर्गं नयेन्नत्वा रामेश्वाङ्गारकेश्वरौ ।
 'गदाकूपे पिण्डदानादश्वमेधफलं लभेत् ॥
 तस्मात् कूपाद् भस्मनाऽथ स्नानात्तारयते पितृन् ।
 धौतपादे निःश्वीरायाः^१ सङ्गमे स्नानकुम्भरः ॥
 आद्वी नाम पुण्यरिक्षां ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन् ।

(१) क पुस्तके आद्वी दिवम् ।

(२) क पुस्तके गवा ।

(३) क पुस्तके निःश्वल्यायाः ।

सुषुम्नायां महाकौश्यां त्रिःसप्तकुलमुद्दरेत् ।
 स्नातो नत्वा वशिष्ठेशं तस्यास्तीरेऽश्वमेधभाक् ॥
 पिण्डदो धेनुकारणे कामधेनुपदेषु च ।
 स्नातो नत्वा कामधेनुं ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन् ॥
 कर्हमाने गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमैपतः ।
 स्नात्वा आङ्गी नयेत् स्वर्गं पितृन् नत्वा च चण्डकाम् ।
 फलगुतीर्थे शमशानाख्यसङ्गमादीशमृश्चंग च ॥
 गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
 गया गयासुरश्वैव षड्गयं सुक्तिदायकम् ॥
 गयायान्तु हषोत्सर्गात् त्रिःसप्तकुलमुद्दरेत् ।
 यत्र यत्र स्थितो विप्र उदितो विजितेन्द्रियः ॥
 आद्यं गदाधरं ध्यायन् आङ्गपिण्डादि कारयेत् ।
 कुलानां शतमुद्दृत्य ब्रह्मलोकं नयेद् भ्रुवम् ॥
 ततो दध्योदनेनैव दत्त्वा नैवेद्यमुत्तमम् ।
 जनार्हनाय देवाय समर्थर्चंग यथाविधि ॥
 दद्यान्निक्षिप्य पिण्डांस्तु तच्छेषणैव जीवताम् ।
 दैत्यस्य मुण्डपृष्ठे तु यस्मात् सायं स्थिता शिला ॥
 शिलाऽसौ मुण्डपृष्ठाद्रिः पितृणां ब्रह्मलोकदः ।
 रामे वनं गते शैलमारुद्ध भरतः स्थितः ॥
 पित्रे पिण्डादिकं दत्त्वा रामेशं स्थाप्य तत्र च ।
 स्नात्वा नत्वा च रामेशं रामं सीतां समाहितः ॥

आहं पिण्डप्रदानस्त्रुत्वा विष्णुपुरं नयेत् ।
 पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानास्त्रुतैः सह ॥
 शिलादक्षिणहस्ते च स्यापितः कुण्डपञ्चतः ।
 तत्र आहादिना सर्वान् पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 कुण्डेनाथ तपस्तसं सीताद्रेदक्षिणे गिरौ ।
 मतङ्गस्य पदे पुण्ये पिण्डदः स्वर्गयेत् पितृन् ॥
 वासहस्ते शिलायास्त्रुतौ विधृतोऽग्निः ।
 उदयाद्विरिरानौतो ह्यगस्त्येन महात्मना ॥
 स्यापितः पिण्डदस्त्रुत्वा पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।
 कुण्डमुद्यन्तकन्तव्रतं तपसे कृतम् ॥
 ब्रह्मा तत्र च सावित्री-कुमाराभ्यां सह स्थितः ।
 हाहा-ह्यह्यप्रभृतयो गीतनादं प्रचक्रिरे ॥
 स्त्रातस्त्रुत्वा च मध्याक्रे सावित्रीं समुपास्य च ।
 कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाक्षो वेदपारगः ॥
 अगस्त्यस्य पदे स्त्रातः पिण्डदो ब्रह्मलोकगः ।
 पितृभिः सह धर्मात्मा पूज्यमानो दिवौकसैः ॥
 ब्रह्मयोनिं प्रविश्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः ।
 परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसङ्घटात् ॥
 नत्वा गथाकुमारस्त्रुत्वा ब्राह्मणं लभते नरः ।
 सोमकुण्डाभिषेकाद्यैः सोमलोकं नयेत् पितृन् ॥

- (१) मूर्खपुरुषके तथा चोद्यन्तको गिरिः ।
 (२) क्षम पुरुषके कुण्डकर्त्तव्रत चोद्यन्त चात्मनस्तपसे कृतः ।

बलिः काकशिलायाच्च काकेभ्य ऋणमोक्षदः^१ ।
 स्वर्गद्वारेश्वरं नत्वा स्वर्गाद्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 पिण्डदो व्योमगङ्गायां निर्मलः स्वर्नयेत्^२ पितृन् ।
 शिलायां दक्षिणे हस्ते भस्मकूटमधारयत् ॥
 धर्मोऽजस्तत्र च हरस्तत्राम समकारयत् ।
 ततोऽसौ भस्मकूटाद्रिर्भस्मस्त्रानात्तु नाकदः ॥
 वटो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः ।
 उदये^३ रुक्मिणीकुण्डं पश्चिमे कपिला नदौ ॥
 कपिलेशो नदीतीरे उमासोमसमागमे ।
 कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं नमेद्यजेत् ॥
 श्राद्धदः स्वर्गभागी स्यात् महेशीकुण्ड एव च ।
 गौरी च मङ्गला तत्र सर्वसौभाग्यदाऽर्जिता ॥
 जनार्दनो भस्मकूटे^४ तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
 मन्त्रेण चात्मनोऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ॥
 पिण्डस्त्रे^५ दधिसन्धिश्चं सब्दे ते विशुलोकगाः ।
 आत्मानं पिण्डभिः सार्वं विशुलोकं नयेन्नरः ॥
 एष पिण्डो मया दक्षस्तत्र हस्ते जनार्दन ।
 गयाशीषे^६ त्वया देयं मङ्गं पिण्डं सृते मयि ॥

(१) क यह पुस्तके छपमोक्षदः ।

(४) क यह पुस्तके—कूपे ।

(२) क यह पुस्तके स्वर्णयेत् ।

(५) मूलपुस्तके औवताम् ।

(३) क पुस्तके तस्त्रापे ।

(६) क पुस्तके अन्नकापे ।

यस्मै पिण्डो मया दत्तस्वासुहिश्य जनार्हन ।
देहि देव गया धीर्घे तस्मै तस्मिन् सृते शुभम्^१ ॥
जनार्हन नमस्तुभ्यं नमस्ते पिण्डरूपिष्ठे ।
पिण्डपते नमस्तुभ्यं नमस्ते सुक्ष्मिहेतवे ॥
गयायां पिण्डरूपेण स्वयमेव जनार्हनः ।
तं हृषा पुण्डरीकाञ्चं सुच्छते च कृष्णतयात् ॥
नमस्ते पुण्डरीकाञ्चं कृष्णतयविस्मीचन ।
लक्ष्मीकान्तं नमस्तेऽस्तु नमस्ते पिण्डमोक्षद ॥
पुण्डरीकाञ्चमध्यर्च्चं खर्गगः स्वाज्जनार्हन ।
वामजानु सुसम्प्रात्य नत्वा भौमी जनार्हनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्विष्णुलोकभाक् ।
शिलायां वामपादे^२ तु प्रेतकूटो गिरिधृतः ॥
धर्मराजेन पापाद्यो गिरिः प्रेतशिलाश्रयः ।
पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः प्रेतभारतः^३ ॥
प्रेता धानुष्करूपेण करप्रहणकारकाः^४ ।
‘पृथक् स्थिताश्च बहवो विघ्नकारिण एव च ॥
श्राद्धादिकरणं नृणां तीर्थे पिण्डविसुक्तिदम् ।
गतः शिलाद्विसम्पर्कात् प्रेतकूटः पवित्रताम् ।
प्रेतकूण्डस्तु तत्रास्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः ।

(१) क सु पुस्तकहये सृते त तम् ।

२) सु पुस्तके पापभारतः ।

(२) नूडे—इच्छिये पादे ।

(४) ग पुस्तके—कानवे ।

(५) न उल्लके पृष्ठे ।

आङ्गपिण्डादिक्षत् स्नातः प्रेतत्वान्मोचयेत् पितृन् ।
 कीकटेषु गया पुरुषा पुरुषं राजगृहं वनम् ॥
 अवनस्याश्रमः पुरुषो नदी पुरुषा पुनःपुना ।
 वैकुण्ठो लोहदण्डश्च गिरिकूटश्च शोभनः^१ ॥
 आङ्गपिण्डादिक्षत्तत्र पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।
 शिलादक्षिणपादे तु गृध्रकूटो गितिधृतः ॥
 धर्मराजेन सुख्यैर्यकरणायाशु पावृनः^२ ।
 गृध्ररूपेण संसिद्धास्तपः क्षत्वा महर्षयः ॥
 अतो गिरिर्गृध्रकूटस्तत्र गृध्रेश्वरः शिवः ।
 दृष्टा गृध्रेश्वरं स्नात्वा याति शश्मीःपदं नरः ॥
 तत्र गृध्रवटं नत्वा प्राप्तकालो दिवं व्रजेत् ।
 कृष्णमोक्तं पापमोक्तं शिवं दृष्टा शिवं व्रजेत् ॥
 आदिपादेन गिरिणा आक्रान्तश्च शिलोदरम् ।
 तत्रास्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननाशनः ॥
 तं दृष्टा सुच्यते विघ्नैः पितृन् शिवपुरं नयेत् ।
 गायत्रीश्च गयादित्यं स्नातो दृष्टा दिवं व्रजेत् ॥
 ब्रह्माणं चादिपादस्य दृष्टा स्यात् पिण्डतारकः ।
 नाभौ च पिण्डदो यस्तु पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥
 नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य अरविन्दवनत्वभूत् ।
 मुण्डपृष्ठारविन्दाद्री दृष्टा पापं विनाशयेत् ॥

(१) क पुस्तके शोणकः ।

(२) क ग पुस्तकाद्वये—करणाम सुपावनः ।

क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत् ।
तस्य पदाङ्गितो यस्मात् क्रौञ्चपादः प्रक्रौञ्चितः ॥

स्नातो जलाशये तत्र नयेत् स्वर्गं कुलशयम् ॥

उपोषित इति पूर्वदिने क्षतोपवासः । गायत्रा इति
गायत्री च गयाग्राममध्ये तत्समुखप्राक्देशे महानद्यां गायत्री-
तीर्थं तत्र स्नात्वा प्रातुः सन्ध्योपासनं कार्यम् । सपिण्डकमिति
आहं पूर्वोक्तपिण्डानुसृहितं तत्र कार्यम् कुलब्रह्मलोकनयन-
स्नात फलम् ।

इदन्तु चिन्त्यते—अत्र स्नान-सन्ध्यावन्दनयोः स्नातन्नेगण विहि
तत्वात् आरम्भनीयावत् साधनफलस्त्रियं विश्वजिश्वायात् स्वर्गं इति
ओत्योपक्रमः ।

तीर्थ इति सावित्रीः पुरतो मध्याङ्के स्नात्वा सन्ध्योपासने
कुलशत-स्वर्गनयनफलमित्यर्थः । प्राचीति—सरस्वत्यर्थे प्राचार्यां
सरस्वत्यां स्नात्वा सायंसन्ध्योपासने कुलसर्वज्ञतानयनं फल-
मित्यर्थः । बद्धिति सन्ध्याक्रयवन्दने बहुजन्मकृतसन्ध्यालोप-
जनितपापविमुक्तिः फलमित्यर्थः । विशालायामिति विशालादि-
तीर्थसप्तकाऽन्यतरस्मिन् आहे पिण्डाने वा कुलशतब्रह्मलोक-
मयनं फलमित्यर्थः । स्नात इति गोदायां वैतरण्याच्च प्रत्येक-
मेकविंश्टिकुलोद्धारः फलमित्यर्थः । वैतरणी च भस्मकूटस्थित-
देवनदीपूर्वतः । अत्र च सन्तरणे आचारप्राप्तमन्तः—

'याऽसौ वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

सा च तीर्णा महाभाग पितृणां तारणाय है ॥

अत्र च पित्रादिनरकोष्ठरणकामनया गोदानमप्याचरन्ति ।

देवनद्यामिति—देवनद्यादिनवके पिण्डदाने प्रत्येकं पितृस्वर्गनयन-
मित्यर्थः । मार्कंण्डेयेति मार्कंण्डेयेशस्य कोटीशस्य च नमस्कारे
प्रत्येकं पितृतारणं फलमित्यर्थः । हृष्टेति पाण्डुशिलादर्शने
नरकस्यपितृपूतत्वस्वर्गनयनफलमित्यर्थः ।

इत्युक्तेति—दत्तश्वासस्य पाण्डोः , शाश्वताव्ययपदस्तरणात्
पाण्डुशिलाश्राहे तादृक्फलप्राप्तिः फलमित्यर्थः । पाण्डुशिला चेयं
पितामहसमीपस्य-चम्पकवने । छृतकुरुत्येति एताश्वतस्तः सुण्डपृष्ठ-
दक्षिणभागी शिलासङ्ख्यता मधुस्तवापदवाच्याः तस्यास्त्र द्वाने-
ऽग्न्यमेधायुनं पुण्यफलमित्यर्थः । तर्पणे सपिण्डकश्राहे च प्रत्येकं
सहस्रकुलोष्ठरणपूर्वकविष्णुलोकनयनं फलमित्यर्थः । उक्तिज्ञा-
हति मधुस्तवायाः स्मरणे ।

दर्शेति—दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे श्राहे च प्रत्येकं पितृस्वर्ग-
नयनं फलम् ।

पितामहदक्षिणे महानद्यां दशाश्वमेधः । मतङ्गस्येति मतङ्ग-
पदे श्राहकर्तुर्ब्रह्मलोकभावित्वं भवतीत्यर्थः । निर्मथेति—कुण्डे-
श्वानात् कर्तुर्मुक्तिरेवं तर्पणात् पिण्डदानाश्च पितृणां सुक्तिर्भव-
तीत्यर्थः ।

उद्यन्तपूर्वतसमीपे मथो(ख)कुण्डे पितृनिति—रामेश्वरस्य
चाङ्गारकेश्वरस्य च नमस्कारे प्रत्येकं पितृस्वर्गनयनं फलम् ।
गयेति गयाकूपे दातुरश्वमेधफलप्राप्तिरित्यर्थः ।

अत्र च प्रथमवर्षेत्तरं पतितादीनामपि पित्रादीनां आहं
पिण्डदानश्च तद्वत्स्वर्गकामनया कर्त्तव्यम् ।

क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे क्वचित् ।

देशधर्मप्रभाणत्वाङ्याकूपेषु बन्धुभिः ।

मात्तर्णपादकूपे वा आहं हरिहरं स्मरन् ॥

इति ब्रह्मपुराणात् ।

स्मरणिति व्यत्ययेनू तृतीयार्थे प्रथमा ।

पतितासु ब्रह्मपुराणे—

शृङ्गि दंडि नखि-व्याल विष बङ्गि-स्त्रिया जलैः ।

आदरात् परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतसु यः ।

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धस्वाप्यथ विद्युता ।

निघृहीतः स्वयं राजा चौरदोषेन कुत्रचित् ।

परदारान् रमन्तस्व देषात्तत्पतिभिर्हताः ।

असमानैश्च सङ्गैर्णेषाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ।

छत्रा तैर्निहतास्थाय चाण्डालादीन् समाप्तिः ॥

गराम्निविषदाद्यैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः

क्रोधात् प्रायं विषं बङ्गिं शस्त्रमुहन्धनं जलम् ।

ग्रिरिष्टप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः

कुशिल्पजीविनो ये च सूनालङ्घारकारिणः ।

हुखे भगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः

ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणैर्हताः ।

महापांतकिनो ये च पतितासु प्रकीर्तिः ॥ इति—

शृङ्गादिभिः क्रीडा दर्पेण, व्याल-विषाभ्यां क्रीडा जाङ्गलिक-
त्वाभिमानेन, बङ्गिना च मात्स्विकत्वाभिमानेन स्त्रिया यौवनमदेन
जलैर्बाहुसन्तरणादिना ।

विद्युतेति शोकादिभिर्विद्युत्यात्मङ्गीकृत्य तदेशं गतो हतो
विद्युहतः । गरो नारिकेलजलकर्पूरघटितः पाकविशेषो विष-
प्रतिमः । पाषण्डास्त्रयोबाह्याः । क्रूरबृद्धयो यावज्जीवं परा-
निष्ठचिन्तकाः । कुशिलिपिः ब्राह्मणाद्युभ्यम्भादिश्चित्पञ्जीवकाः ।
सूनालङ्घारकारिणः—ब्राह्मणादय एव सत्तो बधस्थानाधि-
काता इति ।

तस्मादिति तत्कूपभस्मना स्नाने पितृणां नरकतारणं फल-
मित्यर्थः । धौतपाद इति धौतपादे निःक्षीरायाः सङ्गमे रामपुष्क-
रिणीनामके स्नात्वा पित्रादिश्चाहकरणे विशिष्ट एव पित्रादिब्रह्म-
लोकनयनं फलमित्यर्थः । सुषुम्नाया इति सुषुम्नायां श्राद्धस्य
त्रिःसप्तकुलोद्धारः फलमित्यर्थः । सुषुम्ना गयाग्राममध्ये । स्नात इति
वशिष्ठस्य तीर्थे तेन वशिष्ठकुण्डे स्नात्वा वशिष्ठेशनमस्कारेणा-
ग्नमेधतुल्यं फलमित्यर्थः । 'गृध्रकूटोत्तरे वशिष्ठाश्चमस्त्रव वशिष्ठ-
कुण्ड-वशिष्ठेश्वरौ ।

पिण्डद इति धेनुकारण्य पिण्डदानस्य तथा कामधेनुपदे
पिण्डदानस्य तथा कामधेनुनमस्कारस्य च प्रत्येकं ब्रह्मलोकनयनं
फलमित्यर्थः । कर्हमान इति कर्हमाने गयानाभौ तथा सुखपृष्ठ-
सभीपे स्नानपूर्वकश्चप्ते पितृस्वर्गनयनं फलं तथा चण्डकानम-

स्कारैऽपीदं फलमित्यर्थः । फलिवति—फलग्वीशस्य चण्डीशस्य
सङ्गमेशस्य च नमस्कारे प्रत्येकं पिण्डस्वर्गनयनं फलमित्यर्थः ।

गयागज इति एते षट् गयायां मुक्तिदायकाः । अत च पूजा-
परत्वं प्रकरणात् । गया तु महानदी देवनदी उदीची कनखल-
नन्दामध्यसर्वतीर्थनिरन्तरा । गयाशिरसु नगकूट-गृष्मकूटोत्तर'-
मानसमध्यगतम् । गयायामिति—गयायां हृषोत्सर्गस्यैकविंशति-
कुलोद्धारः फलम् ।

यत्र यत्तेति गयायां यत्र कुत्रचित् प्रदेशे आङ्गे पिण्डदाने
च प्रत्येकं कुलशतस्योद्धारपूर्वक-ब्रह्मलोकनयनं फलमित्यर्थः ।
स्नात्वेति भरताश्वमे महानश्चां स्नात्वा रामेशं रामं सीताश्च
हृषा “राम राम महाबाहो” इति मन्त्रं पठेदित्यर्थः । आङ्ग-
मिति तत्र रामेशसन्निधाने रामपदे पित्रादिकुलशतसहित-
स्वविष्णुपदनयनकामनया आङ्गं पिण्डदानश्च कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

शिलेति शिलादक्षिणहस्ते कुण्डनामा पर्वतः स्थापितस्तत्र
आङ्गे पिण्डदाने च पितृणां ब्रह्मपुरनयनं फलमित्यर्थः । मतङ्ग-
स्तेति सीताद्विदक्षिणगिरौ मतङ्गपदे पिण्डदानात् पिण्डस्वर्गनयनं
फलमित्यर्थः । वामहस्ते इति शिलाया वामहस्ते उद्यन्त-
पर्वते पिण्डदानात् पिण्डब्रह्मपुरनयनं भवतीत्यर्थः । कुण्ड-
सुद्यन्तक इति तत्र उद्यन्तकुण्डे मध्याङ्के स्नात्वा सावित्रीनामक-
मध्याङ्कसन्ध्यावन्दने कोटिजमावच्छन्नधनाद्य—वेदपारगविप्रत्वं
फलमित्यर्थः ।

---

(१) क पुस्तके बटोत्तर ।

अगस्तऽस्येति—पदे पिण्डदातुर्हिंवौकोगणपूज्यमानपिण्ड-
सहितब्रह्मलोकगमनं फलमित्यर्थः । ब्रह्मयोनिमिति योनिसङ्करवि-
मुक्तिपूर्वकपरब्रह्मगमनकामनया ब्रह्मयोनिप्रवेशनिर्गमी कार्या-
वित्यर्थः । नत्वेति गयाकुमारनमस्कारे ब्राह्मणं फलमित्यर्थः ।
सोमेति सोमकुण्डे स्नान-तर्पण-पिण्डैः पिण्डसोमलोकनयनं फल-
मित्यर्थः । बलिरिति काकशिलायां काकबलिकर्त्तुः सद्यो मोक्ष-
लाभ इति । स्वर्गेति स्वर्गद्वारेश्वरनमस्कारात् स्वर्ग-तदुत्तरब्रह्मलोक-
प्राप्तिरित्यर्थः । पिण्डद इति आकाशगङ्गायां पिण्डदानेन स्वनैर्भूत्य-
पिण्डस्वर्गनयने भवतः । प्रेतशिलायामिति प्रेतशिलादक्षिणहस्ते
भस्मकूटनामा पर्वतः—तत्र भस्मना स्नानात् स्वर्गो भवतीत्यर्थः ।

वट इति—तचैवाद्रौ अक्षयवटेश्वर प्रपितामहाग्रे रुक्मिणीकुण्डं
तत्पश्चिमे कपिलानाम्नौ नदी तदुत्तरे कपिलेश्वरः । उमेति तस्यां
नद्यां उमासोमसमागमे स्नात्वा कपिलेश्वरनमस्कारात् पूजातो
वा फलं विश्वजित्यायात् स्वर्ग इति । श्रावद इति—माहे-
श्वरीकुण्डे चकारात् रुक्मिणीकुण्डे च श्रावकर्त्तुः । गीरी चेति ।
तत्र माहेश्वरीकुण्डे मङ्गला तत्पूजनात् सर्वसौभाग्यप्राप्ति-
भंवतीत्यर्थः । * * *

इति महामहोपाध्यायवाचस्यतिमित्रविरचिते तीर्थ-
चिन्तामणी चतुर्थी गयाप्रकाशः ॥ * ॥ * ॥

अथ वाराणसीमाहात्यम् ।

संसारिणो नरकपावकद्व्यामाना-
नालोक्य मौलिनिहितेन^१ सुधाकरेण ।
या निर्ममे निखिलदुःखहरौ हरेण
तामन्तरौक्षनगरीमनिशं स्मरामि ॥

मत्यपुराणे — ईश्वर उवाच ।

वाराणसी तु भुवनत्रयसारभूता
रम्या मदा मम पुरी गिरिराजपुत्रि ॥ ।
तत्रागता विविधदुष्कृतकारिणोऽपि
पापक्षये विरजसः प्रतिभान्ति मर्त्याः ॥
इदं गुह्यतमं क्षेचं सदा वाराणसी मम ।
सर्वेषामेव जन्तूनां हेतुर्मीक्षस्य सर्वदा ॥

स्कन्दपुराणे —

ब्रह्म-गोप्त गुरुतत्पम-भिन्नहृत्त-
न्यासापहारि कुहकादिनिषिद्धवृत्तिः ।
संसारभूतदृपाशविसु(यु)क्तदेहो
वाराणसीं मम पुरीं समुपैतु लोकः ॥
क्षेचं ममेदं सुरसिद्धजुष्टं संप्राप्य मर्त्यः सुकृतप्रभावात् ।
ख्यातो भवेत् सर्वसुरासुराणां मृतश्च यायात्^२ परमं पदं सः ॥

(१) ग पुरुषो—मिलितेन ।

(२) क पुरुषो यो याति ।

क्षेत्रेऽस्मिन्निपतन्ति ये सुष्णुतिनो भेत्ताः सदा॑मानवाः
पश्यन्तीऽन्वहमादरेण शुचयः सन्तः सदाऽमल्लराः ।
ते मर्त्या भवदुःखपाशरहिताः संशुद्धकर्मक्रियाः
भित्वा सम्भवबन्धजालगहनं विन्दन्ति मोक्षं पदम् ॥

अथ क्षेत्रमानम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे—

'द्वियोजनमथार्षस्त्र पूर्व-पश्चिमतः स्थितम् ।
अर्द्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणोत्तरतः स्थितम् ॥
वाराणसी नदी या तु या च शुष्कनदी तथा ।
भीमचण्डिकमारभ्य पर्वतेश्वरमन्तिके ॥

ब्रह्मपुराणे ब्रह्मवाक्यम्—

'वरणा चाप्यस्त्रैव हे नदी सुरवङ्गभे ।
अन्तराले तयोः क्षेत्रं भूमावपि विशेषतः ॥
पञ्चक्रोशप्रमाणन्तु क्षेत्रं दक्षं मया तव ।

स्कन्दपुराणे—

चतुःक्रोशं चतुर्दिश्चु क्षेत्रमेतत् प्रकौर्त्तितम् ।
योजनं विद्धि चार्ब्बङ्गं मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥

---

(१) मूलपुस्तके द्वियोजनन्तु तत्त्वोर्ण

(२) क पुस्तके वरणा

अत्र कल्पभेदेन परिमाणभेदो द्रष्टव्यः । असिवरण्योर्मध्यं
वाराणसीक्षेचमिति तु नियमे एव, तेनास्तिः पूर्वं वरणातः
पश्चादाराणसीति मन्तव्यम् ।

तत्रैव—

अयनन्तूत्तरे ज्ञेयमिति चरणेश्वरं मम ।

दक्षिणं शङ्कुकर्णस्तु उँकारन्तूत्तरं मम ।

दशकोद्यस्तु तीर्थानां संविशन्त्यत्र पर्वणि ॥

लिङ्गपुराणे—शिववाक्यम्—

पिङ्गला नाम या नाड़ी आग्नेयो सा प्रकौर्तिता ।

शुष्का सरिष्ठ सा ज्ञेया लोलार्को यत्र तिष्ठति ॥

इड़ानाम्बौ तु या नाड़ी सा सौम्या सम्मकौर्तिता ।

वरणासीसमा ज्ञेया केशवो यत्र संस्थितः ॥

आभ्यां मध्ये तु या नाड़ी सुषुम्बा सा प्रकौर्तिता ।

मत्योदरी च सा ज्ञेया विषुवं तत्प्रकौर्तितम् ॥

वाराणस्यान्तु पूर्वदिशि इारदेशे मित्रावरणनामकं लिङ्ग-
इयं “मित्रावरणनामानौ इारदेशव्यवस्थितौ” इति लिङ्गपुराणात् ।

एवम् लोलार्क-केशवयोः शुष्कनदी-वरणतीरस्ययोर्मध्यं मत्यो-
दरीसंज्ञकनदीचिङ्गितम् । असौ(सि)वरणयोर्मध्यं वाराणसीक्षेचमिति
वत्तुलार्थः ।

(१). क पुस्तके सर्वत्र वरणा ।

(२) ग पुस्तके वरणा नाम वा ।

मात्स्ये—

विमुक्तं न मया यस्मान्मोक्षते न' कदाचन ।

महत् क्षेत्रमिदं तस्माद्विमुक्तमिति स्मृतम् ॥

प्रयागादपि तीर्थाग्रादिदमेव महत् स्मृतम् ।

अल्पायासेन चैवात्र मोक्षप्राप्तिः प्रजायते ॥

तथा तत्रैव—

नानावर्णा विवर्णाश्च चारुडाला ये जुगुप्सिताः ।

किञ्चित्पूर्णदेहाश्च प्रलृष्टैः पातकैस्तथा ।

भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुबुधाः ॥

दुष्टान् वा दीनक्षपणान् पापान् दुष्कृतकारिणः ।

देवोऽनुकम्पया सर्वान् नयत्वात्परां गतिम् ॥

श्राद्धे ब्रह्मवाक्यम्—

क्षेत्रमध्याद्यदा गङ्गा गमिष्यति सरित्पतिम् ।

तेन सा महती पुण्या पुरा रुद्र भविष्यति ॥

पुण्या चोदस्मुखी गङ्गा प्राची चैव सरस्वती ।

उदस्मुखी योजने हे गच्छते जाङ्गवी नदी ॥

त एते विदुधाः सर्वे मया सह सवासवाः ।

उत्तमे वा समेष्यन्ति कपालं तत्र मोक्षय ॥

तस्मिन् तीर्थे तस्मै गत्वा पिण्डदानेन वै पितृन् ।

श्राद्धेषु प्रीणयिष्यन्ति तेषां लोकोत्तमा दिवि ॥

(१) क पुस्तके लोकं ते न ।

(२) ग पुस्तके आगु परं पदं ।

(३) क पुस्तके तीर्थे ह यः ।

अत्र क्षेत्रमध्यादिति वचनाद् यदपि वाराणसीमध्ये गङ्गा-
प्रवाह इत्यापाततः प्रतीयते तथापि—

वरणा चाप्यसिंहैव हे नदी सुरनिर्मिते ।

अन्तराले तयोः क्षेत्रं भूमावपि विशेषतः ॥

इति पूर्वलिखितवचनपर्यालोचनया असिवरणावाह्नस्य
वाराणसीक्षेत्रत्वाभावे सुष्ठे क्षेत्रमध्यपदं क्षेत्रस्पर्शनमात्रपरम् ।
याममध्ये गत इतिवत् ।

अथ वाराणसीप्रवेशफलम् ।

तत्र लैङ्घे—

ब्रह्महा योऽभिगच्छेत्तु अविमुक्तं कदाचन ।

तस्य क्षेत्रस्य माहात्म्यात् ब्रह्महत्या निवर्त्तते ॥

अविमुक्तं गता ये वै महापापकृतो नराः ।

अक्षया ह्यजरासैव अदेहास्त्र भवन्ति ते ॥

अग्नानाज् ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥

यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ।

अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं भस्मसाङ्गवेत् ॥

अर्थ तद्वासफलम् ।

तत्र लिङ्गे—

सदा यजति यज्ञेन सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा तपस्वी भवति अविमुक्ते स्थितो नरः ॥
 न सा गतिः कुरुक्षेचे गङ्गाहारे न पुष्करे ।
 या गतिर्विहिता पुंसामविमुक्तनिवासिनाम् ॥
 सर्वात्मना तपः^१ सत्यम् प्राणिनां नात्र संशयः ।
 अविमुक्ते वसेद्यसु मम तुल्यो भवेत्वरः ॥
 अविमुक्तं न सेवन्ते मूढा ये तामसा नराः ।
 विमूत्ररजसां मध्ये ते वसन्ति न संशयः ॥
 अविमुक्ते स्थिता नित्यं पांशुभिर्वायुनेरितैः ।
 सृष्टा दुष्कृतकर्माणो यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
 यस्तत्र निवसेद्विप्रः प्रयतामा समाहितः ।
 वैकाश्यमपि भुज्जानो वायुभक्तः सदा भवेत् ॥

मासमेतदासे तु—

तत्र मासं वसेद्वौरो यवाहारो जितेन्द्रियः ।
 सम्यक् तेन व्रतं चीर्णं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥
 जम्मत्युभयं तौर्त्वा स याति परमां गतिम् ।
 स अयस्मौ गतिं पुर्खां तथा योगगतिं लभेत् ॥

(१) ग पुरुषके तपस्मान्नं प्राणिना ।

(२) ग पुरुषके वैकाश्यमपि रेतसाम् ।

'न वियोगगतिर्भ्या जन्मान्तरश्चतैरपि ।
प्राप्यते क्षेत्रमाहात्मग्रात् प्रभावाच्छङ्करस्य तु ॥
एकाहारसु यस्तिष्ठेत् मासन्तत्र वरानने ।
यावज्जीवद्वातं पापं मासेनैकेन नश्यति ॥

अथ कदाचिदपि, वाराणसीवासमारभ्य यावज्जीव-
स्तपरित्यागे तु ।

लिङ्गे—

आ देहपतनाद्यावत् क्षेत्रं यो न विसुच्छति ।
ब्रह्मचर्यव्रतैः सम्यक् सम्यगिष्टं मखैर्भवेत् ॥
आ देहपतनाद्यावत् क्षेत्रं यो न विसुच्छति ।
न केवलं ब्रह्महत्या प्राकृतस्य निवर्त्तते ॥

प्राकृतः संसारबन्धः ।

मात्स्ये—

विघ्नैरालोच्यमानोऽपि योऽविसुक्तं न मुच्छति ।
स मुच्छति जरां चृत्युं जन्म चैतदश्चाश्रयतम् ॥

ब्राह्मे—

आ देहपतनादेतत्^१ क्षेत्रं सेवन्ति मानवाः ।
ते चृता हंसयानेन दिव्यं यान्त्यकुतीभयाः ॥

दिव्यं देवपदम् ।

(१) न पुस्तके—न हि वोगगतिः ।

(२) न पुस्तके वे त ।

अथात मरणफलम् ।

तत्रैव—

विषयासत्तचित्तोऽपि ल्यक्तभक्तिमतिर्णसः ।
 इह क्षेत्रे मृतः सोऽपि संसारं न पुनर्किंशेत् ॥
 स्वर्गपर्वग्योहेतुरेतत्तीर्थवरं भुवि ।
 यस्त्रव पञ्चतां याति मोक्षं याति न संशयः ॥
 जन्मान्तरसहस्रेण युज्ञन् योगी यदाप्नुयात् ।
 तमिहैव परं मोक्षं मरणादधिगच्छति ॥
 इह जन्मनीत्यर्थः ।

ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्या: शूद्रा वै वर्णसङ्खराः ।
 क्षमिक्षेच्छास्त्र ये चान्ये सङ्कोणाः पापयोनयः ॥
 कौटा: पिपीलिकास्त्रैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
 कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते शृणु प्रिये ।
 चन्द्रार्द्धमौलयः सर्वे ललाटाक्षा हृषध्वजाः ॥
 शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ।
 प्राणांस्त्यजन्ति ये तत्र प्राणिनस्तरवस्तथा ॥
 रुद्रत्वं ते समासाद्य मोदन्ते च मया सह ।
 अकामो वा सकामो वा अपि तिर्थमतोऽपि वा ॥
 अविमुक्ते त्यजन् प्राणान् मम लोके महीयते ।
 मम भक्तिपरा नित्यं नान्यभक्तास्त्र ये नराः ॥
 तस्मिन् प्राणन् परित्यज्य गच्छन्ति परमां गतिम् ।

(१) क पुराणके तत्त्वदर्शात् ।

मन्मना मम^१ भक्तस्तु मयि सर्वापिंतक्षियः ।
 यथेह मोक्षमाप्नोति अन्यत्र न तथा क्वचित् ॥
 अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विचारतः ।
 प्रविशन्ति सुखं ते मामपुनर्भाविनो जनाः ।
 कुर्वन्त्यनशनं ये तु मङ्गताः क्षतनिषयाः ।
 न तेषां पुनराद्वृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।
 अविमुक्ते ह्यन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्वयम् ।
 कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति ।

लैले—

अन्तकाले मनुष्याणां हितमानेषु मर्मसु ।
 वायुना प्रेर्यमाणानां स्मृतिनैवोपजायते ।
 येऽविमुक्ते स्थिता रुद्रा भक्तानां प्रौतिदायकाः ।
 कर्णजापं प्रयच्छन्ति डिमिच्छेष्वरादयः ॥

‘रामतार्पिन्यां शिवं प्रति श्रीरामवाक्यम्—

सुमूषीदंक्षिणे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
 उपदेश्यसि मे मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ! ॥
 कर्णजापस्तारकब्रह्मोपदेशः ।

अत्र मरणस्य यद्यपि परममुक्ति सायुज्य सालोक्य सारुप्याणि
 फलत्वेन श्रूयन्ते तथापि शुचीनां परमात्मभक्तानां तदपिंतकर्मणां
 परममुक्तिस्ततोऽपकृष्टानामग्निप्रवेशादिना सायुज्यं तिर्यक् प्रभृतीनां

(१) ग पुस्तके खण्डि ।

(२) क पुस्तके पतिलिपिं पद्धम् ।

मत्यन्तपापीयसां च सारुप्यम् । ततोऽप्यधमानां सालोक्यमिति
द्रष्टव्यम् । तथैव पूर्वलिखितनानावचनस्वरसात् ।

केचिच्चित्तु—चतुर्विधपरिमाणायां काश्यां यथायथा योगपीठा-
द्विप्रकर्षस्तथा तथा मरणफलापकर्ष इत्याहुः ।

नरकगमनाभावसु सर्वेषामेव । तदुक्तं लैङ्गे—

नाविमुक्ते मृतः कश्चिद्दरकं याति किस्तिष्ठौ ।

ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परा गतिम् ॥

उद्देशमात्रं कथिता अविमुक्तगुणास्तव ।

ससुद्रस्येव रक्षानामविमुक्तस्य विस्तरः ॥

तथा—ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।

या गतिर्विहिता नृणां स्वर्णले हु मृतस्य सा ॥

स्वर्णलमुपक्रम्य—

प्राणानिह नरस्यक्षान् पुनर्जायते क्वचित् ।

अनन्ता सा गतिस्तस्य योगिनामेव या मृता ।

हिरण्यगर्भ-व्याघ्रेश्वरयोः सभीपि स्वर्णलेश्वरः ।

तथा विश्वनाथस्याने अविमुक्त-महामशान-योगपीठेति
नामत्रयवाह्ये मृतस्य परमसुक्तिरिति प्रपञ्चयिष्यते । मणिकर्णि-
कायां मृतस्य' च परमसुक्तिरिति तापनी ।

अर्थात् स्नानादिफलम् ।

मात्रे—

दशानामस्तुमेधानां यज्ञानां यत् फलं स्मृतम् ।
तदवाप्नोति स धर्मात्मा स्नात्वा तत्र वरानने ॥
स्वरूपमप्यत्र यो दयाद् ब्राह्मणे वेदपारगे ।
शुभां गतिमवाप्नोति अग्निवच्चैव दीप्यते ॥
उपवासन्तु यः स्नात्वा विप्रान् सन्तर्पयेत्तरः ।
स 'सौचामणियज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥
विप्रानिति बहुवचनं कपिष्ठलन्यायात् त्रित्वपरम् ।

ब्राह्मे वाराणसीं प्रकृत्य—

तत्र दीपप्रदानेन ज्ञानवत् स्फुरतीन्द्रियम् ।
प्राप्नोति धूपदानेन स्थानं रुद्रनिषेवितम् ॥
हृषभं तरुणं सौम्यं चतुर्वर्षस्तरीयुतम् ।
यज्ञाङ्गित्वा मोचयति स याति परमां गतिम् ॥
पिण्डिभिः सहितो मोक्षं गच्छत्यत्र न संशयः ।
अङ्ग-स्वक्रतिशूलाभ्यां दक्षिण-वामपार्श्वयोः ॥

अन्यत्र तथा दर्शनात् ।

अतएव इतिकर्त्तव्यतान्तरमपि । न चाङ्गयित्वेति विशेषो-
पदेशादस्य बाधः सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायादन्यासामपि
हृषोत्सर्गेतिकर्त्तव्यतानामत्रान्वयात् । नापि तद्विकृतीभूतेऽत्र
गवोत्सर्गेव विशेषोपदेशादन्यस्य बाधः । तेन सहास्य प्रकृतिविष्टति-

भावाभावात् न हि तद्गर्भोऽत्रातिदिश्यते निषिध्यते वा येन तथा स्थात् किन्तु कर्मेदं स्वतन्त्रमेव विधीयते गोदानादिवत् । स याति परमां गतिमिति तु तत्सुत्यर्थवादः, एकं हृषीतेतिवत् ।

तथा—

किमच चहुनोक्तेन यहानं क्रियते नरैः ।

धर्मकर्मार्थसुहिश्य तदनन्तफलं लभेत् ॥

अर्चयेदथ मां देवि अविमुक्ते वरानने ।

तस्य धर्मं प्रवद्यामि यावदाप्नोति मानवः ॥

दशसौवर्णकं पुष्टं योऽविमुक्ते प्रयच्छति ।

अग्निहोत्रफलं धूपे गन्धाने शृणु प्रिये ॥

भूमिदानेन तत्तुख्यं गोप्रदानफलं स्मृतम् ।

सम्मार्जने पञ्चशतं सहस्रमनुलेपने ॥

माल्ये शतसहस्रन्तु अनन्तं गीतवादिते ।

एकस्मिन् पुष्टे दशसूवर्णदानजन्यं फलं तथा धूपेऽग्निहोत्रजन्यं गन्धे भूमिदानजन्यं सम्मार्जने गोपञ्चशतीदानजन्यमनुलेपने गोसहस्रदानजन्यं मालायां गोलच्छदानजन्यं गीते वादेचानस्तगोदानजन्यं फलं भवतीत्यर्थः ।

सहस्रमित्यचाविशेषितसहस्रपदं गोसहस्रपरमिति कल्पतरौ तथा व्याख्यानात् पिदभिः सह मीढ़ं प्राप्नोतीत्यग्रे फलनिर्हेष्यात् ।

तत्र लिङ्गार्जने ।

अविमुक्ते महादेवमर्चयन्ति सुवन्ति ये ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते तिष्ठन्त्यजरामराः ॥
 अविमुक्तं समासाद्य लिङ्गमर्चयते नरः ।
 कल्पकोटिशतैश्चापि तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥
 अमरो ह्यक्षयश्चैव क्रीडेत् स भवसन्निधौ ।
 ये तु ध्यानं समासाद्य युक्तात्मानः समाहिताः ॥
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं जपन्ति शतरुद्रियम् ।
 अविमुक्ते स्थिता नित्यं क्षतार्थास्ते हिजोत्तमाः ॥

तथा—

एकाहमुपवासं यः करिष्यति यशस्विनि ! ।
 फलं वर्षशतस्येह लभते मत्परायणः ॥
 वर्षशतस्योपोषितस्येत्यर्थः ।

लिङ्गे—

अतः परन्तु संदेव्यं गङ्गावरणसङ्गमम् ।
 अवण्डादशीयोगे बुधवारो यदा भवेत् ॥
 तदा तस्मिन्नरः स्नात्वा सन्निहत्याफलं लभेत् ।
 आङ्गं करोति यस्तत्र तस्मिन् काले यशस्विनि ।
 तारयित्वा पितृन् सर्वान् विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 सन्निहत्या कुरुक्षेत्रस्या नदी । मात्स्ये—

वाराणसी-जाङ्गवीभ्यां सङ्गमे लोकविश्रुते ।
 दत्त्वाऽन्नस्त्र विधानेन न स भूयोऽभिजायते ॥

असियुक्ता वरणा वाराणसी । स्कान्दे—

नदी वाराणसी येयं जाङ्गव्या सह सङ्गता ।

सङ्गमे देवनद्यास्त यः स्नात्वा मनुजः शुचिः ॥

अर्चयेत् सङ्गमेशानं तस्य जन्मभयं कुतः ।

सङ्गमस्त अनन्तकेशवतः प्राच्याम् ।

वेदेष्वरस्य पूर्वेण स्वयं तिष्ठति केशवः ।

केशवस्य च पूर्वेण विश्रुतः सङ्गमेष्वरः ॥

इति वाराणसामीशानकोणवर्णने लिङ्गपुराणात् ।

मात्ये—

वायव्ये तु दिशो भागी तस्य पौठस्य सुन्दरि ।

लिङ्गं संख्यापितं तच सगरेण चतुर्मुखम् ॥

पौठो योगपौठम् ।

सागराहायवे भागी भद्रदोहं सरः सूतम् ।

गवां चौरेण संजातं सर्वपातकनाशनम् ॥

कपिलानां सहस्रस्य सम्यगृदत्तस्य यत् फलम् ।

तत् फलं लभते मर्त्यः स्नानात्तच न संशयः ॥

पूर्वभाद्रपदायुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।

तदा पुख्यतमः कालोऽप्यष्वमेधफलप्रदः ॥

विश्वनाथायतनदायव्ये वरणापूर्वे भौष्मचण्डकाऽस्ति ।

तत्र च मात्ये—तप्रकरणे

यत्र सा हृश्यते देवी भौष्मचण्डकाविश्रुता ।

वीभत्से विकृते भौमि श्वशाने वसते सदा ॥

अन्तकेश्वरपूर्वे सब्वेश्वरदक्षिणे मालतीश्वरोत्तरे 'क्षत्तिवासेश्वरं लिङ्गम् ।

तदुपक्रम्य लैङ्गे—

वाराणस्यां प्रमुच्यन्ते ये जनास्त्रव संस्थिताः ।

क्षमिकीटाः प्रमुच्यन्ते महापातकिनश्च ये ॥

तथा—

क्षत्तिवासेश्वरं^१ लिङ्गं ये ब्रजन्ति शुभार्थिनः ।

ते रुद्रस्य शरीरान्तःप्रविष्टाश्वापुनर्भवाः ॥

अनेन च शरीरेण प्राप्ता निर्वाणसुत्तमम् ।

दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां यत्र विश्रुतिः ॥

क्षत्तिवासेश्वरो^२ यत्र तत्र सब्वे व्यवस्थिताः ।

तस्मिन् लिङ्गे तु साक्षिध्यं त्रिलोक्या नाऽत्र संशयः ॥

तथा—

जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षो लभ्येत वा नवाः ।

एकेन जन्मना तत्र क्षत्तिवासे तु लभ्यते ॥

पूर्वजन्मकृतं पापं तपसाऽपि विशुद्ध्यति ।

तत्क्षणान्वश्यते पापं तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ॥

तथा—

कृते तु त्रयम्बकं प्रोक्तं त्रेतायां क्षत्तिवाससम् ।

महेश्वरसु देवस्य छापरे नाम गौयते ॥

(१) सु—क्षत्तिकेश्वरम् । ग—क्षमिकीटेश्वरम् ।

(२) ग—क्षमिकीटेश्वरः ।

(३) क—पुस्तके—मानवैः ।

हस्तिपालेश्वरं नाम कलो सिङ्गेसु गीयते ।

तथा,—

कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।
यदीच्छेत्तारकं ज्ञानं शाश्वतञ्चामृतं पदम् ॥

तथा,—

दर्शनाहेवदेवस्य ब्रह्महाऽपि प्रभुच्यते ।
दर्शने पूजने चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥
श्रद्धया परया देवं योऽर्चयन्ति सनातनम् ।
फालुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ॥
पुष्पैः फलैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैस्तथा ।
क्षीरेण मधुना चैव तीयेन सह सर्पिषा ॥
तर्पयन्ति परं लिङ्गमर्चयन्ति शिवं शुभम् ।
डुडुकार-नमस्कारैर्नृत्यगीतैस्तथैव च ॥
मुखवाद्यैरनेकैश्च स्तोत्रमन्तैस्तथैव च ।
उपोष्ठ रजनीमेकां भक्त्या परमया हरम् ॥
ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम् ॥
भूताङ्गिः चैत्रमासस्य पूजयेत् परमेश्वरम् ।
स तु विश्वेश्वरं प्राप्य क्रीड़ते यक्षराडिव ॥
वैशाखस्य चतुर्दश्यां योऽर्चयेत् प्रयतः शिवम् ।
विशाखलोकमासाद्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥
च्यैषमासे चतुर्दश्यां योऽर्चयेत् श्रद्धया हरम् ।

(१) ग पुस्तके—भूताङ्गे ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाचन्द्रतारकम् ॥
 चतुर्दश्यां शुचौ मासे योऽर्चयेत्तु सुरेश्वरम् ।
 स्थैर्यस्य लोके सुमुखि क्रीड़ते यावदीप्सितम् ॥
 आवणस्य चतुर्दश्यां कामलिङ्गसमन्वितम् ।
 स याति वारुणं लोकं क्रीड़ते चासरैः सह ॥
 मासि भाद्रपदे नक्षत्रमर्चयित्वा तु शङ्करम् ।
 पुष्यैः फलैश्च विविधैरिन्द्रस्यैव स लोकभाक् ॥
 पितॄपक्षे चतुर्दश्यां पूजयित्वा तथेश्वरम् ॥
 सम्प्राप्य पितॄलोकन्तु क्रीड़ते पूजितसु तैः ।
 प्रबोधमासे^१ देवेशमर्चयित्वा महेश्वरम् ।
 स चन्द्रलोकमासाद्य क्रीड़ते यावदीप्सितम् ॥
 बहुले मार्गशीर्षस्य^२ पूजयित्वा पिण्डाकिनम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति क्रीड़ते कालमक्षयम् ॥
 अर्चयित्वा तथा पुष्ये स्थानं हृष्टेन चेतसा ।
 प्राप्नोति तस्य वै स्थानं मोदते तेन वै सदा ॥
 माघे समर्चयित्वा वै पुष्य-भूल-फलैः शुभैः ।
 प्राप्नोति शिवलोकन्तु भुक्ता संसारसागरम् ॥
 कृत्तिवासेश्वरं देवमर्चयेत्तं प्रयत्नतः ।
 अविमुक्ते च वस्तव्यं यदीच्छेन्मामकं पदम् ॥
 छण्डादिक्रमेण चतुर्दशीष्विमानि कर्माणि शिवरात्रिमुप-

(१) ग—इन्द्रस्यैति स लोकताम् ।

(२) ग—प्रबोधवेत् सः ।

(३) क पुस्तके—मार्गशीर्षे च ।

क्रम्य फालगुनादौ कथनात् । तथा व्यासेश्वरपञ्चिमे घण्टाकर्ण-
ङ्गदः । तत्र लिङ्गे,—

स्नानं क्षत्वा ङ्गदे तस्मिन् व्यासेशस्य च दर्शनात् ।
यत्र तत्र सृतो देवि वाराणस्यां सृतो भवेत् ॥

तथा,—

'दण्डखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा स्वकान् पितृन् ।
नरकस्थाश्च ये देवि पिण्डलोके वस्त्रन्ति ते ॥
पिशाचत्वं गता ये वै नराः पापेन कम्मणा ।
तेषाच्च पिण्डदानेन देहस्योद्धरणं भवेत् ॥
दर्शनात्तस्य खातस्य क्षतक्षत्योऽभिजायते ॥

तत्रैव ललितामुपक्रम्य,—

ये च त्वां पूजयिष्यन्ति तस्मिन् स्थाने स्थिताः स्वयम् ।
तेषां त्वं विविधान् भोगान् सम्प्रदास्यसि मानसे ॥
जागरं ये प्रकुर्वन्ति तवाग्रे दीपधारिणः^१ ।
तेषां त्वमक्षयान् लोकान् ^२निनियिष्यसि भाविनि ॥
आलयं ये प्रकुर्वन्ति भूमिं समार्ज्यन्ति च ।
तेषामष्टसहस्रस्य सुवर्णस्य फलं भवेत् ॥
त्वामुहिश्य च यो देवि ब्राह्मणं ब्राह्मणीं तथा ।
भोजयिष्यति देवैश्च तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

(१) ग पुस्तके—दन्तखाते ।

(२) ग पुस्तके—वासः स्वर्गे महीहते ।

(३) ख पुस्तके—तत्र पूजाविधानतः ।

(४) ग पुस्तके—विचरिष्यदि ।

तव लोके वसेत् कल्पमि हैव भारते १पुनः ।
 नरो वा यदि वा नारी सर्वभोगसमन्वितौ ।
 धनधान्यसमायुक्तौ जायेते महतां कुले ॥
 सुभगौ दर्शनीयौ च रूप-यौवनदर्पितौ ।
 भवेतामीटशौ देवि सर्वसौभाग्यभाजनौ ॥
 मानुषं दुर्लभं प्राप्य विद्युतम्प्रातचञ्चलम् ।
 येन दृष्टाऽसि सुश्रोणि तस्य जन्मभयं कुतः ॥
 पृथ्वीं प्रदक्षिणीकृत्य यत् फलं लभते नरः ।
 तत् फलं ललितायाञ्च वाराणस्यां न संशयः ॥
 माघे मासि चतुर्दश्यां२ तस्मिन् काल उपोषितः ।
 अर्चयित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ।
 तस्य दर्शिमत्कुलं देवि त्रैलोक्ये याति दुर्लभम् ॥

तथा,—

नलकुवरेश्वरं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 तस्यैव दक्षिणे देवि मणिकर्णीति विश्रुतम् ॥
 तस्य चाग्ने महातीर्थं सर्वपातकनाशनम् ।
 मणिकर्णीश्वरो देवः कुण्डमध्ये च तिष्ठति ॥
 अनेनैव तु देहेन सिध्यते तस्य दर्शनम् ।

तथा,—

तस्य दक्षिणपाश्वे तु गङ्गाया स्थापितं पुरा ।
 गङ्गेश्वरेति नामानं सुरलोकप्रदायकम् ॥

(१) क पुस्तके—दृहैवागच्छते पुनः ।

(२) ग पुस्तके—चतुर्थान्तु ।

तथा,—

अन्यदायतनं वल्ये वाराणस्यां सुरेश्वरि ॥
 यत्र वै देवदेवस्य रुचिरस्यानमौप्सितम् ॥
 नौयमानं पुरा देवि तस्मिन्द्वं शशिमौलिनः ॥
 राक्षसैरक्षरीक्षस्यैर्वजमानैसु सत्वरम् ॥
 अस्मिन् देशे यदायातास्तदा देवेन चिन्तितम् ।
 अविमुक्तेन मोक्षसु कथं मे सम्भविष्यति ॥
 इदमर्थन्तु देवेशो यावच्छिन्तयते प्रभुः ।
 तावत् कुक्कुटशब्दसु तस्मिन् देशे समुत्थितः ॥
 शब्दं शुत्वा तु तं देवि राक्षसास्तस्तचेतसः ।
 लिङ्गसुत्सृज्य भौतास्ते प्रभातसमये गताः ।
 गतैसु राक्षसैदेवि लिङ्गं तत्रैव तं शिवः ॥
 स्याने तु रुचिरे शुभे देवदेवः स्वयं प्रभुः ।
 अविमुक्ते तत्र मध्ये अविमुक्तातरं स्मृतम् ॥
 तदा विमुक्तं हि सुरैर्हरस्य नाम स्मृतं पुण्यतमाविमुक्तम् ।
 मोक्षप्रदं स्यावरजङ्गमानां ये प्राणिनः पञ्चतां सम्प्रयान्ति ॥
 कुक्कुटाश्वापि देवेशि तस्मिन् स्याने स्थिताः सदा ।
 अद्यापि तत्र हन्त्यन्ते पूज्यमानाः शुभार्थिभिः ॥
 अविमुक्तं सदा देवि यस्तेयाहक्षया नरः ।
 न तस्य पुनराहृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
 दक्षया दक्षिणया दक्षिणत आरभ्य अविमुक्तस्यानप्रवेशरूपेति
 यावत् ।

देवस्य दक्षिणे भागे वापी तिष्ठति शोभना ।
 तस्यास्तीर्थैदकं पीत्वा पुनराबृत्तिर्न विद्यते ॥
 पीतमात्रेण तेनैव उदकेन सुरेश्वरि ।
 त्रीणि लिङ्गानि वर्त्तन्ते हृदये पुरुषस्य तु ॥
 यैस्तु तत्र जलं पीतं क्षतार्थस्ते हि मानवाः ।
 तेषान्तु तारकं ज्ञानमुत्पत्यति न संशयः ॥
 वापीजलेन च स्नात्वा दृष्टा च दण्डनायकम् ।
 अविमुक्तं ततो दृष्टा कैवल्यं लभते क्षणात् ॥
 तत्र सन्ध्यामुपासित्वा ब्राह्मणः सङ्कटेव तु ।
 क्षतसन्ध्योऽथ विप्रः स्यात् पञ्च षट् च शतं समाः ॥
 पुरीं वाराणसीं तान्तु श्मशानस्त्रिमिसुक्तकम् ।
 अविमुक्तेश्वरस्यैव दृष्टा गणपतिर्भवेत् ॥

तथा—

अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं सन्ध्यक् दृष्टा तु मानवः ।
 सद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते ॥
 अविमुक्तक्षेत्रस्यैव श्मशानमिति संज्ञान्तरम् ।
 लैङ्गे—अविमुक्तस्य चाग्रे तु लिङ्गं पश्चान्मुखं स्मृतम् ।
 प्रीतिकेश्वरनामानं प्रीतिं यच्छति शाश्वतीम् ॥
 अविमुक्तस्योत्तरेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्मृतम् ।
 अविमुक्तं ततो देवि नाम्ना वै लक्षणेश्वरः ॥
 तेन दृष्टेन देवेशि ज्ञानवान् जायते नरः ।
 तस्य चोक्तरतो देवि लिङ्गं यद्वै चतुर्मुखम् ॥

चतुर्थेश्वरनामानं पापानां भयमोचनम् ।

स्लान्दे—

क्षेत्रं वाराणसी पुण्या मुक्तिदन्तु भविष्यति ।

अविमुक्तेश्वरं मां वै योऽत्र द्रष्ट्यति मानवः ॥

गणपत्ये गतिस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य हि ।

प्राणानिह च संन्यस्य प्राप्यते मुक्तिरुक्तमा ॥

तदयं सङ्खिप्तः—

अविमुक्तश्मशानोभयसंज्ञके क्षेत्रे शिवस्यापितमविमुक्तेश्वरं
लिङ्गं विश्वनाथनामा लोकप्रसिद्धम् । तदेव च कुङ्कुटमण्डपस्थानं
तत्र च दक्षिणद्वारेण प्रवेशेऽप्यपुनरावृत्तिः फलम् । तस्य तु दक्षिणे
वापी विज्ञान-प्रजननत्वाद्विज्ञानवापीत्वेन प्रसिद्धा तस्यासु जल-
पानादृदये लिङ्गत्वयोदयः तारकज्ञानमपुनरावृत्तिस्थ भवति ।

वाराणसीमविमुक्तनामकस्त्र विश्वनाथगृहक्षेत्रं विश्वनाथस्त्र
दृष्टा गणपतिर्भवति ।

एतत्क्षेत्रस्य प्रथमावरणे प्राच्यां प्रीतिकेश्वरनामानं यश्चिमा-
भिमुखं लिङ्गमुक्तरस्यां पश्चिमाभिमुखं लक्षणेश्वरनामकं लिङ्गं
वायव्ये मगधेश्वरं दक्षिणस्यां विज्ञानवापी तदक्षिणे कामेश्वरं लिङ्गं
एतदभ्यन्तरेऽविमुक्तातरे क्षेत्रे मृतस्य परं मुक्तिर्भवति ।

तथा द्वितीयावरणे प्राच्यां मणिकर्णिकेश्वरः, उत्तरस्यां
चतुर्थेश्वरः, दक्षिणस्यां गङ्गेश्वरः ।

तथा—सप्तकीवस्तु लिङ्गानि अस्मिन् स्थाने स्थितानि हि ।

तेषां दर्शनमात्रेण यज्ञानां फलमाप्नुयात् ॥

एतानि सिद्धलिङ्गानि कूपाः पुखास्तथा झदाः ।
 वाप्यो नद्योऽथ कुण्डानि तथा ते परिकीर्तिः ॥
 एतेषु चैव यः स्नानं करिष्यति समाहितः ।
 लिङ्गानि स्यर्शयित्वा च संसारे न विश्रेत् पुनः ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षे च यानि च ।
 तेषां मध्ये च ये श्रेष्ठां मया ते कीर्तिः शुभाः ॥
 तीर्थयाता वरारोहे कथिता पापनाशिनी ।
 येन चैषा कृता हृष्टा सोऽपि वै मुक्तिभाग्मवेत् ॥
 अविमुक्तश्च सुश्रोणि मया मध्यमकं शुभम् ।
 तत्र तु कण्ठकं नाम सृत्युकालेऽसृतप्रदम् ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि यात्राकालांसु सर्वं ।
 चैत्रमासे च देवैसु यात्रेयं विहिता शुभे ॥
 तस्यैव कामकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 ज्येष्ठमासे तु सिद्धैसु यात्रेयश्च कृता पुरा ॥
 रुद्रावासस्य कुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 आषाढे वापि यात्रेयं गन्धब्बैश्च कृता पुरा ॥
 श्रियो देव्यासु कुण्डस्यैः स्नानपूजनतत्परैः ।
 विद्याधरैसु यात्रेयं श्रावणे मासि तत्परैः ॥
 लक्ष्मीकुण्डस्य संस्यैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 पितॄभिश्चापि यात्रेयमाश्विने मासि तत्परैः ॥
 माकंण्डेयङ्गदस्यैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 कृतां यज्ञैसु यात्रेयं मासि मार्गशिरे शुभा ॥

कपालमोचनस्यैसु स्नानपूजनतत्परैः ।
 गुह्यकैश्चैव याचेयं पौषे मासि वरानने ॥
 कालेश्वरस्य कुण्डस्यैः स्नानपूजनतत्परैः ।
 पञ्चगैश्चैव याचेयं माघे मासि तु तत्परैः ॥
 कोटितीर्थे तु संख्यैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 पिशाचैसु यदा तस्मिन् फालगुनस्य चतुर्दशी ॥
 तेन सा प्रोच्यते देवी पिशाची नामं विश्रुता ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि यात्रायां निष्कृतिं फराम् ॥
 उदकुम्भासु दातव्या मिष्टान्नेन समन्विताः ।
 तेन देवि तदा प्राप्तं पूर्वोक्तं फलमेव तु ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि यात्रा यास्त्र वरानने ।
 शुद्धपक्षे चतुर्दश्यां भवकान्ता महाफला ॥
 तत्र गौरी तु द्रष्टव्या तां शृणुष्व वरानने ।
 स्नानं कृत्वा तु गन्तव्यं गोप्रेक्षे तु यशस्विनि ॥
 तस्मात् स्थानात्तु गन्तव्यमविमुक्तस्य चोक्तरे ॥
 तत्र देवी सदा गौरी पूजितव्या प्रयत्नतः ।
 अन्या चापि परा प्रोक्ता सम्बर्त्तान्मिता शुभा ॥
 द्रष्टव्या चैव सा देवी सर्वकामफलप्रदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति यदि ध्यायेत मानवः ॥
 ततसु भोजयन् विप्रान् मम भक्तान् शुभव्रतान् ।
 वासैः सदक्षिणैश्चैव यथार्हमतिपुष्कलैः ॥

पञ्चगौरीन्तु यः क्षत्वा भक्ष्या देवि समाहितः ।
सर्वांश्चैव रसान् गन्धान् गौरीमुहिश्य ब्राह्मणे ॥
उत्तमं श्रेय आप्नोति सौभाग्येन समन्वितः ।
सर्वरसो गन्धर्वशास्त्रोक्तः । ब्राह्मणे दद्यादिति श्रेष्ठः ।

तथा तत्वैव—

विनायकान् प्रवक्ष्यामि अस्य क्षेत्रस्य विघ्नदान् ।
ढोण्डन्तु प्रथमं दृष्ट्वा तथा किल विनायकम् ॥
दिव्यं विनायकञ्चैव गोप्रेक्षं हस्तिदन्तिनम् ।
विनायकं तथैवान्यं सिन्दूर्यं नाम विश्रुतम् ॥
चतुर्थी देवि द्रष्टव्या एवं पञ्च विनायकाः ।
लंडुकाश्च प्रदातव्या एतानुहिश्य ब्राह्मणे ॥
एतेन चैव धर्मेण सिद्धिमान् जायते नरः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि चण्डिकाः क्षेत्ररक्षिकाः ॥
दक्षिणे रक्षते दुर्गा नैऋते चोत्तरेश्वरी ॥
अङ्गारेशी पश्चिमे तु वायव्ये भद्रकालिका ।
उत्तरे भौमचण्डा च महामत्तेशानतस्था ॥
जर्जुकेशसमायुक्ता शङ्खरी पूर्वतः स्मृता ।
अधःकेशी तथाग्नेयां चित्रघण्टा तु मध्यतः ॥
एतासु चण्डिका देवीर्यो वै द्रष्टव्यति मानवः ।
तस्य तुष्टाश्च ताः सर्वाः क्षेत्रं रक्षन्ति तत्पराः ॥
विघ्नं कुर्वन्ति सततं पापानां देवि सर्वदा ।
तस्मादेवि सदा पूज्याश्चण्डिकाः सविनायकाः ॥

अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तस्मिन् क्वेहे सुरेश्वरि ।
 तिस्रो नव्यसु तत्रस्या वहन्ति च शुभोदकाः ॥
 तासां दर्शनमात्रेण विप्रहत्या निवर्त्तते ।
 एकाऽपि तत्र त्रिस्रोता मन्दाकिनी तथाऽपरा ॥
 मत्थ्योदरी लृतीया च एतास्तिस्रसु पुण्यदाः ।
 मन्दाकिनी तथा पुण्या मध्यमेश्वरसंस्थिता ॥
 पितामहस्रोतिका च अविमुक्ते तु पुण्यदा ।
 मत्थ्योदरी तु उँकारे पुण्यदा सर्वदैव हिं ॥
 तस्मिन् स्थाने यदा गङ्गा आगमिष्यति भाविनि ॥
 तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥
 वरणासिन्नसलिले जाङ्गवौजलविघ्नुते ।
 तत्र नादेश्वरे पुण्ये स्नातः किमनुशोचति ॥
 तस्मिन् काले च तत्रैव स्नानं देवि कृतं मया ।
 तेन हस्ततलादेवि कपालपातनं चणात् ॥
 कमालमोचनं नाम तत्रैव सुमहत् सरः ।
 पावनं सर्वसत्त्वानां पुण्यदं पुण्यदेहिनाम् (?) ॥
 मत्थ्योदरीजले गङ्गा उँकारेश्वरसन्निधौ ।
 तदा तस्मिन् जले स्नात्वा दृष्टा चोङ्गारमोश्वरम् ॥
 शोकं जरां सृत्युवक्ष्यां न तेन स्फृशते नरः ।
 तस्मिंसु यः शिवः साञ्चादोङ्गारेश्वरसंज्ञितः ॥
 एतद्वहस्यमान्नांतं स्नेहात्तव वरानने ।
 अकारच्छ उकारच्छ मकारच्छ प्रकौर्त्तिम् ॥

अकारस्तत्र विज्ञेयो विष्णुलोकगतिप्रदः ।
 तस्य दक्षिणपाश्वे तु उकारः परिकौर्त्तिः ॥
 तत्र सिंहं परां प्राप्तो देवाचार्यो बृहस्पतिः ।
 उकारं तत्र विज्ञेयं ब्रह्मणः पदमव्ययम् ॥
 तथोस्तथीत्तरे भागे मकारं बिन्दुसंज्ञितम् ।
 तस्मिन् लिङ्गे तु संसिद्धः कपिलविर्महामुनिः ॥
 तस्मात्त्वमपि गाङ्गेय ! मनःस्यैर्यं यदीच्छसि ।
 लिङ्गस्यांराधने यत्रं कुरुत्व नियतब्रतः ॥
 निर्ममो निरहङ्कारः पदमाप्नोति शाश्वतम् ।

तथा,—

वाराणसीमभ्युपेत्य पञ्चायतनमुत्तमम् ।
 आराध्यमानो देवेशं तस्मिन् स्थाने स्थितः सदा ॥
 गाङ्गेयः स्कन्दः प्रक्रमात् ।

स्कन्दपुराणे,—

ततोऽहमास्थितो देवि स्थानेऽस्मिन् स्वयमेव हि ।
 गोप्रेक्षक इति ख्यातः संसुतः सर्वदैवतैः ॥
 गोप्रेक्षेखरमागत्य दृष्टाऽभ्यर्च्चरं च मानवः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति कल्पपैश्च विमुच्यते ॥
 ततस्ता दह्यमानासु प्रसवैः सुरभीरपि ।
 क्रहेऽस्मिन् पेतुरभ्येत्य शान्तास्तोयं पपुस्तदा ॥
 कृपिलाक्रद इत्येवं ततः प्रभृति कथ्यते ।
 अत्रापि स्वयमेवाहं बृषध्वज इति स्मृतः ॥

सान्निध्यं भवने देवि सदा मे दृशतां स्थितम् ।
 कपिलाङ्गदतीर्थेऽस्मिन् स्नात्वा संयतमानसः ॥
 दृष्टध्वजस्मिमं दृष्ट्वा सर्व्यज्ञफलं लभेत् ।
 स्वलोकतां सृतश्चापि अर्चयित्वा तु मामिह ॥
 लभते देहभेदेन गणत्वज्ञातिदुर्लभम् ।
 अस्मिन् देवप्रदेशे तु गावो वै ब्रह्मणः स्वयम् ॥
 शान्त्यर्थं सर्वलोकानां सर्वदुर्गा यथासुखम् ।
 भद्रदोहं सरस्तनु पुरुणं पापहरं शुभम् ॥
 शिरो भूत्वाहमत्वस्तः स्वर्गो महर्षनाङ्गवेत् ॥
 अत्राहं ब्रह्मणानीय स्थापितः परमेष्ठिना ।
 ब्रह्मणश्चापि संगृह्ण विष्णुना स्थापितः पुनः ॥
 पुनश्चापि ततो ब्रह्मा स्वलोकेश्वरसंज्ञकम् ।
 स्थापयामास मे लिङ्गं स्वर्णलेश्वरनामकम् ॥
 दृष्टैनमपि देवेशं मम लोके महीयते ।
 प्राणानिह नरस्यक्षान् न पुनर्जायते क्वचित् ॥
 अनन्ता सा गतिस्तस्य योगिनामेव सा स्मृता ।
 अस्मिन्नेव महादेशे दैत्यो दैवतकण्टकः ॥
 व्याघ्ररूपं समास्थाय निहतो दर्पितो बली ।
 व्याघ्रेश्वर इति स्थातो नित्यमत्राहमास्थितः ॥
 न पुनर्दुर्गतिं यान्ति दृष्टैनममरेश्वरम् ।
 हिमवत् स्थापितं लिङ्गं शैलेश्वरमिति श्रुतम् ।
 दृष्टैतमनुजो देवि न दुगतिमवाप्नुयात् ॥

उत्पलो विदलश्चैव यौ दैत्यौ ब्रह्मणो वरात् ।
 दृष्टौ लिङ्गं च तद्वाच त्वयैव निहतौ शुभौ ॥
 सावज्ञं क(एट)न्यकेनात तस्येदं चिङ्गमास्थितम् ॥
 दृष्टैव मम लिङ्गं न्तु जैषस्थानसमाश्रितम् ।
 न शोचति पुनर्मर्त्यः सिंडो जन्मनि जन्मनि ॥
 समन्ताच्चैव देवैर्मे लिङ्गानि स्थापितानीह ।
 दृष्टा च नियतं मर्त्यो देहभेदे गणो भवेत् ॥
 नदी वाराणसीं चेयं पुण्या पातकनाशिनी ।
 क्षेत्रमेतदलङ्घृत्य जाङ्गव्या सह सङ्गता ॥
 स्थापितं सङ्गमे तस्मिन् ब्रह्मणा लिङ्गं सुक्तमम् ।
 सङ्गमेश्वरमित्येवं ख्यातं देवि ग्रटप्रथताम् ॥
 सङ्गमे देवनद्याश्च यः स्नात्वा मनुजो भुवि ।
 अर्चयेत् सङ्गमेश्वरं तस्य जन्मभयं कुतः ॥
 स्थापितं लिङ्गमेतच्च शुक्रेण तव सूकुना ।
 नाम्ना शुक्रेश्वरं लिङ्गं सर्वसिंडामराच्चितम् ॥
 दृष्टैव मानवः सद्यो मुक्तः स्यात् सर्वपातकैः ।
 मृतश्च न पुनर्जन्म संसारे तु लभेन्नरः ॥
 जन्म्बूकोऽत्र हतो दैत्यो मयाऽतो जन्म्बूकेश्वरः ।
 तमेनं मां तत्र दृष्टा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 देवैः शक्रपुरोगैश्च एतानि स्थापितानीह ।
 यस्मास्तिं लिङ्गानि पुण्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
 एवंमेतानि पुण्यानि मन्त्रिवासानि पार्वति । ।

कथितानि तव क्षेत्रे वाक्यं गुह्यतरं शृणु ॥
 महालयालयस्य मां केदारे च व्यवस्थितम् ।
 गणत्वं लभते दृष्टा क्षेत्रेऽस्मिन् हरवस्त्रभे ! ॥
 गाणपत्यपदं तस्मादतः सा मुक्तिरुक्तमा ।
 अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं मम दृष्टेह मानवः ॥
 सद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते ।
 शैलेशं सङ्गमेश्वरं स्वनी(र्णा)लं मध्यमे पुरे ॥
 हिरण्यगर्भमौशानं गोप्रेश्वरं हृषभजम् ॥
 उपशान्तश्चिवस्त्रैव ज्येष्ठस्याननिवासिनम् ॥
 शुक्रेश्वरस्त्रैव विख्यातं व्याघ्रेशं जम्बूकेश्वरम् ।
 दृष्टा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे ॥
 इति कल्पतरौ वाराणसी-माहात्म्यम् ।

अथ माहात्म्यं काशीखण्डे—

अविमुक्तेशमात्रं यत्तदप्यक्षयतां ब्रजेत् ।
 अविमुक्तं गतः कश्चिन्नरकं नैति किल्खिषी ॥
 अविमुक्ते क्षतं पापं किन्तु वज्रं भवेहृढम् ।

भविष्ये—

तैलोक्ये यानि तीर्थानि सत्क्षेत्राणि च कृत्स्नाशः ।
 सेवन्ते सतते गङ्गां काश्यामुक्तरवाहिनीम् ॥
 दग्धाद्वमेधे यः स्नात्वा दृष्टा विश्वेश्वरं शिवम् ।

सद्यः पापैर्विसुक्तोऽसौ मुच्यते भवबन्धनात् ॥
 गङ्गा हि सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्याऽपहारिणी ।
 वाराणस्यां विशेषेण यत्र चोत्तरवाहिनी ॥
 वरणायास्तथास्याच्च जाङ्गव्याः सङ्गमे नरः ।
 स्नानमात्रेण सर्वेभ्यः पातकेभ्यो विमुच्यते ॥
 काश्यासुत्तरवाहिन्यां गङ्गायां कार्त्तिके तथा ।
 स्नात्वा विमुच्यते माघे महापापाऽतिपातकैः ॥
 सर्वलोकेषु तीर्थानि यानि ख्यातानि तानि च ।
 सर्वाखेतान्यशेषेण वाराणस्यान्तु जाङ्गवीम् ॥
 उत्तराभिमुखौ पुण्यामागच्छन्ति दिने दिने ।
 नित्यं पर्वसु सर्वेषु पुण्यैरायतनैः सह ॥
 महापातकादोषादिदुष्टानां स्पर्शसम्भवम् ।
 व्यपोहितं स्वपापच्च जनः पापापनुत्तये ॥
 जन्मान्तरश्वेतापि सत्कर्मनिरतस्य च ।
 अन्यत्र ऋषभिश्वापि मोक्षो लभ्येत वा न वा ॥
 एकेन जन्मना चात्र गङ्गायां मरणेन च ।
 मोक्षसु प्राप्यते काश्यां नरेणानियतामना ।
 तदारभ्य मुने काश्यां ख्यातो धर्मनदोऽङ्गदः ॥

अथ पञ्चनदम् ।

(तत्र काशीखण्डे ।)

धर्मो हरस्वरूपेण महापातकनाशनः ।
 शुनी च धूतपापा सा सर्वतीर्थमयी शुभा ॥
 हरिमहोक्तसङ्गातान् कूलजानिव पादपान् ।
 किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ॥
 गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनदोऽत्र कीर्तिताः ।
 अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं तैलोक्यविश्रुतम् ॥
 तत्राप्नुतो न गुह्यादेहितां पाञ्चभौतिकीम् ।
 अस्मिन् पञ्चनदौनाच्च सम्प्रेदेऽघौघभेदिनि ।
 स्नानमात्रात् प्रयात्येव भित्वा ब्रह्माण्डमण्डपम् ॥
 प्रयागे माघमासे तु सम्यक् स्नातस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं स्यादिहैकेन काश्यां पञ्चनदे ध्रुवम् ॥
 स्नात्वा पञ्चनदे तीर्थे कृत्वा च पिण्डतर्पणम् ।
 विन्दुमाधवमध्यर्च्चर न भूयो जन्मभागवेत् ॥
 यावत्संख्यास्तिला दत्ताः पिण्डभ्यो जलतर्पणे ।
 पुण्ये पञ्चनदे तीर्थे लृप्तिः स्यात्तावदाद्विकी ॥
 अद्वया यैः क्षतं आङ्गं तीर्थे पञ्चनदे शुभे ।
 तेषां पितामहा सुक्ता नानायोनिगता अपि ॥
 यमलोके पिण्डगणैर्गर्थेयं परिगौयते ।
 महिमानं पाञ्चनदं दृष्टा आद्विधानतः ॥

अस्माकमपि वंशेऽत्र कश्चित् शाङ्कं करिष्यति ।
 काश्यां पञ्चनदं प्राप्य येन ‘मुच्यामहे वयम् ॥
 तत्र पञ्चनदे तीर्थे यत्किञ्चिद्दीयते ‘यदि ।
 कल्पक्षयेऽपि न भवेत्तस्य पुण्यस्य सङ्घायः ॥
 बन्ध्याऽपि वर्षपर्यन्तं स्नात्वा पञ्चनदे ज्ञदे ।
 समर्च्य मङ्गलां देवीं पुत्रं जनयति भ्रुवम् ॥
 जलैः पाञ्चनदैः पुण्यैर्वाससा परिशोधितैः ।
 महाफलमवाप्नोति स्नापयित्वेष्टदेवताम् ॥
 पञ्चामृतानां कलसैरष्टोत्तरशतामितैः ।
 तुलितोऽधिकतां प्राप्तो विन्दुः पञ्चनदाम्बुनः ॥
 पञ्चकूच्चेन पीतेन गात्रशुद्धिरुदाहृता ।
 सा शुद्धिः श्रद्धया प्राश्य विन्दुं पाञ्चनदन्त्वम् ॥
 भवेदवभृथस्नानाद्राजसूयाश्वमेधयोः ।
 यत्फलं तच्छतगुणं स्नानात् पाञ्चनदे तदा ॥
 राजसूयाऽश्वमेधौ च भवेतां स्वर्गसाधनम् ।
 आब्रह्मघटिकाच्छान्तं^१ भुक्त्यै पाञ्चनदाप्नुतिः ॥
 स्वर्गराज्याभिषेकोऽपि न तथा सम्रातः सताम् ।
 अभिषेकः पाञ्चनदो यथाऽनल्पसुखप्रदः ॥
 शतं समास्तपस्तम्बा कृते यत्राप्यते फलम् ।
 तत् कार्त्तिके पञ्चनदे सङ्कृत् स्नानेन लभ्यते^२ ॥

(१) क शुच्यामहे ।

(२) ख वसु ।

(३) क गौरीम् ।

(४) ग पञ्चनदाम्बुना ।

इष्टापूर्तेषु धर्मेषु यावज्जीवकृतेषु च ।
 अन्यत यत् फलं तत्स्यादूजे॑ धर्मनदाप्लवात् ॥
 न धूतपापसृशं तीर्थं क्वापि महीतले ॥
 यदेकस्त्रानतो नश्येदधं जन्मत्रयार्जितम् ।
 कृते धर्मनदं नाम चेतायां धूतपापकम् ॥
 हापरे विन्दुतीर्थस्त्र कलौ पञ्चनदं स्मृतम् ।
 विन्दुतीर्थे॒ नरो दत्त्वा काञ्छनं कृशलोऽभितम् ॥
 न दरिद्रो भवेत् क्वापि न सुवर्णैर्वियुज्यते ।
 गोभूतिलहिरखाश्व वासोऽथ स्त्रक् विभूषणम् ॥
 यत्किञ्चिद्विन्दुतीर्थेऽन्नं दत्त्वाऽक्षयमवाप्नुयात् ।
 एकामप्याहुतिं दत्त्वा सुसिद्धेऽग्नौ विधानतः ॥
 पुण्ये धर्मनदे तीर्थे॑ कोटिहोमफलं लभेत् ।
 तत्पञ्चनदतीर्थस्य महिमानमनन्तकम् ॥
 को हि वर्णयितुं शक्तास्त्रतुर्वंशुभौकसः ॥

इति काशीमाहात्मं सम्पूर्णम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-श्रीवाचस्पतिमिश्र विरचिते
 तीर्थचिन्तामणी पञ्चमः काशी- प्रकाशः
 सम्पूर्णतामगात् ।

